

INTERNATIONAL JOURNAL OF VOLGA - URAL AND TURKESTAN STUDIES

ULUSLARARASI İDİL - URAL VE TÜRKİSTAN ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Yıl: 2022 Cilt: 4 Sayı: 7

Sahibi ve Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Owner And Managing Editor

Dr. Gökçe Yükselen PELER

Editörler / Editors

Dr. Selahittin TOLKUN – Dr. Gökçe Yükselen PELER

Editör Yardımcıları / Deputy Editors

Saffet Alp YILMAZ

İngilizce Dil Editörü / English Redactor

Dr. Cemal YORGANCIOĞLU

Almanca Dil Editörü / German Redactor

Safiye ULUFER

Yazı İşleri / Secretarial Work

Birkan UZUNOĞLU - Tuğçe Burcu DEMİR – Hatice KARAKAYA

Yayın Kurulu / Editorial Board

Dr. Abdürreşit Celil KARLUK / Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / Türkiye

Dr. Andas Biro ZSOLT / Macar Turan Vakfı / Macaristan

Dr. Aziz ŞAKİR / Sofya Üniversitesi / Bulgaristan

Nesimi Adına Dilcilik Enstitüsü / Azerbaycan

Dr. Elvira LATİFOVA / Bakü Devlet Üniversitesi / Azerbaycan

Dr. Ercan ALKAYA / Fırat Üniversitesi / Türkiye

Dr. Erkin EMET / Ankara Üniversitesi / Türkiye

Dr. Feride TAGİROVA / Tataristan Galimcan İbrahimov Dil, Edebiyat ve Sanat Enstitüsü /

Tataristan – Rusya Federasyonu

Dr. Feyzi ERSOY / Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / Türkiye

Dr. Gülnür NABİULLİNA / Akmolla Başkırt Devlet Üniversitesi / Başkurdistan – Rusya

Federasyonu

Dr. Joliboy ELTAZAROV / Semerkant Devlet Üniversitesi / Özbekistan

Dr. Kayırbek KEMENGER / L. N. Gumilyov Avrasya Milli Üniversitesi / Kazakistan

Dr. Maral TAGANOVA / Türkmenistan İlimler Akademisi Milli Elyazmalar Enstitüsü /

Türkmenistan

Dr. Nazim MURADOV / Lefke Avrupa Üniversitesi / KKTC

Dr. Nurdin USEEV / Kırgızistan – Türkiye Manas Üniversitesi / Kırgızistan

Dr. Zeynep ELBASAN / Indiana Üniversitesi / Amerika Birleşik Devletleri

İdare Merkezi / Adress

Yenidoğan Mah. Alperen Cad. Köşker Konağı, Bina No: 11/40. Talas / Kayseri.

Tel: +90 507 041 54 09 - E-posta: ijvuts.org / ijvuts@gmail.com

Yayın Türü / Type of the Periodical

Altı aylık, uluslararası hakemli dergi / Biannually, international refereed journal.

Tarandığı Uluslararası Dizinler / International Indexes Index

	ASOS İndeks Kabul Tarihi / Acceptance Date: 02.2020
	Directory of Research Journals Indexing (DRJI) Kabul Tarihi / Acceptance Date: 07.2020
	EuroPub Database Kabul Tarihi /Acceptance Date: 09.2020
	Scientific Index Service (SIS) Kabul Tarihi /Acceptance Date: 10.2020
	Ideal Online Kabul Tarihi /Acceptance Date: 12.2020
	ResearchBib Kabul Tarihi /Acceptance Date: 03.2021
	I2OR Indexing Services & Evaluation of Publication Impact Factor (PIF) Kabul Tarihi /Acceptance Date: 03.2021
	Türk Eğitim İndeksi Kabul Tarihi /Acceptance Date: 03. 2021
	İSAM Kabul Tarihi /Acceptance Date: 09. 2021

İçindekiler / Context

Araştırma Makalesi / Research Article

1 – 22 Amerika Merkezi İstihbarat Teşkilatı Raporlarına Göre, Doğu Türkistan’daki İstihbarat Faaliyetleri: (1948-1955)

Çağrı PİŞKİN & Alper Volkan ERTEM

23 – 46 Türkmen Mutasavvıf Şair Azadî’nin (ö. 1173/ 1760) Şiirlerinde “Nefs” Kavramı

Cemile ÇELİK

47 – 60 Kırgız Türkçesinin Ağızlarında Sebze Adları Üzerine Bir İnceleme

Kenjegül KALİEVA

61 –82 Klasik Türk Şiirinde Eksilteli Yüklem Sorunu

Selahittin TOLKUN

83 - 98 Sovyet Türkmenistanı’nda Astrahan Türkmenleri Üzerine Araştırmalar:

K. Böriyev ve C. Mustakova Örneği

Nurettin HATUNOĞLU & Tahir AŞİROV

Çeviri / Translation

99 – 124 Orta Asya’da Uygur Çalışmaları: Tarihsel Bir İnceleme

Çev. Muhammed Göktürk KORKMAZ

125 – 130 Kaşgarlı Mahmud’un Divan-I Lüğati’t Türk Adlı Sözlüğünde Fiillerin Semantik Özellikleri Ve Onların Modern Kırgız Türkçesindeki Fiillerle Karşılaştırılması

Çev. Hatice KARAKAYA

131 - 152 Tipolojik Olarak İki Farklı Dil Tarafından Paylaşılan Bir Görünüş İşaretleme Yapısı

Çev. Ebru DİLBAS

Kitap İncelemesi / Book Review

153 – 156 Märyäm Eşmuhämmedova (2021). Suläymän Bäqırğäniyning Äsärläri Kiritilgän Qolyâzmälär Katalogi.

Selahittin TOLKUN

157 – 162 Korkutname

Hatice KARAKAYA

163 – 167 Dîvânu Lugâti’t-Türk’te Tekrarlı Atasözleri

Şahin YILDIZ

Araştırma Makalesi / Research Article

169 – 189 Hermeneutics of the Turkish Folk Poem “I Got Cold” in Hamedan Narration

Yousef Gholamı Safar

Bilim Kurulu / Scientific Board

Dr. Abdumurat TİLAVOV / Ali Şir Nevai Üniversitesi / Özbekistan

Dr. Abid Nazar MAHDUM / İstanbul Üniversitesi / Türkiye

Dr. Adnan R. KARABEYOĞLU / Kocaeli Üniversitesi / Türkiye

Dr. Ahmet ALBAYRAK / Erciyes Üniversitesi / Türkiye

Dr. Alimcan İNAYET / Ege Üniversitesi / Türkiye

Dr. Almira Kayırtaykızı KALİYEVA / M. O. Avezov Edebiyat ve Sanat Enstitüsü /
Kazakistan

Dr. Anarkul SALKYNBAY / Al-Farabi UlTTYQ Üniversitesi / Kazakistan

Dr. Assem KASSYMOVA / Kazak Yenilikçi Beşeri Bilimler ve Hukuk Üniversitesi /
Kazakistan

Dr. Bahadır KERİMOV / Ali Şir Nevai Üniversitesi / Özbekistan

Dr. Bekir Tümen SOMUNCUOĞLU / Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / Türkiye

Dr. Bilge Özkan NALBANT / Pamukkale Üniversitesi / Türkiye

Dr. Birsal ORUÇ ASLAN / Balıkesir Üniversitesi / Türkiye

Dr. Bülent BAYRAM / Kırklareli Üniversitesi / Türkiye

Dr. Cemile KINACI / Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / Türkiye

Dr. Danagül MAHAT / L. N. Gumilyov Avrasya Milli Üniversitesi / Kazakistan

Dr. Dilnavoz YUSUPOVA / Ali Şir Nevai Üniversitesi / Özbekistan

Dr. Ebubekir GÜNGÖR / Yozgat Bozok Üniversitesi / Türkiye

Dr. Elçin İBRAHİMOV / Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi / Azerbaycan

Dr. Gatibe Vakıfkızı GULİYEVA / Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi / Azerbaycan

Dr. Gaybullah BABAYAR / Ali Şir Nevai Üniversitesi / Özbekistan

Dr. Güljanat KURMANGALİYEVA ERCİLASUN / Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi /
Türkiye

Dr. Güven ARIKLI / Kıbrıs İlim Üniversitesi / KKTC

Dr. Habibe Yazıcı ERSOY / Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / Türkiye

Dr. Hamidulla DADABAYEV / Ali Şir Nevai Üniversitesi / Özbekistan

Dr. Ibodat BOZOROVA / Nevai Devlet Pedagoji Enstitüsü / Özbekistan

Dr. İlham SAYITQULOV / Ali Şir Nevai Üniversitesi / Özbekistan

Dr. İlseyar ZAKİROVA / Galimcan İbrahimov Dil, Edebiyat ve Sanat Enstitüsü, Tataristan,
Rusya / Tataristan – Rusya Federasyonu

Dr. Jaňagül Serdalıkızı SULTANOVA / Kazak Milli Kızlar Pedagoji Üniversitesi /
Kazakistan

Dr. Kalamkas KALIBAYEVA / Abay Kazak Milli Pedagoji Üniversitesi / Kazakistan

Dr. Kayrat BELEK / Kırgızistan – Türkiye Manas Üniversitesi / Kırgızistan

Dr. Konuralp ERCİLASUN / Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / Türkiye

Dr. Kutluk Kağan SÜMER / İstanbul Üniversitesi / Türkiye

Dr. Kürşat YILDIRIM / İstanbul Üniversitesi / Türkiye

Dr. Maktagül ORAZBEK / L. N. Gumilyov Avrasya Milli Üniversitesi / Kazakistan

Dr. Mehmet Mâhur TULUM / Anadolu Üniversitesi / Türkiye

Dr. Mehmet Vefa NALBANT / Pamukkale Üniversitesi / Türkiye

Dr. Muhammed İbrahim YILDIRIM / Yozgat Bozok Üniversitesi / Türkiye

Dr. Mukaddes ABDURAHMONOVA / Mirza Ulug Bey Özbekistan Milli Üniversitesi /
Özbekistan

Dr. Murat CERİTOĞLU / Ankara Üniversitesi / Türkiye

Dr. Murat ÖZŞAHİN / Afyon Kocatepe Üniversitesi / Türkiye

Dr. Mustafa ARGUNŞAH / Erciyes Üniversitesi / Türkiye

Dr. Mustafa ÖNER / Ege Üniversitesi / Türkiye

Dr. Nergis BİRAY / Pamukkale Üniversitesi / Türkiye

Dr. Nevzat ÖZKAN / Erciyes Üniversitesi / Türkiye

Dr. Oxana MANOLOVA YALÇIN / Girne Amerikan Üniversitesi / KKTC

Dr. Özkan ÖZTEKTEN / Ege Üniversitesi / Türkiye

Dr. Qiyas ŞÜKÜROV / Yozgat Bozok Üniversitesi / Türkiye

Dr. Rita Bekjankızı SULTANGALİYEVA / Mahambet Ötemisov Batı Kazakistan Devlet
Üniversitesi / Kazakistan

Dr. Rysbek ALİMOV / İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi / Türkiye

Dr. Rysgul Abilkhamitkyzy / L. N. Gumilyov Avrasya Milli Üniversitesi / Kazakistan

Dr. Sabahat BAZAROVA / Ali Şir Nevai Üniversitesi / Özbekistan

Dr. Sagymbai ZHUMAGULOV / L. N. Gumilyov Avrasya Milli Üniversitesi / Kazakistan

Dr. Sarvinaz SOTİBOLDİYEVA / Ali Şir Nevai Üniveritesi / Özbekistan

Dr. Sevinj AKHUNDOVA / Hitit Üniversitesi / Türkiye

Dr. Sinan GÜZEL / İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi / Türkiye

Dr. Stoyan DİNKOV / Sofya Üniversitesi / Bulgaristan

Dr. Şamil SADİQ / AMEA Huseyn Cavid Ev Müzesi / Azerbaycan

Dr. Uzak JORAQULOV / Ali Şir Nevai Üniversitesi / Özbekistan

Dr. Yasin KAYA / Ege Üniversitesi / Türkiye

Dr. Yıldız KOCASAVAŞ / İstanbul Üniversitesi / Türkiye

Dr. Yılmaz ÖZKAYA / Ege Üniversitesi / Türkiye

Dr. Zaynabidin ABDİRASHİDOV / Ali Şir Nevai Üniversitesi / Özbekistan

Dr. Zuhra ALTYMYSHOVA / Kırgızistan – Türkiye Manas Üniversitesi / Kırgızistan

Dr. Zuhra Usmanbekkızı İSLAMBAYEVA / T. K. Jürgenov Kazak Sanat Akademisi /
Kazakistan

Dr. Zulhumar HOLMANOVA / Ali Şir Nevai Üniversitesi / Özbekistan

Bu Sayıdaki Hakemler / Reviewers In This Issue

Prof. Dr. Abdürreşit Celil KARLUK	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Adnan Rüştü KARABEYOĞLU	Kocaeli Üniversitesi
Prof. Dr. Hasan BAKTIR	Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Akif OKUR	Yıldız Teknik Üniversitesi
Doç. Dr. Cemile KINACI BARAN	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Emrah BOZOK	Millî Savunma Üniversitesi
Doç. Dr. Ferzane DEVLETABADI	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Doç. Dr. Serkan KÖSE	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Şamil YEŞİLYURT	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Aydan IRGATOĞLU	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Fatih ÇELİK	Erciyes Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Günay TULUM	Anadolu Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Melike ÜZÜM	Başkent Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Nabi AZEROĞLU	Erciyes Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Neslihan ALTUNCUOĞLU	Erciyes Üniversitesi
Dr. Cemal YORGANCIOĞLU	Bahçeşehir Üniversitesi – Kıbrıs
Dr. Erdem TAZEGÜL	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Dr. Gürhan ÇOPUR	Ardahan Üniversitesi

Editör Notu / Editorial Note

7. Sayıyı sunarken,

Henüz Covid-19 küresel salgının bitmediği gibi Rusya'nın Ukrayna topraklarına saldırdığı sıkıntılı bir dönemde *İdil-Ural ve Türkistan Araştırmaları Dergisi*'nin 4. yayım yılına giriyoruz. Bir yandan hem salgından hem de savaş durumundan dolayı gerginlik yaşarken öte yandan akan hayat içinde dergimizin yeni sayısını sizlere sunmanın kıvancını taşıyoruz.

Dergimizin bu sayısında “Klasik Türk Şiirinde Eksilteli Yükleme Sorunu”, “Sovyet Türkmenistanı’nda Astrahan Türkmenleri Üzerine Araştırmalar: K. Böriyev ve C. Mustakova Örneği”, “Kırgız Türkçesinin Ağzılarında Sebze Adları Üzerine Bir İnceleme”, “Hermeneutic view in order to explore the secrets of the folklore poem ‘Oshodom ha Oshodom’ in the Turkish narrative of Hamedan”, “Amerika Merkezî İstihbarat Teşkilatı Raporlarına Göre, Doğu Türkistan’daki İstihbarat Faaliyetleri (1948-1955)”, “Türkmen Mutasavvıf Şâir Azadî'nin (ö. 1173/ 1760) Şiirlerinde ‘Nefs’ Kavramı” başlıklı araştırma makaleleri bulunmaktadır.

Bu sayımızda ayrıca İdil-Ural ve Türkistan bölgeleriyle ilgili olarak “Tipolojik Olarak İki Farklı Dil Tarafından Paylaşılan Bir Görünüş İşaretleme Yapısı”, “Kaşgarlı Mahmud’un Divan-ı Lüğati’t Türk Adlı Sözlüğünde Fiillerin Semantik Özellikleri ve Onların Modern Kırgız Türkçesindeki Fiiller ile Karşılaştırılması”, “Merkezi Asya’da Uygur Çalışmaları: Tarihsel Bir İnceleme” başlıklı makale çevirileri de yer almaktadır.

Bilim dünyasının gelişmesinde kitap tanıtım yazılarının da önemli olduğunu düşünmekteyiz. Dolayısıyla bu sayımızda da “Märyäm Eşmuhämmedova (2021). Suläymän Bäqırğäniy’nin Äsärläri Kiritilgän Qolyäzmälär Katalogi. Taşkent: Taşkent Dävlät Şärqşunâslik Universiteti”, “DÎVÂNU LUGÂTÎ’T-TÛRK’TE TEKRARLI ATASÖZLERİ Bozok, Emrah (2021). Dîvânu Lugâti’t-Türk’te Tekrarlı Atasözleri, Ankara: Gazi Kitabevi, 181 s., ISBN 978-625-7588-29-4”, “Korkutname” başlıklı kitap tanıtım yazılarına da ver vermekteyiz.

Dergimizin bu sayısında da bizleri yalnız bırakmayarak yazılarıyla katkıda bulunan yazar ve çevirmen arkadaşlarımıza hassaten teşekkürlerimi arz ediyorum. Aynı şekilde dergimize gelen bu yazıları değerlendirirken kıymetli zamanlarını ayıran ve bilgilerini esirgemeyen saygıdeğer hakem arkadaşlarımıza da ayrıca minnettarlığımı bildirmek istiyorum.

Tamamen gönüllülük esasında çıkardığımız dergimizin editörlüğünü büyük başarı ve özveriyle yürüten meslektaşım Doç. Dr. Gökçe Yükselen PELER ile yardımcısı Saffet Alp YILMAZ’a, İngilizce dil editörümüz Cemal YORGANCIOĞLU ile Almanca dil editörümüz Safiye ULUFER’e, son olarak dergimizin yayımı sürecinde başta dizgi olmak üzere değişik görevleri üstlenen genç dostlarım Birkan UZUNOĞLU, Hatice KARAKAYA ve Tuğçe Burcu DEMİR’e ayrı ayrı şükranlarımı sunuyorum.

Prof. Dr. Selahittin TOLKUN

Amerika Merkezî İstihbarat Teşkilatı Raporlarına Göre, Doğu Türkistan'daki İstihbarat Faaliyetleri: (1948-1955)

Çağrı PİŞKİN* & Alper Volkan ERTEM**

ÖZ

Akademik alanda istihbarat çalışmalarına olan ilgi gün geçtikçe artmaktadır. İstihbarat disiplini diğer disiplinlerde ayıran en önemli etken ise içerisinde barındırdığı gizliliklerdir. Bundan dolayı istihbarat çalışmalarında ilgili çalışma yapabilmek zorlaşmaktadır. Bu çalışmada Amerika Merkezî İstihbarat Teşkilatı tarafından gizliliği kaldırılmış ve Doğu Türkistan ile ilgili belgeler üzerinden bir analiz yapılmıştır. Elde edilen veriler ekonomik istihbarat, askerî istihbarat ve sosyal ve kültürel istihbarat olarak tasnif edilmiş ve hermeneutik görüş ile birlikte ele alınmıştır. Amerika Merkezî İstihbarat Teşkilatının bölgedeki Çin, Rus ve Türk faaliyetlerini yakından takip ettiği görülmüştür. Yapılan analizlerde, ABD'nin bölgedeki ekonomik faaliyetlere hâkim olma yönünde aktif bir tavır sergilediği, ortaya konulan tüm askerî faaliyetleri izlemeye çalıştığı ve bölgedeki yaşayan unsurların sosyal ve kültürel olarak analizlerini yaparak kendisine çıkar sağlamaya çalıştığı sonuçlarına ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Doğu Türkistan, CIA, Rusya, Çin, ABD, Uygur, İstihbarat Çalışmaları, Asya çalışmaları.

Intelligence Activities in Eastern Turkestan According to the Reports of the American Central Intelligence Agency: (1948-1955)

Abstract

Interest in an intelligence operation in the academic field is growing day by day. The most important factor that separates intelligence discipline from other disciplines is the privacy that it contains. Therefore, it becomes difficult to conduct research on intelligence operations. In this study, the Central Intelligence Agency (CIA) of the United States of America (USA) declassified and conducted an analysis on documents related to East Turkestan. The data obtained were classified as economic intelligence, military intelligence and social and cultural intelligence and were considered together with the hermeneutic perspective. It has been observed that the US Central Intelligence Agency closely monitors Chinese, Russian and Turkish activities in the region. In the analysis carried out, it was concluded that the United States has an active attitude towards dominating economic activities in the region, is trying to monitor all the military activities revealed, and is trying to benefit itself by analyzing the elements living in the region socially and culturally.

Keywords: Eastern Turkestan, Central Intelligence Agency (CIA), Russia, China, USA, Uighur, Intelligence Studies, Asian Studies.

* Doktora Öğrencisi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü, E-posta: cagripiskin@outlook.com / ORCID: 0000-0002-2609-176X.

** Doktora Öğrencisi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Asya Çalışmaları Bölümü, E-posta: alperertem69@gmail.com / ORCID: 0000-0001-7802-7375.

Giriş

Jeopolitik konumu itibariyle stratejik bir noktada bulunan Doğu Türkistan bölgesi, tarih boyunca önemli olaylara ev sahipliği yapmıştır. Türk yurdu olarak bilinen bu coğrafya, önemli Türk devletlerine ev sahipliği yapmıştır. Ancak Ruslar ve Çinliler kendi çıkarları doğrultusunda bölgeye çeşitli dönemlerde işgaller düzenleyerek yerli halka baskı ve zulüm politikası uygulamışlardır. Bu sebeple bölgede uzun yıllardır istikrar sağlanamamıştır. Günümüzde de devam eden baskı ve zulüm dünyanın en önemli sorunları arasında yer almaktadır.

Çin ve Sovyet Rusya'ya karşı zaman zaman Türkistan bölgesinin yerlileri tarafından kendi bağımsızlıkları adına ayaklanmalar ortaya çıktığı görülmüştür. 1933 ve 1944 yılları arasında ayaklanmalar neticesinde iki kez bağımsızlığını kazanan Uygurlar, Çin ve Sovyet Rusya'nın müdahaleleri sonucu tekrar bağımsızlıklarını kaybetmiştir. Çin ve Sovyet Rusya'nın Doğu Türkistan zerindeki siyaseti dönemsel olarak değişiklik göstermiştir.

1933 yılında milli bağımsızlık mücadelesi neticesinde Doğu Türkistan İşlam Cumhuriyeti ilan edilmiştir. Lakin bağımsız devletin ömrü kısa olmuştur. Doğu Türkistan İşlam Cumhuriyeti'nin liderleri Çin ve Sovyet aleyhtarıydı. 1933'te Sovyet baskı ve müdahalesine maruz kalan Doğu Türkistan İşlam Cumhuriyeti, 1934 yılı başlarında tarih sahnesinden çekilmiştir. Ancak bu mağlubiyete rağmen Doğu Türkistan'ın güneyindeki bağımsızlık meşalesi güçlü bir şekilde yanmaya devam etmiştir (Kul, 2009, s. 398). 1933 yılında kurulan Doğu Türkistan İşlam Cumhuriyeti, zellikle Sovyetler Birliği tarafından muhalefete maruz kalmıştır. Çünkü Sovyetler Birliği'nin egemenliği altında bulunan özellikle Batı Türkistan bölgesindeki Türk Devletlerine bağımsızlık için örnek olabileceği endişesi yaratmıştır.

1933 yılında milli bağımsızlık hareketleri devam etse de bölgede Sovyetler Birliğinin hakimiyeti g kazanarak devam etmiştir. Ancak İkinci Dünya Savaşı sırasında bölgede şartlar Çin lehine değişmesiyle Sovyetler Birliği de politikasını değiştirerek milli bağımsızlık mücadelelerine destek vermiştir. Bu desteklerin de etkisiyle 1944 yılında Gulca'da Doğu Türkistan Cumhuriyeti kurulmuştur. 1949 yılına kadar bağımsızlığını devam ettiren bu cumhuriyete Sovyetler Birliği destek vermiştir (CIA, 1948a).

1949 sonbaharında Mao Zedong önderliğinde Çin Halk Cumhuriyeti kurulmuştur. Bu tarih itibariyle Komünist Halk Kurtuluş Ordusu, Doğu Türkistan ilerine girerek ihtilal hareketlerine son vermiş ve bölgede gücünü hissettirmeye başlamıştır.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında oluşan iki kutuplu dünyada Sovyetler Birliği önderliğindeki Doğu Bloku ile çekişen ABD, Mao önderliğinde kurulduktan sonra emperyalizme karşı bir politika izleyen Çin'i bir tehdit olarak görmüştür. Bu bağlamda, Doğu Türkistan bölgesinde oluşan Çin-Sovyet hareketlerini oldukça yakından takip etmiştir. ABD Merkezî İstihbarat Teşkilatı (CIA), bölgede istihbarî anlamda faaliyet yürüterek bilgi toplamıştır ve bu bilgileri raporlamıştır.

Bu makalede, CIA belgelerinden yararlanılarak 1948-1955 yılları arasında Doğu Türkistan topraklarında gerçekleşen ekonomik, askerî ve sosyo-kültürel olaylar aydınlatılmaya çalışılmıştır. Olaylar izah edilirken yorumsamacı bir yaklaşımdan faydalanılmıştır. Bu bağlamda elde edilen belgeler dönemin şartları çerçevesinde yorumlanmaya çalışılmıştır.

Merkezî İstihbarat Teşkilatı (CIA: Central Intelligence Agency)

1947 yılında ABD'de çıkartılan Ulusal Güvenlik Kanunu, CIA için 4 temel görev belirlemiştir (ABD Kongresi, 1985, ss. 3-20). Bu görevler; Milli Güvenlik konularında Ulusal Güvenlik Kuruluna tavsiyelerde bulunmak, çeşitli istihbarat dairelerinin koordinasyonu ile alakalı Ulusal Güvenlik Kuruluna tavsiyelerde bulunmak, elde edilen istihbaratın doğrulanması, dağıtımının sağlanması ve Ulusal Güvenlik Kurulu tarafından verilen diğer görevlerin icrası olarak tanımlanabilir.

CIA'nın karargâhı, Washington DC'de Beyaz Saray'ın yaklaşık 20 km kadar kuzeyinde ve Langley semtinde bir kampüs içerisinde bulunmaktadır. CIA'nın yalnızca başkanı ve başkan yardımcısı siyasi atama ile belirlenmektedir. Bu özellik, teşkilatın siyasi amaçlara hizmet etmesinin önünü kapayan bir adım olarak yorumlanabilir. CIA, ABD Başkanı'na karşı sorumludur ve Kongre İstihbarat Gözetim Komitesinin denetimine tabidir. Kurumun başlıca vazifesi, Amerika Başkanı'na, Ulusal Güvenlik Konseyine ve ulusal güvenlikle alakalı faaliyet yürüten diğer resmî kurumlara doğru, ulusal güvenlik konuları hakkında detaylı ve zamanında dış istihbarat ve analiz sağlamak olarak belirlenmiştir (Yılmaz, 2018, ss. 142-143).

CIA'nın bölgesel bir yapılanması bulunmaktadır. Rus ve Avrupa Analiz Ofisi, Yakın Doğu ve Güney Asya Analiz Ofisi, Asya Pasifik, Latin Amerika ve Afrika Analizi Ofisi bunlara örnek olarak gösterilebilir (Yılmaz, 2018, s. 144). Buna göre ABD, CIA aracılığıyla dünyada ofisler kurmuş ve bu ofisler ile birlikte istihbarat faaliyetleri gerçekleştirmiştir. ABD, Türkistan coğrafyasındaki Rus, Çin ve Doğu Türkistanlıların faaliyetlerini yakından takip ederek raporlamıştır.

Ekonomik İstihbarat ve Türkistan Coğrafyasındaki Ekonomik Faaliyetler

Doğu Türkistan’da meydana gelen ekonomik hareketliliklerin neler olduğu, bu hareketlerin Amerika Birleşik Devletleri (ABD) istihbarat servisleri tarafından nasıl takip edildiği, istihbarat raporlarına hangi hususların yansıdığı irdelenecek ve eldeki verilere göre analiz edilecektir. İstihbarat raporlarının analizi yapılacağından ötürü çok kısa olarak ekonomik istihbaratın ne demek olduğu da izah edilmeye çalışılacaktır.

Ekonomik istihbarat, “Ülkelerin ekonomik durum ve faaliyetlerini gizli veya açık kaynaklardan takip ederek, millî çıkar temin etmek ve diğer ülkelerin faaliyetlerine engel olacak bilgilere erişebilmek olarak tanımlanabilir” (Ertem, 2021, s. 25). Böylelikle ekonomik faaliyetlerin irdelenmesi ile ülkeler kendilerine maddi anlamda fayda sağlayabilmektedirler. Bundan dolayı ekonomik istihbarat faaliyetlerinin önemi oldukça büyüktür. Ekonomik istihbaratın öneminin ortaya konulması açısından şu örnek oldukça önemlidir: CIA, tarafından Çin ülkesinin tahıl ektiği alanların yer altı sularının azaldığı tespit edilmiştir. Ardından yapılan analizler ile birlikte Çin’deki tahıl üretiminin azalacağı ve Çin’in üretmediği bu tahılı dünya piyasalarından temin etmeye çalışacağı, böylelikle dünya genelinde tahıl fiyatlarının artacağı tespit edilmiştir (Özdağ, 2017, s. 81). Bu örnekten de anlaşılacağı üzere ülkelerin birbirlerinin ekonomik faaliyetlerini yakından takip etmektedir. Bu takip genelde istihbarat teşkilatları tarafından yapılmaktadır.

Doğu Türkistan, tarımsal üretim yönünden oldukça gelişmiş durumdadır. Burada, Anadolu’da yetişmekte olan mahsullerin hepsi yetişmektedir. Ayrıca pamuk ziraatı da Türkistan’da önemli bir yer tutmaktadır. Pamuk Çungarya Havzası’nda¹, Kaşgar ve Tufan bölgelerinde yetişmektedir (Alptekin, 1975, ss. 27-28). CIA’nın bu konuyla ilgili 23 Mart 1951 tarihli bilgi raporunda şu hususlar yer almaktadır (CIA, 1951):

Doğu Türkistan’daki ticaret millileştiriliyor ve millileştirmesi planlanıyor. Doğu Türkistan, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’ne yün, pamuk ve deri tedarik ediyor ve karşılığında SSCB’den gazyağı, benzin ve eski balık tabakları alıyor. Doğu Türkistan’daki neredeyse tüm yiyecekler Kaşgar üzerinden Rus turlarıyla SSCB’ye gönderiliyor. Çiftçilerin bile çok az yiyeceği var ve şehirlerde şiddetli bir sıkıntı var. Buna rağmen Doğu Türkistan’da aktif bir isyan yok denilmektedir.

Doğu Türkistan coğrafyası içerisinde pamuğun önemini izah etmeye çalışmıştık. Pamuğun öneminin istihbarat raporlarına kadar yansıdığı görülmektedir. Dünya genelinde pamuğa olan ihtiyaç arttıkça pamuk yetiştirme konusunda uzun bir geçmişe sahip olan Doğu Türkistan

¹Doğu Türkistan’ın kuzeyini ifade eden coğrafi bir bölgedir.

Rusya için “büyük bir pamuk tarlası” haline geldi. Doğu Türkistan Rusya’nın sahip olduğu pamuğun büyük kısmını ürettiyordu (Golden, 2018, s. 200).

“Doğu Türkistan’daki ticaret millileştiriliyor ve millileştirmesi planlanıyor.” cümlesi ile bu yıllarda Doğu Türkistan bölgesinde ticaretin Müslüman yerli halk tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır. Müslüman halk geçimini sağlamak amacıyla ticareti millileştirme planları yapmışlardır. Ayrıca dönemin koşulları göz önüne alındığında ticaretin para ile yapılmadığı ve takas yöntemi ile gerçekleştiği görülmektedir. Doğu Türkistan’da ekonomik sıkıntının en yüksek seviye olduğu ve çiftçilerin bile kendisine yetecek yiyeceklerinin bulunmadığı rapor edilmiştir. Doğu Türkistan’da bulunan tüm gıda malzemelerinin Rus tırları ile birlikte Rusya’ya gitmesi, halkın fakruzaruret içinde olduğunun bir göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır. ABD’nin Doğu Türkistan’daki beklentisinin bir ayaklanma olduğu da rapordan anlaşılmaktadır. Zira Doğu Türkistanlıların maddi olarak çok kötü vaziyette olmalarına rağmen hamle yapmamaları; “Buna rağmen Doğu Türkistan’da aktif bir isyan yok.” cümleleri ile birlikte anlatılmaktadır.

Doğu Türkistan’daki ticaretin para ile değil takas ile yapıldığı hususuna yukarıda değinilmişti. Bu konuyla ilgili 26 Ocak 1950 tarihli CIA raporunda şu hususlar yer almaktadır (CIA, 1950):

Ocak 1950'nin başlarında, para birimindeki farklılıklar, İli bölgesi ile Doğu Türkistan ilinin geri kalanı arasındaki ticaretin serbest akışını engelliyordu, ancak takas ticareti iyi bir başlangıç yapmıştı. 1946'da Çinlilerin İli katliamından bu yana Çinli tüccarlar İli'ye gitmekte isteksiz davrandılar. Çoğunlukla Nogaylar² ve Tarançili³ Müslümanlar, özel ulaşım mevcut olduğunda seyahat ederler. Ocak 1950'in başlarında Wusu petrol sahaları henüz çok fazla benzin üretmiyordu. Rus konvoyları, İli bölgesinde kullanılmak üzere benzin yüklü olarak dönüyordu.

Bu rapora göre Doğu Türkistan’daki ticaretin para ile yapılamadığı ve bundan dolayı takas yöntemine gidildiği müşahede edilmiştir. Çinliler ise bu bölgeye gitmekten geri durmuşlar ve bu bölgedeki ticaret daha çok Müslüman unsurlar tarafından gerçekleştirilmiştir.

İli bölgesindeki suların bol olduğu, havasının güzel olduğu, zengin ticari ve zirai bir alt yapısının bulunduğu, topraklarının geniş olduğu ve merkezi Çin-Orta Asya anayolunun üzerinde bulunduğu söylenmektedir (Golden, 2018, s. 56; Saguni, 2019, s. 116). Bundan ötürü İli bölgesinin önemli bir konuma sahip olduğunu söylemek mümkündür.

Geçmişten günümüze ekonomik kalkınma açısından büyük önem arz eden petrol, özellikle büyük devletlerin odak noktasında olmuştur. Doğu Türkistan bölgesi petrol hammaddesi

² Nogay: Kazan Tatar Türklerinin kastedildiği değerlendirilmektedir.

³Tarançil: Doğu Türkistan'ın güneyinden İli Nehri boylarına göç ettirilen Uygur Türklerinin adı.

açısından önemli bir konumdadır. 27 Mart 1950 tarihinde Çin ile Sovyetler Birliği arasında iki anonim şirketin kurulması hususunda Moskova’da bir anlaşma imzalanmıştır. Bu şirketlerden biri petrol için diğeri çeşitli madenler için kurulmuş olup, varlıkların 30 yıl devam etmesi kararlaştırılmıştır. Bu anlaşmaya göre Sovyetler ve Çinliler, Doğu Türkistan’ın petrol ve çeşitli madenlerini sömürmeye başlamıştır. Özellikle Çin, Karamay petrol sahalarında 1954’e kadar sondaj çalışmaları yapmıştır. Doğu Türkistan’ın yeraltı zenginlikleri konusunda Çin ve Sovyetler tamamen mutabıkmiş gibi görünse de 1954’te anlaşmaları feshederek çalışmaları tekeline geçirmiştir. Böylece Sovyetler personelini geri çekmek zorunda kalmıştır. Ancak askeri varlıklarını devam ettirmişlerdir. (Baymirza, 1975, s. 332-333)

Wusu bölgesinde⁴ 1960’lı yıllarda çok fazla petrol üretilmediği ve Rusların bu bölgeden benzin aldıkları raporlara yansımıştır. Bu rapor, ABD ekonomik istihbaratı açısından ele alındığında kendisinden binlerce kilometre uzaktaki petrol kuyuları ile ilgilendiğini ve bu kuyulardan kimlerin ne kadar petrol kullandığını takip etmiştir. Hem kuyuların durumu hem de bu kuyulardaki petrolün nereye kullanıldığı bu raporlara yansımıştır.

24 Kasım 1952 yılındaki CIA raporunda şu hususlar yer almaktadır (CIA, 1952a):

Doğu Türkistan’a gelen Çinlilerin geneli sanayici insanlardan oluşmaktadır. Bu insanlar hem dürüst ve hem de çalışkandır. Bu durumdan ötürü zamanla yöresel işler onların etrafında dönmeye başlamıştır. Bu insanlar genellikle çay, baharat ve kumaş satmışlardır. Zamanla ticaretin büyük bir çoğunluğunu ele geçirmişler ve tefecilik yaparak zengin olmuşlardır.

Başka bir CIA raporunda Manas Nehri’nin geçici sınır çizgisi olarak belirlendiği ve ürün takaslarının bu sınır çizgisinin ardında yapıldığı söylenmektedir. Bununla ilgili olarak yerel düşünceler şu şekilde verilmiştir (CIA, 1948b):

Doğu Türkistan’dan Ulusal Meclis delegesi Burhan⁵, Doğu Türkistan’da fiyatların hızla arttığını ve şu anda bir yumurtanın 15.000 Doğu Türkistan dolarına mal olduğunu söyledi. Doğu Türkistan’daki ekonomik durumu iyileştirmek için Çin-Sovyet ticaretinin yakında yeniden başlayabileceğini umuyordu.

Bu rapora göre Doğu Türkistan’daki ekonomik durumun oldukça kötü olduğu ve ekonomik durumu düzeltmek için Çin ve Sovyetler ile yeniden ticaret yapılmasının başlaması gerektiği savunuluyordu. Meclis delegesi Burhan’ın bu sözleri, raporu kaleme alan kişi tarafından aktarılmış ve Çin ve Sovyetlere yakın durulması gerektiğini savunarak halk üzerinde

⁴Doğu Türkistan’ın kuzeyinde Tarbagatay İli toprakları içinde bir şehirdir.

⁵Burhan Şehidi veya Şehidullin (1894-1989): Tatar, Kazan ve Berlin’de tahsil görmüştür. 1912 yılında Doğu Türkistan’a gelmiştir. Eski Çin döneminde Dışişleri Bakanı olmuştur. Şin Duben döneminde Özbekistan ve Kazakistan’da konsolos olmuştur. Koalisyon hükümetinde başkan yardımcılığı, 1948 yılında başkanlık, Mao döneminde ülke idaresine 1955 yılına kadar başkanlık yapmıştır. Sovyet ve Çin komünistleri istihbaratında çalışmıştır. Uygurca-Çince-Rusça sözlük yazarıdır (Saguni, 2019, s. 396).

propaganda yaptığı görülmektedir. Burhan'ın Sovyet ve Çin istihbaratına çalıştığı da göz önüne alındığında bu raporun anlamı daha iyi anlaşılabilir.

Güneybatı Doğu Türkistan bölgesindeki Çin'in komünist aktiviteleri isimli CIA raporunda şu hususlar yer almaktadır (CIA, 1953b); Kaşgar halkının mallarının yetersiz olduğu, altın ve gümüşlerinin olmadığı için mutlu olmadıkları söylenmektedir. Çin parasının çok az değerli olduğu ve her bir kişiye dağıtılan beş Mou⁶ toprağın son derece yetersiz olduğu ve yalnızca geçinebilmeyi sağladığı anlatılmaktadır. Buna göre Çin, Kaşgar'da bulunan Türklere yalnızca geçinebilecekleri kadar bir yardım sağlamaktadır. Bundan dolayı burada yaşamakta olan insanlar zor şartlar altında hayatlarını devam ettirmektedir. Kaşgar ile ilgili olarak 1953 yılının mayıs ayında bir fabrika yapıldığı ve bu fabrikanın Sovyetler tarafından finanse edildiği belirtilmektedir. Sovyetler tarafından finanse edilmesine rağmen fabrika Çinliler tarafından çalıştırılmaktadır. Böylelikle Rusya, Kaşgar bölgesinde bir hamle yapmış fakat Çin bu hamleyi boşa çıkarmıştır. Raporun devamında, Kaşgar'daki elektrik santralinin çalıştığı fakat tam olarak bitirilmediğinden söz edilmektedir. Bu raporda yer alan bilgilere dayanarak Çin Komünist yetkililerinin Doğu Türkistan'daki yerli halkın kalkınmasını engelleyici bir politika uyguladığını söylemek mümkündür.

Çin Komünist hükümetinin amacı sadece Doğu Türkistan bölgesiyle yetinmek değildi. Komünist rejimi yaymak ve bölgede gücünü artırmak amacıyla Doğu Türkistan bölgesi etrafında da faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bu amaçla, Doğu Türkistan'da bulunan Çinli komünist yetkililer, 1953 yılında Doğu Türkistan'ın güneybatı sınırında bulunan Hunza⁷ halkını kazanmak amacıyla çeşitli ekonomik imtiyazlar vermiştir. Güneybatı Khunjerab ve Shimshal bölgelerindeki otlatma haklarını ve Shimshal bölgesinde tuz yapma hakkını geri vermeye ve daha yüksek yetkililerle konuyu ele almaya söz verdiler. Hunza'yı bağımsız bir devlet olarak tanımak ve Hunza'dan bir temsilcinin bölgedeki Hunza topraklarına bakmak için Yarkent'e gönderilmesine izin verdiler. Ayrıca Çinli komünistler, Hunza'nın komünist Çin ile dost olmak istediğini belirten yazılı bir açıklama almak için yoğun çalışmalar yapmışlardır (CIA, 1952a).

Bahse konu raporlarda yer alan diğer ekonomik göstergeler ise şunlardır (CIA, 1953b):

⁶ Çin'de kullanılan ve 0.1518 akreye eşdeğer olan bir arsa alanı birimidir.

⁷Pakistan'ın Gilgit-Baltistan eyaletinde Karakorum Dağları ve Hindukuş Dağları'nın birleştiği bölgedir.

P'uli'deki⁸ dükkanlar mayıs ayında mallarla iyi bir şekilde tedarik edildi. Hotan'a yedi mil uzaklıktaki Laskor'da elektrik enerjisi sağlayacak bir baraj yapım aşamasındaydı. Yenihisar yakınlarındaki dağlarda petrol kuyuları açılıyordu.

“İktisadî faaliyetler birçok bakımdan milletlerin istiklali yolunda önemlidir. Bugünkü Asya kavimlerinin mukadderatında bunun büyük önemi vardır” (Togan, 2021, s. 125). Bundan dolayı gerek yer altı kaynakları bakımından gerekse jeopolitik konumunun önemi açısından oldukça stratejik bir bölge olan Doğu Türkistan coğrafyasında ABD, Çin, Sovyetler Birliği gibi devletler ekonomik istihbarat faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Buna göre Rusya ve Çin'in kurulacak olan bir Türk devletinin engellenmesi için mücadele ettiği söylenebilir. Amerika ise soğuk savaş dönemi olarak adlandırılan bu dönemde Sovyetler Birliği'nin başını çektiği Doğu Bloku'nun ne şekilde zayıflatabileceğinin yollarını aramıştır. Buna göre Doğu Türkistan bölgesinde bir Türk devletinin kurulması, ABD'nin çıkarlarına olacağı fakat Sovyetler Birliği ve Çin'in çıkarlarına ters düşeceği anlaşılmaktadır.

Doğu Türkistan'da Askerî İstihbarat Faaliyetleri

İstihbarat kavramının ortaya çıkışı ve askeri istihbarat faaliyetlerinin zaman olarak kesiştiğini söylemek mümkündür. İlk istihbarat faaliyetleri, rakiplerin ordularının durumlarının araştırılması ve bilgiler elde edilmesi üzerine kurulmuştur. Bundan dolayı askerî istihbarat en eski istihbarat toplama yöntemlerinden birisidir. Bu görüş, “askeri istihbarat bugün mevcut istihbarat türlerinin atası konumundadır” şeklinde ifade edilmektedir (Bozkurt, 2021, s. 863).

Askerî istihbarat faaliyetleri, parçadan bütünü keşfetme; bütünden parçaları elde etme şeklinde işlemektedir. Bu faaliyetlerdeki temel amaç, hedef ülkenin askerî güncel durumu, olası bir savaşta ortaya çıkarabileceği asker sayısı, savaşa olan hazırlık durumu ve stratejik, operatif ve taktik seviyedeki niyetleri hakkında analizler yapmaktır. Askerî istihbarat, askerî plan ve projelerin hazırlanmasına esas teşkil edecek bilgilere ihtiyaç duymaktadır (Şenel ve Şenel, 1969, s. 22; Yıldız, 2019, s. 16).

Basit olarak askerî istihbarat faaliyetlerinin, hedef ülke hakkında derlenen askerî bilgilerden oluştuğunu söylemek mümkündür. Bu bilgiler arasında askerlerin sayısı, askerlerin teçhizat durumu, orduların konuşlandığı yerler, ordudaki teknolojik gelişmeler, orduların sahip olduğu silahlar vb. unsurlar yer almaktadır. Askerî istihbarat yalnızca hasım ülkeler için toplanılan bilgilerden meydana gelmez. Stratejik istihbaratın da bir parçası olarak ele alındığında müttefik unsurların da askerî faaliyetleri takip edilebilmektedir.

⁸Çin'de Doğu Türkistan'ın batısında, Kaşgar ilinde bir "Tacik" özerk ilçesidir. Şu an Taşkurgan adıyla bilinir.

Burada askerî istihbaratın ne demek olduğuna kısaca değindikten sonra ABD'nin Doğu Türkistan coğrafyasında hangi askerî bilgilere ihtiyaç duyduğu, hangi askerî konulara önem verdiği gibi gelişmeler CIA belgeleri üzerinden değerlendirilecektir.

1 Ekim 1949 tarihinde Çin Komünist Parti Lideri Mao Zedong önderliğinde Çin Halk Cumhuriyeti kurulmuştur. Mao yeni kurulan hükümetin dış politikasını Sovyetlerden yana olacağını belirterek, bu politikayı yaptığı birkaç açıklamayla şu şekilde belirtmiştir (Zedung, 1993, s. 51):

Şimdi dünyada iki rüzgâr vardır; doğu rüzgârı ve batı rüzgârı. Çin'de böyle bir deyim vardır 'Ya doğu rüzgârı batı rüzgârını ya batı rüzgârı doğu rüzgârını bastırır'. Fikrimce şimdiki durumun özelliği şudur; Doğu rüzgârı, Batı rüzgârını bastırmaktadır, bu da sosyalist güçlerin emperyalist güçler üzerinde ezici bir üstünlük kurduğu anlamına gelir.

Mao'nun dış politikada Sovyetler Birliği yanlısı bir politika izlemesinin en önemli nedeni elbette aynı ideolojiye sahip olmalarıdır. Ancak bunun temelinde başka sebeplerde bulunmaktadır. İki kutuplu dünyada Sovyetlerin rakibi olan Amerika'nın, sosyalizm ve komünizme karşı izlediği siyaset, Çin iç savaşı sırasında ve komünist hükümet iktidara geldikten sonra Tayvan'a kaçan Guo-Min Dang (Çin Milliyetçi Partisi) yöneticilerine yardım ve destek vermesi Mao'nun liderliğindeki Çin'i Doğu Bloku'na yöneltmiştir. 1947 yılından itibaren artan komünist tehlikesine karşı Amerika, Guo-Min Dang idaresini destekleyip, Sovyetler Birliği ve Çin Komünist Partisi'ne karşı faaliyetlerde bulunmuştur (Kul, 2009, s. 342).

Yukarıdaki CIA raporlarından anlaşılacağı üzere ABD, Doğu Türkistan coğrafyasında kendisine rakip olan iki büyük devletin faaliyetlerini yakından takip etmiştir. Çin, 1949 yılından itibaren bölgede güçlenme politikasıyla birlikte askeri gücünü artırmaya çalışmıştır. Çin, bölgede bulunan halkları demokratik bir çatı altında toplamak yerine, toplumun çoğunluğunun isteklerini hiçe sayarak baskı, zulüm ve sahtekârlık ile yönetmeyi tercih etmiştir. Bunun sonucu olarak Doğu Türkistan bölgesinde yaşayan Müslüman halk, yıllar geçtikçe Doğu Türkistan'a gelen Çinlileri sevmemeye başlamışlar ve daha da vatansever olmuşlardır (CIA, 1952a).

1951 yılına ait bir raporda "Güney Doğu Türkistan bölgesinde disiplinli ve iyi durumda olan tüfek ve üç inçlik havanlar ile donanmış Çin komünist birliklerinin konuşlandığı, bu birliklerin tank ve uçaksavarlarının bulunmadığı" bilgisi yer almaktadır. Ayrıca bölgede bulunan birliklere ait mühimmatın Sovyetler Birliği'nden temin edildiği yazmaktadır. Aynı raporda Doğu Türkistan'da bulunan Çin birliklerinin siyasi sebeplerden ötürü sistematik

disiplin uyguladığından söz edilmiştir (CIA, 1951). Bu raporda yer alan bilgiler doğrultusunda Doğu Türkistan bölgesinde bulunan Çin askerlerine Sovyetler Birliği'nin teçhizat yardımı yaptığı görülmektedir. Böylelikle 1949 yılından itibaren bölgede Çin ve Sovyetler Birliği'nin ortak hareket ettiklerini söylemek mümkündür. ABD, karşısındaki bu iki gücün faaliyetlerine karşı bölgede istihbarat faaliyetlerini yürütmüştür.

20 Mart 1953 tarihindeki CIA raporunda, Çin'in bölgedeki askeri faaliyetlerini yöneten Doğu Türkistan Askeri Bölge Komutanlığı tarafından derlenen istatistiklere yer verilmiştir. Bu istatistiklerde şu bilgiler yer almıştır (CIA, 1953a):

1952 Ekim ortalarında, Çinli komünist 1 ve 22. Ordu gruplarının yaklaşık 29000 askeri, 1 sahra ordusu, Doğu Türkistan'da yaygın olan sıtma, vanereal hastalıklar ve saçkıran gibi hastalıklara yakalandı. Vaka (incidence) oranı, uygun tıbbi tedavinin olmaması nedeniyle Ağustos 1952'den sonra arttı ve güney Doğu Türkistan'daki kuvvetler diğer bölgelere göre daha fazla acı çekiyordu. Çin komünist sağlık bakanlığı tarafından bölgeye doktor ve ilaç gönderildi.

Komünist Çin yönetimi, Doğu Türkistan bölgesine oldukça önem vermiştir. Bölgeye kendi siyasi görüşünden taviz vermeyecek valiler atamıştır. Bu valiler, 1949-1956 yılları arasında zaman zaman hoşgörü politikası izlese de Müslüman halk üzerinde baskı ve zulüm her dönem var olmuştur. Baskı ve zulüm karşısında yerli halk, milli bağımsızlık mücadeleleri vererek hiçbir devletin boyunduruğu altına girmeye razı olmamıştır. Müslüman halkı sindirmek ve ayaklanmaları ortadan kaldırmak amacıyla Çin hükümeti çeşitli politikalar uygulamıştır. Kore Savaşı'nın devam ettiği yıllarda savaşta yaralanan askerleri ve ailelerini Doğu Türkistan bölgesine yerleştirmek suretiyle bölgedeki Çinli nüfusunu artırarak bir nevi iskân politikası uygulamayı amaçlamıştır. Bu bilgiler CIA raporlarına şu şekilde yansımıştır (CIA, 1953c):

Kore'de yaralanan Çinli askerlerin aileleri ile birlikte Doğu Türkistan'a getirildikleri ve böylece o bölgede Çinli nüfusunun artırılması amaçlanmıştır.15 Şubat 1953'te düzenlenen bir toplantıda Kore'deki gönüllü insanların aileleri adına konuşan CHU Ting Lien isimli bir vatandaş, Doğu Türkistan'daki Halk Ordusu üyelerine ve ailelerine teşekkür ediyor. Aynı toplantıda Abdul Rahman Muhiti⁹ Doğu Türkistan'daki halkların adına Doğu Türkistan'daki halk güçleri ve Kore'deki halk gönüllülerine ve devrim gücü üyelerinden yaralı askerlere bir mektup okuyarak minnetlerini bildirmiştir.

Ayrıca "Çin hükümeti Kore'den getirilen yaralı askerler ve ailelerin refahı için Doğu Türkistan bölgesinde "Bölgesel Komite" kurmuştur. Bu komite 1953 yılında Çin Komünist ordusunun adamlarına ve subaylarına derin bir sempati ve iyi dilek ifade eden bir grup temsilci göndermiştir. Amin Makdum'un başını çektiği birinci grup Kutubi deki Doğu Türkistan Askeri bölge hastanesini ziyaret etti. Abdulla Zakirov'un başını çektiği ikinci grup Bölgesel Güç Karargahını ve onun

⁹ CIA 17 Haziran 1952 tarihine ait raporunda; Doğu Türkistan Bölgesi'nin İç İşleri Bakanı ve General Mahmud Muhiti'nin yeğeni olduğu şeklinde bilgiler mevcuttur.

siyasal bölümünü ziyaret etmiştir. Chang-fu Chen'in başını çektiği üçüncü grup ise bazı kolorduların hastanelerini ziyaret etmiştir.

Raporlara yansıyan bu bilgiler ışığında Doğu Türkistan bölgesinde bulunan yöneticilerin Çin Komünist hükümeti ile iyi ilişkiler kurduğunu ve Çin hükümetine ve askerlerine Doğu Türkistan bölgesinde yardımcı olduklarını söylemek mümkündür.

ABD'nin bölgede yürüttüğü istihbarat faaliyetlerinin zaman zaman sekteye uğradığı olmuştur. Çin hükümeti tarafından bölgede uygulanan karşı istihbarat faaliyetleri sonucunda 1951 yılının Nisan ayı başlarında Mesut Sabri'nin yanı sıra binlerce Amerikan casusunu yakalamıştır (Alptekin, 1975, s. 276).

Doğu Türkistan bağımsızlık mücadelesi liderlerinden Osman Batur'un yakalandığı haber 21 Şubat 1951 tarihli Urumçi Radyosu'ndan yayınlanan haberde; "*Amerikan emperyalizminin uşağı, Jiang Jie-shi'nin casusu ve halkımızın en şiddetli düşmanı olan haydut Osman bundan üç gün evvel kurtuluş askerlerimiz tarafından Tsin-hai eyaletimizde diri olarak ele geçirilmiştir*" şeklinde yer almıştır (Alptekin, 1975, s. 274). Urumçi Radyosu'nun haberinden anlaşılacağı üzere; Osman Batur, Doğu Türkistan bağımsızlık mücadelesinin en önde gelen isimlerinden bir tanesidir. Çinliler onu "Halkımızın en şiddetli düşmanı" olarak tanımlamaktadır. Bütün bunlardan yola çıkarak Osman Batur'un vermiş olduğu mücadelenin Çin'i derinden etkilediği görülmektedir. Bütün bunlar ABD ve Çin'in bölgedeki çıkarlarının farklı olmasının da bir yansımasıdır. İki devletin Türkistan topraklarında bir güç savaşı içerisinde oldukları analiz edilmektedir.

Osman Batur, 1899 yılında hayata gelmiş ve 1951 yılında öldürülmüştür. Altay Kazaklarının lideridir ve Doğu Türkistan Cumhuriyeti döneminde valilik yapmıştır. Hayatının tamamı Doğu Türkistan'daki Çin zulmüne karşı mücadele ile geçmiştir. Bu mücadeleyi silahla yürütmüştür. Kayız bölgesinde Çin birlikleri tarafından tutuklanmıştır. Kendisi ile birlikte eşi, beş kızı ve üç oğlu da esir alınmıştır. 18 yaşındaki kızı Kabiya ile 14 yaşındaki oğlu Baybolla, anneleri Mamey'in gözleri önünde doğranarak öldürülmüştür (Doğan, 2020, s. 85; Saguni, 2019, s. 401).

1953 yılına ait bir CIA raporunda, Stalin'in ölümü dolayısıyla Doğu Türkistan'da bulunan yöneticiler tarafından Sovyet Başkonsolosu Vekili Baranov'a bir taziye ziyareti gerçekleştirilmiştir. Bölgede bulunan yöneticilerin Çin yanlısı oldukları bilinmektedir. Böylece bu rapor 1953 yılında Çin-Sovyet ilişkilerinin bir örneği olarak görülebilir. Ayrıca Doğu Türkistan bölgesinde görev yapan yöneticilerin isimlerini bu rapor ile öğrenmek mümkün olmuştur (CIA, 1953c):

Sovyet Başkonsolosu Vekili Baranov'a taziye ziyaretinde bulunanlar arasında şunlar vardı: Doğu Türkistan Bölgesel Halk Topluluğu Başkan Yardımcısı Amin Makhdum, Doğu Türkistan Hükümeti Genel Sekreteri Abdulla Zakirov, Doğu Türkistan Finans ve Ekonomi Komiteleri Başkan Yardımcısı Polat Alimi, Tarım ve Orman Bakanı Dr. Thu Chi, Tarım ve Orman Bakan Yardımcısı KHA Bing-Sian, Adalet Bakan Yardımcısı LU Hu-Chien, Ulaştırma Bakanı Majid Teanzin, Kolordu Komutan Yardımcısı Kazakistanlı Yusuf Khan, İşçi Sendikası başkanı KAO Shu-Shien, Demokratik Kadınlar Derneği Başkanı YAO Vi-Yuan ve yardımcıları Rashida ve Fatima, Viyana Barış Konferansı'ndaki Çin heyetinin üyesi Mahinur Kasinova; ve Doğu Türkistan Sovyet Dostluk Derneği Sekreteri Nusrat Shahida.

Doğu Türkistan'da Sosyal ve Kültürel İstihbarat Faaliyetleri

Her ülkenin kendisine has dinamikleri bulunmaktadır. Sosyal istihbarat ülkelerin sahip olmuş oldukları bu dinamiklerin çözümlenmesi için gereken veri toplama ve analiz süreçlerini kapsamaktadır. Buna göre sosyal istihbaratı sekiz başlıkta incelemek mümkündür: Bunlar; nüfus, sosyal karakteristikler, basın yayın araçları, eğitim, din, sağlık ve sosyal güvenlik sistemi, genel kültürel özellikler ve zihniyet analizidir (Özdağ, 2017, ss. 84-85).

Yani sosyal ve kültürel istihbarat denildiği zaman, toplumun yaşam tarzından dini inanışına kadar her türlü sosyal ve kültürel verilerini kapsamaktadır. Ekonomik istihbarat kapsamında ele alınan ve maddi durumu çok kötü olmasına rağmen isyan etmeyen Doğu Türkistanlıların faaliyetleri bu kapsamda yorumlanabilir. Nitekim Doğu Türkistanlıların sosyal ve kültürel özelliklerini iyi analiz edebilen bir kişi, bu insanların neden isyan etmediğini de anlayacaktır. Çünkü İslam dininde bu sıkıntılar bir imtihan olarak görülmektedir. İslam dininin kutsal kitabı Kur'an-ı Kerim'in Bakara Suresi'nin 155. ayetinde insanların açlıkla ve mallarından eksilterek sınanacağı ifade edilmektedir (Diyanet İşleri Başkanlığı, 2021). Konu bu bağlamda ele alındığı zaman sosyal ve kültürel istihbaratın önemi daha iyi anlaşılacaktır.

Çin Halk Cumhuriyeti, 1949 yılında Doğu Türkistan'ı işgal ettikten sonra bölgede aşamalı olarak her alanda asimilasyon ve kimliksizleştirme politikası uygulamaya girişmiştir. Bunları yaparken her türlü araç ve uygulamaları kullanmaktan çekinmemiştir. Çin yönetimi, batılı düşünce ve ideoloji olan sosyalizmi; Çin milletçiliği, yerel devletçilik geleneği, Konfüçyüs gibi geleneksel düşünceleriyle sentezleyerek Çin milletçiliği temelindeki Çin tarzı bir sosyalizm oluşturmuştur (Ela, 2018, s. 334). Çin'in uyguladığı bu kültürel ve etnik soykırımdan Uygur Türkçesi, yazısı ve hatta edebiyatı da nasibini almıştır. Çin idaresi, Uygurların diline yönelik baskı ve dejenere politikasını uygularken toplumsal inşa araçları kullanmışlardır. Bunların başında ideoloji, Çincenin ve Çin alfabesinin zorla öğretilmesi ve zorunlu olarak kullanılması, Çin kültürü ve Çin kültürüne özgü simgeler ve mitolojiler,

eğitim, kült lider, bilim, ekonomi gelmektedir. Bundan dolayıdır ki iki dilin teması ve etkileşim süreci doğal ve normal olmaktan ziyade zorla ve baskıyla işleyen bir süreç olarak tanımlanabilir (Eruygur, 2020, ss. 4-5).

30 Ekim 1952 yılındaki CIA raporlarında yer alan bilgilere göre Doğu Türkistan bölgesindeki popülasyon ve konuşulan diller şu şekilde özetlenmiştir (CIA, 1952b):

Doğu Türkistan Bölgesi on bölgeye ayrılmıştır. Nüfusun üçte ikisi dört bölgede yaşamaktadır. Bunlar Kaşgar, Hotan, Aksu ve Yarkent'tir. Doğu Türkistan Bölgesinin yaklaşık üçte ikisinde yerleşim yoktur. Bölgesinin dörtte birini pastoral alanlar oluşturur ve bu alanlar nüfusun %10'unu barındırır. Nüfusun büyük bir kısmı bölgenin güneybatı kısmında İli Vadisi bölgesinde yaşamaktadır. Aynı zamanda bu bölge Sovyet sınırı olmaktadır. Nüfus ekonomik olarak tarımla uğraşanlar ve hayvancılık ile geçinenler olarak bölünmüştür. Diğer meslekler mesela ticaret ve el işçiliği daha önem arz etmektedir. Nüfusun çoğunluğu Müslüman'dır. Doğu Türkistan bölgesinde iki ana ırk vardır bulunur, bunlar Alpin ve Mongoloid ırklarıdır. Doğu Türkistan'ı oluşturan ırkın çoğunlukla işgalci Moğol halklarının ve yerli Alpin nüfusu ile bir derecede karışımından oluşmuştur.

Doğu Türkistan bölgesinde konuşulan diller üç farklı dil ailesi grubuna ayrılır. Bunlar Altay, Hint-Çin ve Hint-Avrupa dil aileleridir. Altay dil grubu üç ana alt gruba ayrılır. Türkçe, Moğolca ve Tunguzca. Kazak, Kırgız, Özbek, Tatar, Tarançi ve Uygurlar Türkçe konuşurlar. Moğollar Moğolca, Mançular ve Sibolar ise Tunguzca konuşurlar. Çinliler Hint-Çin dil grubuna mensup mandarin lehçesini konuşurlar. Taciklerin bir kısmı ve Ruslar Rusça konuşurlar. Rusça Hint-Avrupa dil ailesindedir.

“Güneybatı Doğu Türkistan'daki Çin'in Komünist Faaliyetleri” isimli CIA belgesine göre 1952 yılında dini özgürlüklerin biraz daha arttığı belirtilmiştir. Bazı insanlar bu yıl oruç tutmayı planlamışlardır. Aynı belgede oruç tutmanın hoş görülmeceği belirtilmiştir. Ayrıca oruç tutmak için herhangi bir resmi izin belgesinin istenmeyeceği belirtilmiştir (CIA, 1953b). Bu rapordan anlaşılacağı üzere Çin Komünist Partisi, Müslümanların ibadet özgürlüğü kısıtlatmış ve Müslümanların ibadetlerini yapmak için resmî belgeler almaları mecburi tutulmuştur. Zaman zaman ise bu kısıtlamalarda esnemeler olmuştur.

23 Ocak 1953 tarihli “Doğu Türkistan Hacılarının Çin Komünistleri Tarafından İstismar Edilmesi” isimli CIA raporunda Çinli yetkililerin hac ibadetini yapan Müslüman vatandaşlara uyguladığı politikaya dair şu veriler yer almaktadır (CIA, 1953d):

1951'de Mekke'ye hacca gittikten sonra Keşmir üzerinden Doğu Türkistan'a dönen yaklaşık 200 Müslüman hacı, Shahidullah kontrol noktasında Çin Komünist birlikleri tarafından gözetim altına alındı. Çinli yetkililer tarafından, hacıların Doğu Türkistan'a götürüldüklerinde, geçtikleri her kasabada köylülere, Hindistan'da kalmak istemediklerini, çünkü oradaki Türk mültecilerin

Hindistan Hükümeti tarafından genellikle ihmal edildiğini ve çoğunun açlıktan öldüğünü söylemeleri istenmiştir. Mayıs 1950 ile Temmuz 1951 arasında Keşmir'den 196 kişi geri döndü ve hepsinin gözaltına alındığını belirtti. İdam edilenler dışında tutuklanan hacılar serbest bırakılmıştır.

“1953 yılı içerisinde 5000 Pakistanlı vatandaşlığını değiştirerek Çin vatandaşı olmuştur (CIA, 1953b).” Bu raporda yer alan bilgi neticesinde baskı ve şiddetten kurtulmak amacıyla bölgede yaşayan bazı vatandaşların Çin vatandaşlığını seçtikleri görülmektedir.

Doğu Türkistan'daki Çin nüfusu isimli CIA belgesinde şu hususlar yer almaktadır (CIA, 1952a):

Çinliler Doğu Türkistan'ın toplam nüfusu içinde küçük bir azınlık grup oldukları için bölgede herhangi bir yerde nüfus yoğunluğu oluşturamamışlardır. Ancak başkent Urumçi'de Çin kültürü yoğunlaşmıştır. Ayrıca Çin nüfusu en kuzey şehirlerde özellikle Hami, Guçung, Gulca ve Çöçek'te sayıca fazlalaşmışlardır. Güney bölgesinde Çin nüfusu az olmuştur. Eğer bir yerleşim yerinde Çinli nüfusunun olup olmadığını öğrenmenin en kolay yolu, o yerleşim yerinde domuz kasabı veya bira fabrikasının olup olmadığını bilmek olmuştur. Çinliler Bölgede genelde azınlık konumunda kalsalar da Çinli yetkililer, toplumun genelinin isteklerini hiçe sayarak Doğu Türkistan insanlarını demokratik bir çatı altında toplamak yerine baskı zulüm ve sahtekârlıkla bölge halkına hükmetmişlerdir. Bunun sonucunda Doğu Türkistan'daki Müslümanlar bölgeye gelen Çinlileri sevmemeye başlamışlar ve daha vatansız bir hal almışlardır. Çinli yetkililer bölgede sadece güç ve zenginlik siyaseti uygulamıştır. Bunun sonu olarak bölgede Müslümanların yanı sıra birçok masum Çinli de hayatını kaybetmiştir. Doğu Türkistan'a yerleşen Çinliler yerli Doğu Türkistan halkı tarafından çok az yiyen insanlar olarak tanımlanmışlardır. Çinliler genelde kahvaltı gevreği tüketmişlerdir. Bunun yanında az miktarda sebze ve et tüketmişlerdir.

Bu raporda, Çin'in daha çok Urumçi bölgesinde yoğunlaştığını Doğu Türkistan bölgesinde yeteri kadar nüfusa sahip olmadığı belirtilmiştir. Nüfus sosyal ve kültürel istihbarat açısından son derece önemlidir. Bir yerdeki nüfus yoğunluğu o bölgenin kaderini belirleyebilmektedir. Bu açıdan Çin kademeli olarak Doğu Türkistan topraklarındaki nüfusunu ve böylelikle nüfuzunu artırmayı hedeflemektedir. Ayrıca raporda dikkat çeken diğer bir sosyo-kültürel istihbarat emaresi ise domuz kasapları ve bira fabrikalarıdır. Bunlara bakarak o bölgede yaşayanlar hakkında tahmin yürütülebilmektedir. Zira Müslümanlar için domuz eti yemenin ve bira içmenin haram olduğu bilinmektedir. Bira fabrikası ve domuz kasabı olan bölgelerde daha çok Çinlilerin bulunduğu analizi yapılmıştır. Görülmektedir ki CIA, Doğu Türkistan coğrafyasındaki bütün sosyal ve kültürel faaliyetleri yakından takip etmiştir.

1951 yılına ait raporda, “Doğu Türkistan'ın bütün devlet dairelerinde Ruslar çalışıyor” ibaresi yer almaktadır. Sovyetler Birliği yeni kurulan Çin Halk Cumhuriyeti ile dostane

ilişkiler kursa da Doğu Türkistan bölgesindeki etkinliği tamamıyla Çin hükümetine bırakmamıştır. Bu bağlamda stratejik bir konumda olan Doğu Türkistan bölgesinde faaliyetlerine devam ederek Çin hükümetine karşı önlemler aldığı görülmektedir. Aynı raporda “*Doğu Türkistan'daki Komünistler, Pakistan karşıtı, İngiliz karşıtı ve Amerikan karşıtı propaganda yaptılar, ancak Türk nüfusun Komünist hükümetten hoşlanmaması nedeniyle propagandanın etkisi çok azdı.*”. şeklinde yer alan bilginin, Çin ve Sovyetler Birliği yetkililerinin Batı Bloku ülkeleri aleyhinde propaganda yaparak yerli halkı kendi tarafına çekmeye çalıştıkları açık bir şekilde anlaşılmaktadır(CIA, 1951).

“Çin Komünist Birlikleri Arasındaki Hastalık, Doğu Türkistan” isimli raporda yer alan veriler şu şekildedir (CIA, 1953a):

Güney Çin Haber Ajansının 25 Ocak 1953 tarihli raporunda Çin komünist sağlık ekibinin 8 aylık bir Doğu Türkistan turunun ardından Tihua'ya¹⁰ yeni döndüğünü yayınlamıştır. Bu yayına göre bu ekip yerel halka aşılar ve fizik muayene yapmış, yerel sağlık teşkilatının kurulmasına ve sağlık tesislerinin iyileştirilmesine yardımcı olmuş ve sağlık çalışanları yetiştirmiştir.

16 Kasım 1952 yılına ait CIA raporunda şu bilgiler yer almaktadır (CIA, 1949):

21 Eylül 1949'da Komünist Rejim Halk Cumhuriyeti'ni kurmasıyla uzun yıllardan beri sorun halinde duran Doğu Türkistan meselesini çözmek için atılma geçmiştir. Mao temsilci olarak CHANG Chih-chung'u bölgeye göndermiştir. Chang'ın amacı yerli isyancıların bulunduğu Tarbagatay ve Altay bölgelerini diğer Doğu Türkistan bölgeleriyle birleştirmek olacaktır. Eylül 1949'da Pekin'de Doğu Türkistan Eyaletinden delege Saifuddin Azizi¹¹, muhalif bölgelerin Çin Komünistleri tarafından kurtarıldıktan sonra Eyalete yeniden katılacağını belirtmiştir. Ancak İli bölgesinde bulunan yerli ayaklanmacılar bu anlaşmaları hiçbir zaman uygulamamıştır.

Bu rapora göre Doğu Türkistan'da bulunan Müslüman Türklerin hiçbir zaman Çin veya Sovyet yönetimini kabul etmediğini ve kendi bağımsızlıkları için mücadele verdiklerini göstermektedir.

Sonuç

İstihbarat faaliyetleri bir ülkenin en ön savunma hattı olarak ifade edilmektedir. İyi istihbarat üreten ülkeler, geleceklerini şekillendirebilme imkânına haiz olabilmektedirler. Büyük devletler yalnızca kendi meseleleriyle değil, tüm dünyada vuku bulan olaylarla ilgili istihbarat toplar ve bu istihbarat raporlarına göre stratejilerini belirlerler.

¹⁰ Urumçi

¹¹Çin Halk Cumhuriyeti'nin 1949 yılından sonra Doğu Türkistan topraklarını işgal ettikten sonraki ilk başkanıdır.

Amerika Merkezî İstihbarat Teşkilatı da dünyanın farklı bölgelerinde ofisler kurarak yaşanan gelişmeleri yakından takip etmiştir. Bu bölgelerden bir tanesi de Türkistan topraklarıdır. CIA bu topraklarda gerçekleşen ekonomik, askerî, sosyal ve kültürel faaliyetleri yakından takip ederek istihbarat toplama gayreti içerisinde olmuştur.

Ekonomik istihbarat, en önemli istihbarat çeşitleri arasında gösterilmektedir. Bir devletin ekonomik kabiliyetleri aslında o devletin göze alabileceklerinin bir işaret fişeğidir. Bundan dolayı CIA Türkistan coğrafyasında meydana gelen tüm ekonomik faaliyetleri izleme, kontrol altında tutma gayreti içerisinde olmuştur.

Raporlardan elde edilen verilere göre Çinlilerin Doğu Türkistan bölgesinde ticareti ele geçirmeye çalıştıklarının tespiti yapılmıştır. Çinlilerin dürüstlük politikasıyla birlikte ticareti inhisarına almaya çaba gösterdikleri görülmüştür. Doğu Türkistan bölgesinde ticaret yapan Ruslar ve ödeme şekilleri de raporlara yansımıştır. Bilhassa takas üzerine kurulan ticaret düzeni CIA tarafından yakından takip edilmiştir. İli bölgesinde ticaretin kimler tarafından yürütüldüğü de CIA'nın ilgisini çeken başka bir unsur olmuştur. Buna göre İli bölgesindeki ticaretin Müslümanlar tarafından yapıldığı tespit edilmiş ve raporlara yansımıştır. CIA'nın ekonomik istihbarat faaliyetleri kapsamında ilgisini çeken bir diğer nokta ise Wusu bölgesinde bulunan petrol sahalarıdır. Günümüzde dünyanın en büyük petrol tüketicisi olan ABD'nin petrol sahalarında meydana gelen faaliyetleri yakından izlediği müşahede edilmiştir.

Bu raporlarda yer alan bilgiler şunları göstermektedir; ABD Türkistan coğrafyasında Rus ve Çin ekonomik faaliyetleri yakından takip etmiştir. Bilhassa Rusya'nın ticari faaliyetleri yakından takip edilerek Rusya'nın güçlenmesinin engellenmeye çalışıldığı değerlendirilmektedir. Ayrıca Çin ve Rusya'dan bağımsız olarak bölgedeki petrol sahaları da ABD'nin müstemleke zihniyetinin ortaya konulması açısından son derece önemlidir. ABD, bu faaliyetleri yakından takip ederek kendisine uygun pozisyon belirleyebilme ve hareket kabiliyeti kazandırma imkânı elde etmiştir.

Bölgedeki askerî faaliyetler de CIA'nın radarından kaçmamıştır. Çinlilerin Türkistanlılara yapmış oldukları baskı ve zulüm raporlara yansıyan unsurlar arasındadır. Aynı zamanda bölgedeki tüm askerî hareketlilikler raporlara yansımıştır. Bunlar arasında askerlerin sayısından mühimmatların cinsine kadar her türlü bilgi yer almaktadır. Osman Batur'da CIA raporlarında adı geçenler arasında bulunmaktadır. Batur'un bölgedeki isyanı tetikleyebilecek bir unsur olarak görüldüğü söylenebilir. Tüm bu faaliyetler birlikte ele alındığında CIA stratejik bir istihbarat ortaya koyabilmek için Doğu Türkistan bölgesinde meydana gelen tüm askerî faaliyetleri yakinen takip etmiştir. Askerî faaliyetlerin yanı sıra bölgede öne çıkan

şahıslar da CIA tarafından izlenmiştir. Buradaki bilgiler ile birlikte ABD'nin Rusya ve Çin'e karşı üstünlüğünü korumak çabası içerisinde olduğu ve bunun için istihbarat silahını kullandığı değerlendirilmektedir.

Bir toplumu belirli bir tarafa yönlendirebilmek için o toplumun kendisine has özelliklerinin kavranılması gerekmektedir. Toplumun bu dinamiklerini anlama arayışı sosyal ve kültürel istihbaratı ortaya çıkarmıştır. Buna göre CIA raporlarına Türkistan bölgesinde konuşulan diller yakından takip edilmiştir. Hangi bölgede Türkçe'nin egemen olduğu hangi bölgede Çincenin konuşulduğu araştırılan konular arasındadır. Dil konusu sosyal ve kültürel istihbarat açısından oldukça önemlidir. Çünkü planlanacak olan isyanlar, ayrılıkçı hareketler dil temelinde meydana getirilebilir. Bunu oldukça iyi bilen istihbarat teşkilatları dünyanın her yerinde etnik kökenleri ve konuşulan dilleri araştırmışlardır. CIA da bu istihbarat teşkilatlarından bir tanesidir. Kendi çıkarları doğrultusunda toplumu nasıl yönlendireceğine yönelik çalışmalar yaptığının bir göstergesidir. CIA, Çinlilerin kahvaltılık alışkanlıklarını bile raporlamıştır. Burada sosyal ve kültürel anlamda yapılacak olan analizlere hangi tür verilerin girdiğini göstermek açısından oldukça önemlidir. Bir istihbaratçı gözüyle bir toplumun yemek alışkanlığı sosyal ve kültürel istihbarat açısından oldukça önemli bir veridir. CIA da bu verileri toplamış ve çıkarları doğrultusunda kullanmıştır. Sosyal ve kültürel istihbaratın en geniş alanlarından bir tanesi de toplumların inanışlarıdır. CIA bu bağlamda Çinlilerin bölgedeki Müslümanlara yönelik tutumlarını izlemiştir. Bunlar arasında hacca giden ve gözüaltına alınan Müslümanlar da bulunmaktadır. CIA, tüm bu veri kanallarını açık tutarak kendisine bir politika belirlemiş ve bu politika belirleme sürecinde bölgeden gelen istihbarat raporlarından da yararlanmıştır.

Kaynakça

- Daimi Seçilmiş İstihbarat Komitesi: İstihbarat Kanunları ve İlgili Kanunlar ile Ulusal İstihbarat Topluluğunun Çıkarlarına İlişkin Yürütme Emirlerinin Derlemesi, (1985).
- Alptekin, İ. Y. (1975). *Doğu Türkistan Dâvâsı*. İstanbul: Otağ Yayınları.
- Baymirza, H. (1975). *TürkistanRusya ile Çin arasında*, Çev: Abdulkadir Sadak, İstanbul: Otağ Yayınları.
- Bozkurt, İ. (2021). Dünyadaki Bazı İstihbarat Teşkilatlarının Kısa Tarihçesi İ. H. Demircioğlu, A. Özcan, N. Çencen ve Y. Yiğit (Editörler.), *Türk İstihbarat Tarihi* içinde. İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- CIA. (1948a). *Political Information: Activities of Masud Sabri And Ahmad Jan Kasimi, Sinkiang Province (Politik Bilgi: Doğu Türkistan'da Ahmed Jan Kasimi ve Mesud*

- Sabri'nin Aktiviteleri*), Gizlilik Derecesi: Confidential, (RDP82-00457R001800800010-7).
- CIA. (1948b). *Political Information: Activities of Masud Sabri And Ahmad Jan Kasimi, Sinkiang Province (Siyasi Bilgi: Masud Sabri ve Ahmad Jan Kasimi'nin Faaliyetleri. Doğu Türkistan Bölgesi)*, Gizlilik Derecesi: Confidential, (RDP82-00457R001800800010-7).
- CIA. (1949). *Proposed Moves of Chang Chih-Chung to Solve Sinkiang Problems (CHANG Chih-Chung'un Doğu Türkistan Sorunlarını Çözmek İçin Önerilen Hareketleri)*, Gizlilik Derecesi: Secret, (RDP82-00457R003700700001-7).
- CIA. (1950). *Situation in Sinkiang Province (Doğu Türkistan Bölgesindeki Durum)*, Gizlilik Derecesi: Secret, (RDP82-00457R004200290005-3).
- CIA. (1951). *Conditions in Sinkiang Province Under the Chinese Communist Regime (Çin Kominist Rejimi Altındaki Doğu Türkistan Bölgesindeki Şartlar)*, Gizlilik Derecesi: Confidential, (RDP82-00457R007100350003-6).
- CIA. (1952a). *The Chinese Population of Sinkiang (Doğu Türkistan'daki Çin Nüfusu)*, Gizlilik Derecesi: Confidential, (RDP82-00047R000200210003-2).
- CIA. (1952b). *The Peoples of Sinkiang (Doğu Türkistan Halkı)*, Gizlilik Derecesi: Confidential, (RDP80-00809A000600030145-8).
- CIA. (1953a). *Disease Among Chinese Communist Troops, Sinkiang (Çin Kominist Birlikleri Arasındaki Hastalık, Doğu Türkistan)*, Gizlilik Derecesi: Secret, (RDP80-00810A000500350004-4).
- CIA. (1953b). *Chinese Communist Activities, Southwestern Sinkiang (Güneybatı Doğu Türkistan'daki Çin'in Komünist Faaliyetleri)*, Gizlilik Derecesi: Secret, (RDP80-00810A001900090001-1).
- CIA. (1953c). *Chinese Communist Activities in Sinkiang Province (Doğu Türkistan Bölgesinde Çin Komünist Faaliyetleri)*, Gizlilik Derecesi: Confidential, (RDP80-00810A001500390007-6).
- CIA. (1953d). *Chinese Communist Exploitation of Sinkiang Pilgrims (Doğu Türkistan Hacularının Çin Komünistleri Tarafından İstismar Edilmesi)*, Gizlilik Derecesi: Confidential, (RDP80-00810A001800560007-4).
- Diyanet İşleri Başkanlığı. (2021). Bakara Suresi - 155-157 . Ayet Tefsiri. <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Bakara-suresi/162/155-157-ayet-tefsiri/> adresinden 17.12.2021 tarihinde alındı.

- Doğan, S. (2020). *Doğu Türkistan'da Son Osmanlı Hanı Yakub Bey ve Kaşgar Hanlığı*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Ela, M. (2018). *Uygurlar Psikolojik Savaşta*. İstanbul: Şerkî Türkistan Hürriyet Teşkilatı Neşriyatı.
- Ertem, A. V. (2021). *Açık Kaynak İstihbaratında Söylem Analizinin Önemi: FETÖ Örneği*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Polis Akademisi Güvenlik Bilimleri Enstitüsü İstihbarat Araştırmaları Bölümü, Ankara.
- Eruygur, A. (2020). Çincenin Uygur Türkçesinin Söz Varlığına Olan Etkileri. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*(16), 1-14.
- Golden, P. B. (2018). *Düna Tarihinde Orta Asya* (Y. K. Taştan, Çev. 3. baskı). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kul, Ö. (2009). *Osman Batur ve Doğu Türkistan Millî Mücadelesi (1941-1951)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Özdağ, Ü. (2017). *İstihbarat Teorisi* (12. baskı). Ankara: Kripto Yayınevi.
- Saguni, A. T. (2019). *Türkistan Kaygısı Doğu Türkistan'ın İlk Devlet Başkam Alihan Töre'nin Hatıratı* (O. Doğan ve K. Şakirov, Çev.). İstanbul: Tarih ve Kuram Yayınları.
- Şenel, A. T. ve Şenel, M. (1969). *Ana Hatlarıyla İstihbarat-Casusluk Propaganda Sabotaj-Yıkıcı Faaliyetler Bunlara Karşı Koyma ve Polis*. Ankara: EGM Önemli İşler Müdürlüğü Yayınları.
- Togan, A. Z. V. (2021). *Asya Tarihi 1968-1969 Yılları Dersleri* (İ. Togan Ed.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Yıldız, G. (2019). *Osmanlı Devleti'nde Askerî İstihbarat (1864-1914)*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Yılmaz, S. (2018). *ABD İstihbaratı* (3. baskı). Ankara: Kripto Kitaplar.
- Zedung, M. (1993). *Seçme Eserler*. İstanbul: Umut Yayıncılık.

EXTENDED ABSTRACT

Intelligence activities are expressed as the front line of defense of a country. Countries that produce good intelligence can have the opportunity to shape their future. Great powers collect intelligence not only about their affairs, but also about events occurring all over the world, and according to these intelligence reports, they specify their strategies.

The Central Intelligence Agency of the United States has also closely followed the developments by establishing offices in different parts of the world. One of these regions is the territory of Turkestan. The CIA has been making efforts to conduct intelligence gathering by closely following the economic, military, social, and cultural activities taking place on these lands.

Economic intelligence is considered to be one of the most important types of intelligence. The economic capabilities of a state are a signal flare of what that state can afford. Due to this, the CIA has been trying to follow and control all economic activities occurring in the geography of Turkestan.

According to the data acquired from the reports, it has been found that the Chinese are trying to capture trade in the Xinjiang region. It has been observed that the Chinese have made efforts to monopolize trade together with the honesty policy. The Russians who trade in the Xinjiang region and the way they pay are also reflected in the reports. In particular, the trading system established on exchange has been closely followed by the CIA. Who conducts trade in the district of the province has also been another facet of the CIA's interest. Accordingly, it was detected that the trade in the district of the province was carried out by Muslims and it was reflected in the reports. Another point of interest of the CIA in the field of economic intelligence activities is the oil fields located in the Wusu region. It has been observed that the United States, which is currently the largest oil consumer in the world, is closely following the activities occurring in the oil fields.

The information contained in these reports shows the following: The USA has closely followed the Russian and Chinese economic activities in the geography of Turkestan. In particular, it is assessed that Russia's business operations are closely followed and the build-up of Russia is being tried to be prevented. In addition, oil fields in the region, regardless of China and Russia, are also extremely important for revealing the colonial mentality of the

United States. By closely following these operations, the United States has gained the opportunity to determine the appropriate position and provide mobility for itself.

Military activities in the region have also not flown beneath the CIA's radar. The pressure and persecution of Turkistanis by the Chinese are among the facts reflected in the reports. At the same time, all military activities in the region were reflected in the reports. These include all kinds of information from the number of soldiers to the type of ammunition. Osman Batur is among those aforesaid in the CIA reports. It can be said that Batur is considered a fact that can provoke a rebellion in the region. When all these activities are discussed together, the CIA has closely followed all military activities occurring in the East Turkestan region to prove a strategic intelligence. In addition to military activities, prominent people in the region were also followed by the CIA. Along with the information here, it is considered that the United States is trying to maintain its superiority against Russia and China and is using its intelligence weapon for this.

To be able to direct a society to a certain side, it is necessary to understand the idiosyncrasies of that society itself. The seeking to understand these dynamics of society has found out social and cultural intelligence. According to CIA reports, the languages spoken in the region of Turkestan have been closely followed. It is among the topics that are investigated which region is dominated by Turkish and which region is speaking Chinese. The subject of language is very important from the point of view of social and cultural intelligence. Because of the rebellions that will be planned, separatist movements can be formed based on language. Intelligence communities who know this well have investigated ethnicity and spoken languages all over the world. The CIA is also one of these intelligence communities. It is a point that it works on how to manipulate society following its interests. The CIA has even reported Chinese breakfast habits. It is very important to show what kind of data is included in the analyzes that will be conducted here in social and cultural meaning. As an intelligence officer, the eating habit of a society is very important data from the point of view of social and cultural intelligence. The CIA has also collected this data and used it to good account. One of the largest fields of social and cultural intelligence is the beliefs of societies. In this context, the CIA has followed the attitudes of the Chinese towards Muslims in the region. Among them, there are also Muslims who made pilgrimages and were detainees. The CIA has set a

policy for itself by keeping all these data channels open, and it has also taken advantage of intelligence reports from the region in the process of setting this policy.

Türkmen Mutasavvıf Şâir Azadî'nin (ö. 1173/ 1760) Şiirlerinde “Nefs”

Kavramı

Cemile ÇELİK¹

Öz

18. yüzyıl Türkmen mutasavvıf şâirlerinden Azadî (ö. 1173/ 1760), Türkmen klasik edebiyatının en önemli temsilcilerinden birisidir ve asıl adı Dövletmemmet olup Göklen boyunun Gerkez kabilesindedir. Azadî'nin şiirleri incelediğinde onun ileri düzeyde Kur'ân-ı Kerîm ve hadis-i şerif bilgisine sahip olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra şâirin, şiirinde tasavvufî hakikatleri ele alması onun mutasavvıflık yönünün ortaya konulması bakımından önemlidir. Azadî, şiirlerini tasavvuf hakikatlerini anlatmada bir araç olarak kullanmıştır. Şükür, nefis, tevbe, zikir, rıza, kanâat, riyâ, sabır, ihsan, halvet, gönül gibi tasavvufî kavramları şiir diliyle açıklamıştır. 22 Mart 1760 günü vefat eden Azadî'nin hem nasihatname hem de siyasetname özelliği taşıyan “*Vagz-ı Azad*” isimli eseri şairliğinin ve âlimliğinin en güzel kanıtıdır. Azadî'nin bu eserinden başka “*Hekayat-ı Cabir Ensar*”, “*Behiştname*” adında eserleri mevcuttur. Bunların yanında namaz ibadetinin önemini ve İslam dininin kurallarını anlattığı mesnevîsi, murabbâları, rubâileri ve birkaç da gazeli vardır. Bu makalede, Azadî'nin şiirlerinde “nefs” kavramı üzerinde durulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Tasavvuf, Dövletmemmet Azadî, Nefs, Türkmenistan, 18.yüzyıl.*

The Concept of "Nefs" in the Poems of Turkmen Sufi Poet Azadî (ö. 1173/ 1760)

Abstract

Azadî (d. 1173/ 1760), one of the 18th-century Turkmen Sufi poets, is one of the most important representatives of Turkmen classical literature and his real name is Dövletmemmet, and he is from the Gerkez tribe of the Göklen tribe. When Azadî's poems are examined, it is seen that he has advanced knowledge of the Qur'an and hadith. In addition, the poet's handling of Sufi truths in his poetry is important in terms of revealing his Sufism aspect. Azadî used his poems as a tool to explain the truths of Sufism. He explained mystical concepts such as gratitude, desire, repentance, dhikr, consent, opinion, hypocrisy, patience, beneficence, seclusion, and heart through the language of poetry. Azadî, who died on March 22, 1760, his work “*Vagz-ı Azad*”, which has the characteristics of both an advice and a policy book, is the best proof of his poetry and erudition. Apart from this work of Azadî, there are other works called “*Hekayat-ı Cabir Ensar*” and “*Behiştname*”. In addition to these, he has a masnavi, murabbâs (quatrains), rubaies, and a few ghazals in which he explains the importance of prayer worship and the rules of the Islamic religion. This article focuses on the concept of “Nefs” in Azadî's poems.

Keywords: *Sufism, Dövletmemmet Azadi, Nefs, Turkmenistan, 18th century.*

¹ Yüksek Lisans Öğrencisi, Bülent Ecevit Üniversitesi, Zonguldak, E-posta: cemilecelik67@hotmail.com / ORCID ID: 0000-0003-3361-6218

Giriş

Asıl adı Dövlətməmmət olan Azadî, Türkmen edebiyatının 18. yüzyıldaki en önemli temsilcilerinden birisidir. İlk eğitimine köylerinde bulunan okulda Niyaz Salih Molla'dan ders alarak başlamıştır. Daha sonraki eğitimine Hive'de bulunan medreselerin birinde devam etmiştir. Buradaki eğitimi sırasında Türk divan edebiyatı ortak dilleri olan Farsça ve Arapça'ya iyi derecede öğrenmiş, doğu düşünürlerin ve şâirlerin eserlerini de okuyarak kendisini geliştirmiştir (Kasimov, 2002, 2: 95; Sağlam, 2011,1: 17).

Azadî, genç yaşında bilime karşı merakıyla etrafındakilerin dikkatini çekmiştir. Medresedeki eğitimini tamamladıktan sonra köydeki mekteplerde çocuklara ders vermeye başlamıştır. Bu sebeple o, Türkmenler arasında “*Garri Molla*”, “*Dövlətməmmət Molla*” olarak tanınmaktadır. Azadî, asıl mesleği olan çiftçiliğin yanında bu şekilde köy mektebinde müderrislik yaparak köyün gençlerine dostluk, kardeşlik, birlik, beraberlik, yardımseverlik, halka hizmet etmenin önemi gibi konuları anlatmıştır. O, halk gözünde bilime olan merakının yanında ahlak yönünden de çok iyi bir insandır. Her zaman toplumun yararına bir şeyler yapmaya çalışan şâir, sosyal ve iktisadi yönden sıkıntıların baş gösterdiği günlerde Türkmen halkının yanında durmuş, Türkmen halkına zulmedenlerin karşısında mücadele etmiştir. Ders verdiği öğrencilerini de hep bu prensipler üzerine yetiştirmiştir. Türkmenlerin sıkıntıları için çözümler arayan şâir, önemini günümüzde dahi yitirmeyen fikirler üretmiştir. Azadî, aynı zamanda Divan edebiyatının orta çağ geleneklerini geliştirerek devam ettiren, epik mesnevîcilik akımı ile ünlünen bir şâir olmuştur. Rubai, gazel ve epik mesnevîlerinde tasavvuf düşüncesini kendine özgü bir şekilde çok güzel işlemiştir. Şâir, Yesevî, Nevaî, Câmî, Tefevi, Sehî, Nizamî, Dehlevî, Firdevsî, Sa'dî'nin eserlerinin etkisinde kalmıştır. Azadî gibi oğlu Mahtumkulu ve yine 18. yüzyıl şâirlerinden biri olan Andalıp “*Türkmen Birliği*” düşüncesini eserlerinde ısrarla vurgulamışlardır (Kasimov, 2002, 2: 96; Sağlam, 2014, 1: 129).

Mutasavvıf Azadî, şiirlerini tasavvuf hakikatlerini anlatmada bir araç olarak kullanmıştır. Şükür, nefis, tevbe, zikir, rıza, kanâat, riyâ, sabır, ihsan, halvet, gönül gibi tasavvufi kavramları şiir diliyle açıklamıştır.

1. Türkmen Mutasavvıf Şâir Azadî' nin (ö. 1173/ 1760) Yaşadığı Dönem, Hayatı, Edebî Kişiliği ve Eserleri

1.1. Yaşadığı Dönem

Türkmen mutasavvıf şâir Azadî'nin yaşadığı 18. yy. Türkmenistan tarihinde önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Bu yüzyılda, devletin ve milletin kazanımları için, devletin siyasi ve ekonomi hayatında, iç yapısında büyük yenilikler görülmüştür. Aynı zamanda

bu yüzyıl, Türkmenler ile birlikte Asya'da bulunan diğer Türk boylarının da zorlu zamanlar geçirdiği bir devir olmuştur. Bu devirde Asya'daki Türk boyları merkezi bir otorite olmadan yaşamaktadır. Merkezi bir otorite olmadığı için, değişik bölgelerde bulunan hanlar ve beyler kendi bildikleri gibi hareket etmişlerdir. Bu durum ise, komşu bölgelerin üzerlerinde hâkimiyetlerini kurmak için her türlü saldırı ve baskının meydana gelmesine sebep olmuştur (Biray, 2008, s. 1; Saray, 2012, s. 601-605).

Bu yüzyıl, Türkmenlerin yönetsel sıkıntılarının baş gösterdiği bir dönem olmuştur. Çoğu Türkmen, kendi başlarında idareci olarak görev yapanlardan kötülük görmüştür. Ülkede birlik ve beraberlik hâkim olması gerekirken, yönetimdekiler aksi yönde hareket etmişlerdir. Devletin resmî kurumlarındaki insanların görevlerini kötüye kullanmaları, rüşvet ile iş gören din adamları ve kadıların olması Türkmenlerin yönetime olan güvenini iyice azaltmıştır. (Dinç ve Çakır, 2008, s. 110).

18. yüzyıl Türkmenlerin eğitim alanında da geri kaldıkları bir devir olmuştur. Sadece maddi yönden durumları iyi olan ailelerin çocukları ilkokula gidebilmiştir. Bunların dışındaki halk eğitimden mahrum kalmıştır. Çok az kişi de Hive ve Buhara medreselerinde eğitim alma imkânı bulabilmiştir. Azadî ve oğlu Mahtumkulu bu medreselerde eğitim alma imkânına sahip olmuşlardır (Dinç ve Çakır, 2008, s. 106; Saray, 2012, s. 601-605).

Türkmenlerin ekonomik faaliyetleri doğanın şartlarına göre belirlenmiştir. Zira Türkmenistan'da sert bir kara iklimi hüküm sürmektedir. Yazlarının çok sıcak ve kurak geçtiği, kışların ise çok soğuk geçtiği Türkmenistan, yağışın da az görüldüğü bir ülkedir. Türkmen halkı sulamanın yapılabildiği yerlerde tarım ile bitki örtüsünün yoğun olduğu yerlerde ise hayvancılık ile uğraşmışlardır. Bunlarla birlikte Hazar Denizi'nin etrafında balıkçılıkla uğraşanlar olmuştur. Türkmenlerden bazıları ise geçimlerini kuyumculukla, çanak-çömlek, tarım aletleri yaparak sağlamışlardır. Türkmenlerin yerleşik hayata geçişleri de ekonomilerini ve sosyal hayatlarını etkileyen bir faktör olmuştur. Artık birlikteliğe daha çok önem veren Türkmenlerde bir vatan olma bilinci tekrar canlanmıştır (Dinç ve Çakır, 2008, s. 109; Kara, 2002, s. 238; Kurt, 2012, 41: 599-601).

1.2. Hayatı

Türkmen mutasavvıf şâir Azadî, Göklen boyunun Gerkez kabilesinden olup, 1700-1760 yılları arasında yaşamını sürdürmüştür. Asıl adı Dövletmemmet'tir. Türkmen edebiyatının 18. yüzyıl en önemli temsilcilerinden biri olan, Türkmenlerin "*akıldâri*" olarak bilinen, Türkmenistan'ın

milli şâiri Mahtumkulu'nun babasıdır. 19. yüzyılın ünlü şâirlerinden Zelili ise, Azadî'nin yeğenidir (Kasimov, 2002, 2: 95; Sağlam, 2011, 1: 17).

Azadî'nin ilk hanımından olan Orazbagt'tan isimleri, Mahtumkulu, Abdilla, Muhammet Sapa, Güyde Gayrimkulu ve Zübeyde olan altı çocuğu dünyaya gelmiştir. Hanımının vefatı üzerine ikinci evliliğini yapmış, bu evliliğinden ise Yarı ve Çakı adında iki oğlu olmuştur (Sağlam, 2011, 1: 18; Sağlamc, 2013, s. 25).

Dövlətmemmet Azadî, ilk eğitimine köylerinde bulunan okulda Niyaz Salih Molla'dan ders alarak başlamıştır. Daha sonra ki eğitimine Hive'de bulunan medreselerin birinde devam etmiştir. Buradaki eğitimi sırasında Farsça ve Arapça'yı iyi derecede öğrenmiş, doğu düşünürlerin ve şâirlerin eserlerini de okuyarak kendisini çok güzel geliştirmiştir. Türk divan edebiyatı ortak dilleri olan Farsça ve Arapça'yı çok iyi bilmesi ile ilgili olarak Samoyloviç şunları ifade eder:

Türkmenlerin çeşitli boylarından benim atnıdığım şâirlerin arasında Mahtumkulu'nun babasının seviyesine erişmiş başka kimse yoktur. Şâirin günümüze ulaşmış tabipliğe dair eserleri de, Muhtasar'ının nüshası da, öteki bilim ve sanat eserleri de düşünürün bilimdeki ufkunun genişliğini ve bilgisinin üstünlüğünü açığa çıkarmaktadır (Kasimov, 2002, 2: 96).

Türkmen klâsik edebiyatının en öndeki temsilcisi durumunda olan Azadî, şairliğinin yanında dünyevî ve dinî bilgileri çok iyi bilen âlim, eğitimci, filozof ve tabiptir. Şâir, Çovdur Han, Buzlupolat gibi Türkmenlere liderlik etmiş kişilerin danışmanlığını yapmış; ulus, devlet, yurt konuları ile ilgili olarak meclislerde söz hakkı almıştır (Kasimov, 2002, 2: 95; Sağlam, 2011, 1: 17).

Azadî'nin yaşadığı 18. yüzyılda Türkmenistan'da merkezi bir otoritenin bulunmaması ve ülkedeki boyların ekim alanlarını aralarında paylaşamamaları iç çekişmeleri beraberinde getirmiştir. Bu durum ise Türkmen halkını dış güçlerin elde etmeye çalıştığı bir hedef haline gelmesine sebep olmuştur. Ülke içindeki bu durumdan faydalanmak isteyen Buhara Emirleri, Afganistan ve İran Şahları Türkmen halkına zulmetmişlerdir. Bu sebeple Azadî, Türkmen boylarının birlikte hareket etmelerini, Türkmen devletinin kurulması ve ona adaletli bir yönetici seçilmesi gerektiğini sürekli vurgulamıştır. Şâire göre, gönlünün temiz olması gönüllerin bir olmasının temelini oluşturmaktadır. Gönüllerin bir olması ise boyların birlik olup beraber hareket etmelerini sağlayacaktır. Bu uyumla ise devlet birliğine kavuşacaktır. Azadî gibi oğlu Mahtumkulu ve yine 18.yüzyıl şâirlerinden biri olan Andalıp "*Türkmen Birliği*" düşüncesini eserlerinde ısrarla vurgulamışlardır. (Kasimov, 2002, 2: 96; Sağlamc, 2014, s. 129).

Azadî'nin oğlu Mahtumkulu "*Atamın*" adlı şiirinde babasının ölüm tarihi ile ilgili olarak şu dizeler yer vermiştir:

"Altmış yaşda, novruz günü, luv (balık) yılı,

Turdi acal, yolun tusdı atamıñ." (Sağlam, 2011, 1: 19).

Bu dizelerden şâirin, hicri Şaban ayının dördüncü günü 1173 yılında vefat ettiği anlaşılmaktadır. Bu tarih Milâdi olarak ise, 22 Mart 1760 gününe denk gelmektedir. Azadî, Sonu Dağı ile Etrek Çayı arasında bulunan Aktokay'daki "Garrı Molla" isimli kabristana defnedilmiştir (Kasimov, 2002, 2: 96; Sağlam, 2011, 1: 19).

1.3. Edebî Kişiliği

Türkmen klasik edebiyatının en önemli temsilcilerinden biri olan Dövletmemmet Azadî'nin eserleri incelendiğinde onun şairliğinin yanında her zaman Türkmen halkın yanında olan, onlara yol gösteren bir toplum önderi olduğu görülmektedir. Ünlü şarkıyâzıcı Samoyloviç kullanmış olduğu, "*İslami bilimleri şu anda bilen az olup bağımsızlık zamanında ise bu ilimleri şüphesiz sadece Türkmenleri hesaba katarsak Abdısettar Kazı gibi bilgin kişiler vardır. Ben Türkmen yazarlarından kendi bildiklerimin arasında ilmi açısından yalnız Mahtumkulu'nun babası Dövletmemmet Azadî'yi onunla bir sıraya koyardım. Hatta onun da biraz yukarısına yerleştirmekten kaçınmazdım.*" (Sağlam, 2011, 1: 21-22) ifadeleri Azadî'nin ilmi bilgisinin ne kadar ileri düzeyde olduğunu kanıtıdır.

18. yüzyıl dil yönünden, Türk divan edebiyatı ortak dili olan Arapça ve Farsça kelimelerin Türkmencede fazlaca bulunduğu dönemdir. Bu iki dili de çok iyi bilen Azadî'nin, Kur'ân-ı Kerîm ve hadis-i şerif bilgisine sahip olduğu anlaşılmaktadır. O'nun şiirleri incelediğinde Yesevî, Nevaî, Câmî, Tefevî, Sehî, Nizamî, Dehlevî, Firdevsî, Sa'dî'nin eserlerinin etkisinde kaldığı görülebilir (Kasimov, 2002, 2: 96).

Azadî'nin hem nasihatname hem de siyasetname özelliği taşıyan "*Vagz-ı Azad*" isimli eseri onun edebî kişiliğini belirlemedeki en önemli kaynaktır. O'nun bu eseri kaleme alma gayesi, padişahlara, Türkmen halkına, zenginlere, din adamlarına, bilginlere ahlakî ve dinî kurallar ile ilgili bilgiler vererek, birlikte, huzur içinde yaşamalarını sağlayacak devlet sistemini oluşturmaktır. Ayrıca şâir, Türkmen halkına zulmeden idarecilerin menfaatleri için dini hükümleri değiştirdiklerini belirtir.

Türkmen toplumunda bir önder olan Azadî, şiirlerinde Türkmen halkının masallarından, rivayetlerinden, atasözlerinden başarılı bir şekilde istifade etmiştir. Eserlerinde yöneticilere

halka zulmetmemelerini, zenginlere ihtiyaç sahiplerine yardım etmelerini, Türkmen halkına ise her zaman birlik olup çalışmalarını gerektiği ile ilgili öğüt verirken kullanmış olduğu rivayetler, masallar ve atasözleri ile de şiirlerine edebîlik ve inandırıcılık kazandırmıştır. Tüm bunlardan sonra Türkmen mutasavvıf şâir Azadî'nin edebî kişiliğinin, toplumun yararı ve insan sevgisi üzerine kurulduğu söylenebilir. Bunların en büyük kanıtı ise, yaşadığı dönemin siyasi, iktisadî ve sosyal şartlarına göre eserlerinde dile getirdiği düşünceleridir.

1.4. Eserleri

Türkmen mutasavvıf şâir Dövmemmet Azadî'nin "*Vagz-ı Azad*" isimli eseri, 18. yüzyılda mesnevi nazım şekliyle kaleme aldığı öğretici ve ahlaki niteliktedir. Şâir, bu eserin son beyitinde ismini belirtmektedir:

"Bu kitap ismin nedir diyb sorsañ at,

Goydular adyn munuñ "Wagzy- Azat" (Godarow, 2012, s. 243)

(Bu kitabın ismi nedir deyip sorsan ad,

Koydular adını bunun "Vagz-ı Azad") (Sağlam, 2011, 3: 744)

(2314)

Azadî, "*Vagz-ı Azad*" eserinin yazılma sebebini, bitiş bölümünde Peygamber Efendimiz Hz. Muhammed'in (s.a.v.) işaret vermesi ile Türkmen halkı için kaleme aldığını, bildiği öğüt ve nasihatleri onlara açıklamaya çalıştığını yazarak bildirmiştir:

"Hak Resul nazma yşarat eyledi,

Uşbu nazmy ruhıma söyle diydi." (Godarow, 2012, s. 241)

(Hak Resul nazmı işaret etti,

Bu nazmı ruhuma söyle dedi.) (Sağlam, 2011, 3: 742)

(2291)

"Bilgeninçe hem nesihat eyledi,

Magrypet birle hekayat eyledi." (Godarow, 2012, s. 242)

(Bildiğimce hem nasihat ettim,

Marifet ile hikâye ettim.) (Sağlam, 2011, 3: 743)

(2304)

Azadî bu eserinin giriş bölümünü 1-89. beyitler arasında, Allah'a (c.c.) ve Peygamber Efendimiz Hz. Muhammed'e (s.a.v.) övgü, tevbe ve dua ile başlatmaktadır. Birinci bölüm 90-642. beyitler arasında olup, padişahlarda bulunması gereken özellikler anlatılmaktadır. İkinci bölüm 643-1640. beyitleri arasında, zekât, sadaka, oruç gibi ibadetlerin fazileti ve hayrat yaptırmanın önemi ile devam etmektedir. Şâir üçüncü bölümü, 1641-1987. beyitler arasında ele almış ve ilmin önemine, âlimlerde bulunması gereken vasıflara, onlara hürmetin kıymetine değinmiştir. Dördüncü ve aynı zamanda eserin son bölümü, 1988-2290. beyitler arasında işlenmiş olup bu beyitlerde ise, dervişlerin ve evliyaların vasıflarına ve onlara saygıda ve hürmette kusur gösterilmemesi gerektiği işlenmiştir. Şâir sonuç bölümünde ise, 2291-2324. beyitler arasında eserin ismini, yazılma tarihini ve nasıl yazıldığını belirterek eserini tamamlamıştır. Azadî'nin eserini klasik mesnevi tertibine göre kaleme aldığı görülmektedir. Asıl konunun ele alındığı bölüm dört baptan oluşmakta, buna ilave olarak giriş ve bitiş bölümleri bulunmaktadır.

Türkmen mutasavvıf şâir Azadî'nin bir diğer kaleme aldığı yapıt, "*Behiştname*" adlı eseridir. Azadî, dini içeriğe sahip mesneviler grubunda değerlendirilen eserinin son kısmında kitabına "*Behiştname*" ismini verdiğini belirtmektedir:

"Behiştname" goyuldy uş muna at,

Düzetmiş nazm ony miskin Azat." (Godarow, 2012, s. 329)

("Behiştname" koyuldu iş buna ad,

Nazmetmiş onu miskin Azad.) (Sağlam, 2011, 3: 794)

(482)

Şâir, bu eserini Türk dostlarına bildiği öğütleri ve nasihatleri onlara anlatmak, onlara bu şekilde faydalı olabilmek için kaleme aldığını açıklamaktadır. Bu eserinden istifade edenlerden şahsı için dua etmelerini istemektedir. Ayrıca Azadî, bu eseri kaleme alanın, onu dikkate alarak okuyanın ve dinleyen kimsenin cennete gideceği müjdesini vermektedir:

"Bu Türkî yarlara nazım düzetdim,

Doga birle añarlar diyip, göz etdim." (Godarow, 2012, s. 327)

(Bunu Türkî yarlara nazım düzdüm,

Dua ile anarlar deyip niyet ettim.) (Sağlam, 2011, 3: 792)

(462)

“Bizem bilgen nesihat- pendî, ey yar,

Bu Türki yarymyza kyldyk yzhar.” (Godarow, 2012, s. 327)

(Biz bildiğimiz nasihatı öğüdü, ey yar,

Bu Türkî dostlarımıza anlattık.) (Sağlam, 2011, 3: 792)

(468)

“Yazan hem okuyan, hem dinleyen yar,

Bolar bişek behiştî, görmegey nar.” (Godarow, 2012, s. 329)

(Yazan ve okuyan, hem de dinleyen yar,

Bulur şüphesiz cenneti, görmez nar.) (Sağlam, 2011, 3: 794)

(483)

Azadî'nin “*Behiştname*” isimli eserini klasik mesnevi tertibine göre kaleme aldığı görülmektedir. Asıl konunun ele alındığı bölüm, buna ilave olarak giriş ve bitiş bölümleri bulunmaktadır. Eserin giriş bölümü 1-29. beyitler arasında olup, Allah'ın (c.c.) varlığı, birliği, kudreti, Peygamber Efendimiz Hz. Muhammed'in (s.a.v.), dört halifenin ve din büyüklerinin övülmesi işlenmektedir. Bunun ardından eserin asıl konusunun işlendiği bölüm olan 30-460. beyitlerden oluşan Behişt kısmına geçilmektedir. Burada ise, sekiz cennetin özellikleri, orada bulunan ırmakların, sarayların, Hurilerin, köşklerin tasvirleri yapıldıktan sonra bu nimetlere kavuşacakların sahip olduğu nitelikler ile cennete girmek isteyenlerin yapması gerekenler ele alınmaktadır. Şâir asıl konunun anlatıldığı bu bölümleri Hz. Muhammed'in (s.a.v.) hadis-i şerifleri ile birbirine bağlayarak bir bütünlük oluşturmuştur. Azadî daha sonra bitiş bölümüne geçmiş, burada ise eserin yazılma tarihini ve yazılma sebebini belirtmiştir.²

Azadî'nin isimsiz eserlerinden olan “*Mesnevi*” si, klasik mesnevi düzenine göre kaleme alınmış, üç yüz on beş beyitten meydana gelmiştir. Şâir, bu eserine özel bir isim vermemiştir. Eser, “Amel öğrenmenin beyanı”, “Kabir ehlinin beyanı”, “Şeytanın düşmanlığının beyanı”, “Namazın faziletinin beyanı”, “Fasıl” gibi alt başlıklardan oluşmaktadır. Eserin 1-20. beyitlerinde Allah'a (c.c.) şükür, Peygamber Efendimiz Hz. Muhammed'e (s.a.v.) övgü ve İslâm'ın beş şartı işlenmektedir:

“*Hamdy-lilla, şükri-lilla Ol Haka,*

Terbiyet kyldy bir owuç topraga.” (Godarow, 2012, s. 247)

² Ayrıntılı bilgi için bkz. Sağlam, 2011, 1: 137-151.

(Hamdosun, şükrolsun o Hakk'a

Can verdi bir avuç toprağa) (Sağlam, 2011, 3: 794)

(1)

“Gullara towfyky-tagat ber, Huday,

Iki älem goymagyl muztar, Huday.” (Godarow, 2012, s. 243)

(Kullarına yardım et, ey Huda,

İki âlemde bizi etme muztarib, ey Huda.) (Sağlam, 2011, 3: 796)

(19)

Azadî bu giriş kısmından sonra konunun işlendiği bölüme geçmiştir. Şâir, farz ve sünnetleri yerine getirenlerin mahşerde mutluluk içerisinde olacakları müjdesini vermiş ve farz ve sünnetleri kadının karşısında adaletli bir şekilde duran iki şahide benzetmiştir. Bu şekilde Müslümanların her zaman farzları ve sünnetleri yerine getirmesi gerektiğini bildirmiştir:

“İki adyl bolsa dawaga huzur,

Dawasyn kylgay onuñ kazy, murur.” (Godarow, 2012, s. 249)

(İki adil olsa davada hazır,

Kadı davasını kolayca bitirir.) (Sağlam, 2011, 3: 797)

“Parz ile sünnet iki adyl güwäh,

Tutsa mäkam kim, kabul eylär İlah.” (Godarow, 2012, s. 249)

(İşte farz ile sünnet iki adil şahitdir,

Şahitlik ederlerse kabul eyler ilah) (Sağlam, 2011, 3: 797)

(26-27)

Dinî bir içeriğe sahip olan bu eserde şâir daha sonra, namazın fazileti ve önemini ele almıştır. Bu bölüm ise dokuz dördlükten meydana gelmiştir. Sonra kabir ehlinin beyanı başlığına geçmiş ve kabir ehlini konuşarak kabir azabını işlemiştir. Oruç, namaz ve hayır yapanların faziletini ele alan Azadî, okurlarına Allah'tan (c.c.) ümidinizi hiç kesmeyin ve her zaman tevbe edin diyerek nasihatte bulunmuştur. Şeytanın insanlar için en büyük düşman olduğunu ve amacının inananların imanını çalmak olduğunu belirten şâir, insanları bu konuda uyarmaktadır. “Hz. Musa'nın Hak ile bir sırrı konuşmasının beyanı” başlığı altında, cehennemın yaratılma sebebinden bahsetmektedir. Bunu ise Hz. Musa (a.s.) ile Allah'ın (c.c.) arasında geçen konuşma

ile işlemektedir. “Yaşlı kişilere Hak Teâlâ’nın nida ettiğinin beyanı” başlığında ise tevbenin önemi, şartı üzerinde durulmaktadır. Şâir eserini, kâtip olmadığını ve okuyucu karşısında utancının çok olduğunu söyleyerek tamamlamıştır.³

Türkmen mutasavvıf şâir Azadî’nin bir diğer isimsiz metini, “*Rubailer*” i ihtiva eden eseridir. İçerik yönünden dini bir muhtevaya sahip olan Rubailerini yirmi yedi tane olup, genel olarak Allah’a (c.c.) münacatta bulunmaktadır. Şâir, Allah’tan (c.c.) günahkâr kullarının affedilmesi ve onları doğru olan yola iletmesi için dua eder. Sırat köprüsünü en güzel şekilde geçerek Kevser havuzundan içebilmek ve Peygamber Efendimiz Hz. Muhammed’in (s.a.v.) şefaati için Allah’a (c.c.) dua etmektedir:

“*Ol Syratnyñ köprüsinden geçmegi,*

Howzy-Köwser şerbetinden içmegi,

Barça möminlere arzan eylegil,

Hem Byrak at, hüyrleri hoş guçmagy.” (Godarow, 2012, s. 289)

(*O sırat köprüsünden geçmeyi,*

Havz-ı Kevser şerbetinden içmeyi,

Tüm müminlere arz eyle,

Hem burak atlara hem hurilerle görüşmeyi.) (Sağlam, 2011, 3: 834)

(13)

Azadî, beş beyitten oluşan dinî bir içeriğe sahip “*Dat Hey*” isimli gazelinde, Allah’ın (c.c.) rahmetinden ümidin kesilmemesi gerektiğini belirtmiş ve Allah’a (c.c.) sığınmıştır. Şâirin, yedi beyitten oluşan “*İlbal İle*” isimli gazeli, dünya hayatının fâniliğinden; “*Kani Bar*” isimli gazeli ise, nasihatlere kulak vermenin öneminden bahsetmekte ve on iki beyitten oluşmaktadır (Godarow, 2012, s. 380-382; Sağlam, 2011, 3: 837-839).

Azadî’nin “*Üzer*” ve “*Yetiş Feryadıma*” isimli iki tane murabbası vardır. Her ikisi de dini içerikli muhtevaya sahiptir. Şâir, “*Üzer*” isimli şiirinde, Allah’ın (c.c.) aşkıyla dolu gönüllerden bahsetmektedir. Allah’ın (c.c.) dostlarının gönüllerinin Allah’ın (c.c.) evi olduğunu belirten Azadî, onlara kötü davranılmaması konusunda okuyucularını uyarmıştır. Ayrıca onların bu fâni dünyadan ellerini çektiklerini, başlarına gelen sıkıntı ve dertlere karşı sabırlı oldukları dile

³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Sağlam, 2011, 1: 151-161.

getirmiştir. Şâir, “*Yetiş Feryadıma*” adlı şiirinde ise, dünya hayatında çok fazla hata yaptığına ve Allah’tan (c.c.) af dilediğini şu şekilde işlemektedir:

“*Geçdi hebes wagty-feta,*

Way hasrat-a, way hasrat-a,

Menden-hata, Senden- ata,

Ya Rep, yetiş peryadyma.” (Godarow, 2012, s. 380)

(*Geçti abes vakt-i feta,*⁴

Vay hasret, vay hasret,

Benden hata, senden ata,

Ya Rab, yetiş feryadıma.) (Sağlam, 2011, 3: 842)

2. Türkmen Mutasavvıf Şâir Azadî’nin Şiirlerinde “Nefs” Kavramı

Arapça bir kelime olan ve birçok manayı ifade eden nefis sözlükte “*hayat, his* (Cürcânî, 1997, s. 239), *bir şeyin varlığı, hakikati, zâtı* (Erginli, 2006, s. 747; Kâşânî, 2015, s. 557; Kuşeyrî, 1980, s. 140), *ruh, akıl, insanın bedeni, ceset, kan, azamet, izzet, görüş, kötü göz, hamiyet, işkence, ukubet, arzu, murad*” (Cebecioğlu, 2004, s. 198; Erginli, 2006, s. 747) gibi anlamlara gelmektedir.

Terim olarak ise nefis; “*kendisinde irâdî hareket, his ve hayat kuvveti bulunan latif, buharlı bir cevher, kulun kötü huyları ve çirkin vasıfları, kötü his ve duyguların mahalli olan bir latifedir.*” (Cebecioğlu, 2004, s. 198; Cürcânî, 1997, s. 239; Erginli, 2006, s. 747; Kuşeyrî, 1980, s. 140; Uludağ, 2006, 32: 529-531; Uludağb, 1991, s. 368). Nefs kelimesi *Kur’ân-ı Kerîm*’de iki yüz doksan sekiz âyet-i kerîmede “*zâtullah,*⁵ *insan ruhu,*⁶ *kalp,* *sadr,*⁷ *insan bedeni,*⁸ *bedenle beraber ruh,*⁹ *insana kötülüğü emreden kuvvet,*¹⁰ *zat*¹¹ *ve cins*¹²” olmak üzere sekiz farklı anlamda kullanılmıştır (Bulut, 2020, s. 165İ; Cebecioğlu, 2004, s. 198). Nefsin her dâim

⁴ Feta: Gençlik

⁵ el-En’âm, 6/12; Âli- İmrân, 3/28; el- Mâide, 5/116; Tâhâ, 20/41 (Feyizli, 2008). Bazı âlimler derler ki: Allah (c.c.) nefis isminin izafe edilmesi sahip olma anlamına gelmektedir. Bu âyet-i kerîmelerle bizim kötülüğü emreden nefsimiz anlatılmaktadır. Allah (c.c.)’ın nefsi kendi ismine izafe etmesi ise, kontrolün kendisinde olduğunu bildirmesindedir (İsfahânî, 2010, s. 1077).

⁶ Âli- İmrân, 3/ 93; ez- Zümer, 39/ 42; el- Fecr, 89/27.

⁷ en-Nisâ, 4/ 113; el- A’râf, 7/205; Yûsuf, 12/ 77.

⁸ Âli- İmrân, 3/146; el- Enbiyâ, 21/35; el- Ankebût, 29/57.

⁹ el-Bakara, 2/ 286; el- En’âm, 6/ 152; er- Ra’d, 13/ 11, 42.

¹⁰ el-Maide, 5/ 30; Yûsuf, 12/ 18, 53; Tâhâ, 20/ 96.

¹¹ el- Bakara, 2/ 48; el- Müddessir, 74/ 38.

¹² er- Rûm, 30/ 28; eş- Şûrâ, 42/ 11.

kötülüğü emretmesi,¹³ nefsi ve işlemiş olduğu kötülükleri kınaması¹⁴ ve son aşama olarak huzura ermesi¹⁵ olmak üzere ise üç vasıfla anlatılmaktadır. Peygamber Efendimiz'in (s.a.v.) *"Allah'ım! Nefislerimizin şerrinden sana sığınıyoruz"* (Dârimi, 2004, "Nikâh",20; Kazvîni, 2006, "Nikâh",19; Nesâî, 2007, "Cum'a", 24); *"Allâh'ım beni göz açıp kapayıncaya kadar bile nefsimle baş başa bırakma"* (Mervezî, 2005, 5: 42) hadis-i şeriflerinde de nefsin kötülükleri isteyen yönü vurgulanmıştır.

Mutasavvıflar ittifakla nefsin, şerrin kaynağı, kötü ve çirkin eylemlerin temeli olduğunu söylemektedirler. *"Hevâsını (nefsânî arzularını) tanrı edinen kimseyi görmedin mi?"* (Altuntaş ve Muzaffer, 2015, el- Câsiye, 45/23) âyet-i kerimesinde beyan edildiği üzere mutasavvıflara göre nefis, insanın putudur. Allah'a (c.c.) kavuşmanın yolu ise bu putu kırmaktan geçmektedir (Uludağ, 2006, 32: 529-531; Bulut, 2020, s. 176).

Peygamber Efendimiz'in (s.a.v.) nefsi en büyük düşman olarak nitelendirmesi sonucu sûfiler, nefse savaş açmışlar ve buna da *"cihâd-ı ekber"* adını vermişlerdir (Uludağ, 2006, 32: 529-531; Yılmaz, 2009, s. 8).

Tasavvufta nefis, yedi merhalesi ile ele alınır. Bunlar mutasavvıflar tarafından; "nefs-i emmare,¹⁶ nefis-i levvâme,¹⁷ nefis-i mülhime,¹⁸ nefis-i mutmainne, nefis-i râdiye, nefis-i mardıyye, nefis-i kâmile"¹⁹ olarak sıralanmaktadır (Özköse, 2016, s. 14-16).

İslam medeniyet tarihinde nefsi muhasebeye çekmeyle ilgili önderlerin değerlendirmeleri literatürde yer almaktadır. Bu konuya dair Hz. Ömer (r.a.) bir sözünde şöyle buyurmuştur: *"Hesaba çekilmeden önce kendinizi hesaba çekin, tartıya konulmadan önce kendi nefislerinizi tartın ve büyük hesaba hazırlanın."* (Mekkî, 2003, 1: 312). Bu sözden yola çıkarak nefis muhasebesine gidilir. Bu dünyada nefsini hesaba çekerek kıyametteki hesaba hazırlanan kişinin

¹³ Yûsuf, 12/53.

¹⁴ el- Kıyâmet, 75/2.

¹⁵ el- Fecr, 89/27.

¹⁶ *"Ben nefsimi temize çıkarmıyorum. Çünkü nefis kötülüğü emredicidir."* (Yûsuf, 12/53) âyet-i kerimesinin işaret ettiği, mutasavvıflara göre ilk aşama olan, Allah'ın (c.c.) emirlerine ve yasaklarına uymayan, hevâsının peşinden gidip günah fiiller işleyen nefis, *emmare* olan nefstir.

¹⁷ *"Kıyâmet gününe yemin ederim. Pişmanlık duyan nefse (nefs-i levvâmeye) yemin ederim."* (el-Kıyâme, 75/1-2) âyet-i kerimesinin işaret ettiği, kötü bir fiil yaptığında kendini eleştiren, iyi bir fiil işlediğinde ise daha fazlasını yapmamasından dolayı kendini kınayan nefis, *levvâme* olan nefstir.

¹⁸ *"And olsun nefse isyânını ve itâatını ilhâm edene."* (eş- Şems, 91/ 8) âyet-i kerimesinin işaret ettiği, mutasavvıflara göre sırlara mazhariyet makamı olarak bilinen, şehevî arzulara set çekebilen nefis, *mülhime* olan nefstir.

¹⁹ *"Ey huzura eren (mutmain) nefis, Râzı olmuş (râdiye) ve râzı olunmuş (Mardıyye) olarak Rabbi'ne dön." Gir (iyi) kullarımın arasına! Gir cennetime!"* (el- Fecr, 89/ 27-30) âyet-i kerimesinin işaret ettiği, kemâl ve olgunluk makamı olan Allah (c.c.) ile manen iletişim kuran, huzura kavuşmuş olan nefis, *mutmain* olan nefstir. Bu merhaleyi de aşanlar için, Allah'a (c.c.) ulaşma makamı olan *râdiye* ve Allah'ın (c.c.) fiillerinin tecelli ettiği *mardıyye*, tüm bu merhalelerden sonra ise sâlikin her hâlinin ibadet sayıldığı, tüm kötülüklerden arınmış bir şekilde Allah'ın (c.c.) isim ve sıfatlarının tecellisi olduğu *kâmile* makamı gelmektedir. bkz.(Bulut, 2020, s. 171; Erzurûmî, *Mârifetâme*, 1993, s. 389).

hesabı kolay olacaktır. Bu dünyanın oyun ve eğlencesine dalarak sanki hiç ölüp hesap vermeyecekmiş gibi yaşayanların ise hesabı şiddetli olacaktır.

Gazzâlî (ö. 505/1111) nefsi kötülüğü emreden olarak değerlendirmiş ve insanın kurtuluşunu, nefsini tezkiye etmesine bağlamıştır (Gazzâlî, 1975, 3: 155). Ebû Tâlib el Mekkî'ye (ö. 437/1045) göre ise gösteriş, kibir, hile, şehvet, cehâlet, cimrilik vs. nefsin temel özelliklerini oluşturmaktadır.²⁰ Mevlânâ (ö. 672/1273) nefsin oyun ve eğlencelerini, sağ elinde Kur'ân-ı Kerîm, sol elinde saklamış olduğu kılıcı ile gelen kişiye benzetmektedir. Bu kişinin sol elinde sakladığı kılıç, nefsin oyunlarını öldürmeyi planlamaktadır (Mevlânâ, 2007, 3: 186). Tasavvufun temel gayesi insanın en büyük düşmanı olan nefsi ıslah etmektir.

İlk mutasavvıflardan itibaren nefis muhasebesine ayrı bir önem atfedildiği görülmektedir. Nitekim Ahmed b. Âsım el-Antâkî (ö. 239/ 853), nefis muhasebesinden söz edip nefsi kınayan ilk sûfilerdendir. Tasavvufu nefis muhasebesi anlayışına dayandırdığı için “Muhâsibî” olarak bilinen Hâris b. Esed (ö. 243/ 857) kaleme aldığı eserlerde psikolojik tahlillerden yola çıkarak nefsin insana kurduğu tuzaklardan, korunmanın yollarından, nefis tezkiyesinden bahsetmiştir (Uludağ, 2006, 32: 529-531). Ebû Süleyman ed-Dârânî'ye (ö. 215/830) göre nefsin isteklerine muhâlefet etmek ise ibadetlerin başında yer alır ve amellerin en faziletlisidir (Kuşeyrî, 2001, s. 140). Nasrâbâzî (ö.367/977), nefsi hapisaneyeye benzetmekte ve ebedi rahatlığa kavuşmayı bu hapishaneden çıkmaya bağlamaktadır. Ebû Nasr et-Tûsî es-Serrâc (ö. 378/988), nefsi arındırmayı, şehvetleri terk etmeyi din ehlinin edebi olarak izah etmektedir (Kuşeyrî, 2001, s. 140). Zünnûn u Mısırî (ö. 245/859) ise nefsi; Allah ile kul arasındaki en kalın perde olarak görmektedir. (Coşan, 2016, s. 161).

Tasavvufta makam olarak kabul edilen nefis, Türkmen mutasavvıf şâir Azadî'nin şiirlerinde önem verilen bir kavram olarak görülmektedir. Azadî, eserinde nefis ile ilgili bilgiler vererek okurlarına, nefsin nazının çekilmemesi hususunda uyarılarda bulunmuştur. O'na göre insanın nefsini tezkiye etmesinin yollarından en önemlisi aç kalmasıdır. İnsan nefsine günde bir öğün yemek yemeyi öğretmelidir. Beyitlerinde tasavvufun temel öğretilerinden biri olan “*bir lokma bir hırka*” anlayışını göstermiştir. Bu düşünce genel olarak dünyanın oyun ve eğlencesine kapılmamak anlamına gelmektedir (Yılmazb, 1999, s. 5). Peygamber Efendimiz (s.a.v.) insanın zaruri ihtiyaçlarını; “*belini doğrultacak kadar bir lokma, vücudunu soğuk ve sıcaktan koruyacak bir hırka ve başını sokacak bir ev*” (İbn Hanbel, 2005, 5: 81) olarak sınırlandırmıştır. Azadî, Müslümanların yaptıkları ibadetlerinden zevk alabilmelerini ve sonunda da cennete

²⁰ Mutasavvıflar genel olarak; kibir, ücub, riyâ, gadab, hased, mal sevgisi ve makam tutkusunu nefsin tuzakları olarak görmektedirler (Mekkî, 2003, 1: 314).

kavuşabilmelerini nefsi aç bırakmaya bağlamıştır. Ayrıca nefsi köpeğe benzetmiştir.²¹ Bu görüşlerini eserinde şu şekilde dile getirmiştir:

“İstâr ersen bu mynajat lezzetin,

Bir yalynja kyl özüne nebs itin.” (Godarow, 2012, s. 119)

(*İstersen bu münacat lezzetini,*

Tüm gücünle engelle bu nefis itin.) (Sağlam, 2011, 3: 610)

(969)

“Günde bir iymege öwret ol segi,

Yogsa serkeşlik kylar, ey din begi.” (Godarow, 2012, s. 119)

(*Günde bir defa yemek yemeyi öğret,*

Yoksa serkeşlik kılar ey veli.) (Sağlam, 2011, 3: 610)

(971)

“Bes, mynajat birle tagat zowkuny,

Nefsin aç etgen tapar, bilgil muny.” (Godarow, 2012, s. 120)

(*Elbet münacat ile ibadet zevkini*

Nefsini aç koyan bulur, bil bunu.) (Sağlam, 2011, 3: 610)

(975)

Azadî, okurlarının konuyu daha iyi anlaşılabilmesi için yaban atlarından ve vahşi kuşlardan örnekler vererek somut hale getirmiştir. Bu hayvanların aç kalarak terbiye edildiklerini ve sahiplerinin emri altına girdiklerini belirtmiştir. İnsanın en büyük düşmanı olan nefsin de aç bırakılarak terbiye edilebileceğini, Allah’ın (c.c.) emrine gireceğini ve erlerin en önde gidenlerinden olacağını eserinde şu şekilde dile getirmiştir:

“Bu mysaldyr, gör-a atçylar atyn,

Berse şebgir, kem alafsalsa etin.” (Godarow, 2012, s. 120)

(*Bu misaldir, gözle atçuların atını,*

Vursa kırbaç, yara olsa eti.) (Sağlam, 2011, 3: 610)

²¹ Mutasavvıflar nefsi; köpek, öküz tilki, domuz, fare, yılan, ejderha gibi değişik benzetmeler ile izah etmişlerdir. Bkz. (Hücvîrî, 2020, s. 269; Uludağb, 2006, 32: 529-531; Yılmaz, 2011, s. 49-127).

(976)

*“Berse ŧebgir, birine gün ol guŐa,**ns tutup, sayyad ile awa dŐe.”* (Godarow, 2012, s. 120)*(Verse sabah vakti, ilk gün o kuŐa,**AlıŐkanlık olur avcı ile awa dŐe.)* (Sağlam, 2011, 3: 611)

(979)

*“Bu mysaly-nebs erer, ey din ri,**Nebsin ldrgendir rler serweri.”* (Godarow, 2012, s. 120)*(Bu, nefse örnektir ey din eri,**Nefsini ldrendir erlerin serveri.)* (Sağlam, 2011, 3: 611)

(983)

Türkmen mutasavvıf ŧir Azad, nefesine karşı savaŐırken yenilen insanların dünyanın oyun ve eğlencesine dalarak Allah’ın (c.c.) emirlerini önemsemediklerini, doğru yoldan çıkararak günahların pençesine dŐeceklerinin farkındadır. Nefsi tezkiye için en yararlı yöntemin oruç tutmak olduğunu vurgulayan ŧir, bu özelliğe eserinde soru – cevap ŧeklinde yer vermiştir. Azad, beyitinde nefsi öldürmenin yolunu sormuŐ, sonraki beyitinde ise oruç tutmanın nefsin eğrisini dzelteceği cevabını vermiştir.

*“Ne bolar imdi sebep ldrmege, (Ne olur sebep ŧimdi öldürmeye,**Hak yolunga ol iti geltirmage.” Hakk yoluna o iti getirmeye.)**“Roza bil, nebs egrisine tiz erer,**Kim gider nebs ugruna ol hyz erur.”* (Godarow, 2012, s. 121)*(Oruç ki nefsin egrisini düzeltir,**Ki diğer nefis uğruna o hız erir.)* (Sağlam, 2011, 3: 611)

(983-985)

Tasavvufta makam olarak bilinen nefis kavramı soyut bir kavramdır. Azad okurları için soyut bir kavram olan nefsi, benzetmeler kullanarak somut hale getirmiştir. Zira nefsi eğri bir ağaca benzeterek okur için kavramın daha iyi anlaşılmasını sağlamıştır. *“Lale tazeyken doğrulur”* ifadesinde anlatılmak istendiği gibi Allah’ın (c.c.) yarattıklarının içerisinde en ŧerefliesine layık

olan insanın da nefis tezkiyesine yaşı taze iken başlatması gerekir. Eşref-i mahlûkat olarak nitelendirilen insan, bu şekilde Allah'ın (c.c.) ve Peygamber Efendimiz Hz. Muhammed'e (s.a.v.) dost olur ve cennet kapıları sonuna kadar açılır. Ağaç eğri olarak devam ederse, insanlar elinden tutmayacak, Peygamber Efendimiz Hz. Muhammed (s.a.v.) bakmayacaktır. Bu şekilde yaşamına devam eden ağaç sonunda ateşe layık olacaktır. Bu düşünceleri Azadî beyitlerinde şu şekilde dile getirmiştir:

“Egri ağaçdur bu nefis, ey âhli-hal,

Akıl ersen, bar, ol ağaçnı tizge sal.” (Godarow, 2012, s. 121)

(Eğri ağaçtır bu nefis ey ehl-i hâl,

Akılın varsa, git o ağacı düzelt.) (Sağlam, 2011, 3: 611)

(986)

“Kimse ony eline almayysar,

(Kimse onun elini tutmaz,

Yagny Hak dosty nazar kylmayysar.”

Yani Hak dostu ona nazar kılmaz.)

“Oda layyk bolgay ahyr ol ağaç,

Way eger kim, bolsa oniñ asly keç.” (Godarow, 2012, s. 121)

(Ateşe layık olur sonunda o ağaç,

Vay eğer ki olsa onun aslı inatçı.) (Sağlam, 2011, 3: 612)

(991-992)

Allah'ın (c.c.) nezdinde insanın benliğinin hiçbir değere sahip olmadığını dile getiren şâir, yine bir benzetme ile konuyu daha anlaşılır kılmayı hedeflemiştir. Azadî nefsi buğday tanesine benzetmiştir. Buğday, insanların tüketebileceği bir hale gelinceye kadar değirmende birçok zahmetlerden geçmiştir. Tıpkı buğdayın un haline gelinceye kadar çektiği zahmetler gibi insan da nefisini benzer zahmetler altında terbiye etmelidir. Şâir bu zahmetlerin ise riyazet olduğunu belirtmiştir. Riyazet ve Allah (c.c.) aşkı ile pişenlerin sırât-ı müstakîm yolundan asla dönmeyeceklerini ve cehennemün yüzünü görmeyeceklerini şâir eserinde şöyle dile getirmiştir:

“Däne misli bu nebsiñ eylegil un,

(Bu nefisini ekin misali un eyle,

Ol kaçan perman tutar bolsa bitin.”

O ne zaman sana ferman eyleyse.)

“Elenip ol yumruğa girse gerek,

(Elenip yoğrulması gerek,

Zahmy-atasy çekip bolsa çörek.” Ateşin zahmetini çekip olması gerek.)

*“Ey garaz, ot görmeyin hiç bişmedi, (Elbet ateş görmeyen hiç pişmedi,
Ham bolar kim, nebsi oda düşmedi.” Ham odur ki nefsi ateşe düşmedi.)*

*“Aslı bu oduñ ryyazatdyr saña, (Aslı bu ateşin riyazettir sana,
Bu ryyazat yağşy tagatdyr saña” Bu riyazet güzel ibadettir sana.)*

*“Tañrı yşkynda bişen hiç dänmegey,
Rozy-magşar dowzah içre yanmagay.” (Godarow, 2012, s. 121-122)
(Tanrı aşkında pişen hiç dönmez,
Mahşer gününde cehennemde yanmaz.) (Sağlam, 2011, 3: 612-613)*

(995-999)

Mutasavvıf şâir Azadî, insanın, buğdayın un haline gelme hâdisesinde olduğu gibi nefsinin dünyanın oyun ve eğlencelerinden kısıtlayarak tezkiye etmesi gerektiğini belirtmiştir. Bunu yapan kişi daha sonra Allah'ın (c.c.) zikrini tüm benliği ile yapmalı ve bu şekilde ibadetlerine devam etmelidir. O zaman Allah'ın (c.c.) o kulunu kabul edeceğini ve Peygamber Efendimiz Hz. Muhammed'in (s.a.v.) o ümmeti için şefaatinin hak olacağını belirten şâir; konuyu Allah'ın (c.c.) kullarını sünnet yolundan ayırmaması, şeytanın şerrinden koruması ve hepsinin cennete giren kullardan olmaları için dua ederek tamamlamıştır.

*“Rizeläp saldy degirmen bogzuna,
Un bolup çykdy heman andan yene.” (Godarow, 2012, s. 122)
(Ufalayıp saldı değirmenin boğazına,
Un olup çıktı oradan yine.) (Sağlam, 2011, 3: 613)
(1003)*

*“Letdeyi-nebsiñi menlikden gider,
Ur ryyazat daşyn, etgi derbeder.” (Godarow, 2012, s. 123)*

*(Kağıt gibi nefsinin benlikten kurtar,
Vur riyazet taşını, et onu derbeder.) (Sağlam, 2011, 3: 613)
(1007)*

“Hem ybadat işigin açgyl rowan,
Zikri-Hak kyl pişe äşgär-u nahan.” (Godarow, 2012, s. 123)
(Hem ibadet kapısını aç revan,
Hak zikrini söyle aşikâr ve nihan.) (Sağlam, 2011, 3: 614)
(1010)

“Kim umyt oldur ki hak etgey kabul,
Yary kylgay şafkat ile Hak resul.” (Godarow, 2012, s. 123)
(Ümitli ol ki Hak eder kabul,
Şefaet eder Şefkat ile Hak resul.) (Sağlam, 2011, 3: 614)
(1012)

“Gullaryňga kyl nesip, ey Biribar, (Kullarına et nasip ey bir u vâr,
Pişe kylmak zikriňi leyl-u nehar.” Adını zikretmeyi gece gündüz)

“Gayym et olary sünnet yoluna,
Mulhyk etgil ähli-jennet iline.” (Godarow, 2012, s. 121-122)
(Kaim et onları sünnet yoluna,
Dahil et ehl i cennet iline) (Sağlam, 2011, 3: 614)
(1014-1015)

Sonuç

18.yüzyılda yaşamış olan Türkmen mutasavvıf şâiri Dövletmemmet Azadî, tasavvufî geleneğe bağlı en önemli Türkmen şâirlerinden birisidir. Bunun yanında topluma her konuda yol gösteren bir önder, âlim, eğitimci, filozof ve danışmandır. Türk divan edebiyatının ortak dili olan Arapça ve Farsça’yı en güzel şekilde öğrenmiş ve bu dillerde yapılan dünyevî ve dinî çalışmaları okuyarak kendisini geliştirmiştir.

Azadî’nin “*Vagz-ı Azad*”, “*Behiştname*”, İslâmî kuralların ve namaz ibadetinin önemini anlatıldığı isimsiz bir mesnevisi ile rubâileri, birkaç gazeli ve murabbaları bulunmaktadır. Şâir, gerek bu eserinde gerekse diğer eserinde toplum ve devlet hakkındaki görüşlerini dini temellere dayandırarak ele almıştır.

Azadî’nin şiirleri incelediğinde ileri düzeyde *Kur’ân-ı Kerîm* ve hadis-i şerif bilgisine sahip olduğu görülmektedir. Ayrıca Azadî, Yesevî, Nevaî, Câmî, Tefevi, Sehî, Nizamî, Dehlevî, Firdevsî, Sa’dî’nin eserlerinin etkisinde kalmıştır. Şâir, yaşadığı dönemin sıkıntılarını, Türkmen halkının dertlerini eserlerinde dile getirmiş ve bunlara çözüm yolu bulmaya çalışmıştır.

Azadî, asıl mesleği olan çiftçiliğin yanında köy mektebinde müderrislik yaparak köyün gençlerine dostluk, kardeşlik, birlik, beraberlik, yardım severlik, halka hizmet etmenin önemi gibi konuları anlatmıştır. Büyük bir kısmı çöl olan topraklarda tarım sektörünün olabilmesi için suların bulunup kanalların açılması gerekmektedir. Bu durumun farkında olan şâir “Vagz-ı Azad” eserinde su kuyuları açtırmanın faziletinden bahsetmiş ve bu görevi zengin insanlara vermiştir.

Şâir, eserlerinde *Kur’ân-ı Kerîm* ve hadîs-i şerîflerde yaratılmış varlıkların en şerefli olarak geçen “insan” üzerinde çok fazla durmuştur. Azadî’nin bütün amacı, insanın sıkıntılarını azaltmak, yaşamalarını düzene sokmak, yoksullara her zaman yardım edip, onların gönlünü kırmamaktır. Oğlu Mahtumkulu’nu da bu şekilde eğitmiştir. O’nun “*Oğlum Azadım*” ve “*Azadım Kanı*” şiirlerinde babasının etkisi çok fazla görülmektedir. Mahtumkulu da babası gibi şiirlerinde Türkmen halkının hayatını etrafıca işlemiş onların sorunlarına çözüm yolu bulmaya çalışmıştır.

Azadî’nin sosyal ve siyasi meselelerinin yanında tarım, vergi, ticaret, iktisat ile ilgili görüşlerini bildirmesi, O’nu Türkmen klasik edebiyatının en önemli temsilcilerinden biri yapan özelliği olmuştur. Azadî’nin tüm bu şiirlerini kaleme alırken Türkmen halkının seviyesine inmiştir. Onların en büyük sıkıntısının boylar halinde yaşamaları olduğuna dikkat çeken Azadi, Türkmen halkının tek bir çatı altında toplanabilmesi için elinden geleni yapmıştır. Şâirin bu özellikleri başta oğlu Mahtumkulu olmak üzere kendisinden sonra gelen Magrupı, Şeydayı, Andalıp gibi birçok şâiri etkilemiştir. Azadî başta olmak üzere tüm bu şâirler bu düşüncelerini yayarak bağımsız olarak kurulacak olan Türkmenistan Cumhuriyetinin temellerini atmışlardır.

Çalışmada şâirin şiirlerinde işlemiş olduğu “Nefs” kavramı üzerinde durulmuştur. Nefs kavramına dair şairin metinlerindeki açıklamalarında öncelikle klasik tasavvuf kaynakların etkisi görülmektedir. Tasavvufta makam olarak kabul edilen nefis, Türkmen mutasavvıf şâir Azadî’nin şiirlerinde önem verilen bir kavram olarak ortaya çıkmaktadır. Azadî, eserinde nefis ile ilgili bilgiler vererek okurlarına, nefsin nazının çekilmemesi hususunda uyarılarda bulunmuştur. Ona göre, insanın nefisini tezkiye etmesinin yollarından en önemlisi aç kalmasıdır. Beyitlerinde tasavvufun temel öğretilerinden biri olan “*bir lokma bir hırka*” anlayışını göstermiştir. Şair eserlerinde nefis kavramını tasavvufî geleneğe bağlı bir şekilde açıklamaktadır. Bununla da Türkmen şairi Dövmemmet Azadî’nin, İslam tasavvuf geleneğinin 18. yüzyıldaki temsilcisi olduğu anlaşılmaktadır.

Kaynakça

- Altuntaş, H. Ve Şahin, M. (2015). Kur'ân-ı Kerîm Meâli. TDV Yayınları: Ankara
- Arslan, A. (1980). Risâle-i Kuşeyrî. Arslan Yayınları: İstanbul
- Biray, H. (1992). Mahtumkulu Dîvânı. Kültür Bakanlığı Yayınları: Ankara
- Bulut, H. (2020). Tasavvufî Bir Bakış Açısıyla Nefs. Malatya İnönü Üniversitesi Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi, C: 11(1), s. 165-188.
- Cebecioğlu, E. (2004). Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü. Anka Yayınları: İstanbul
- Coşan, M.E. (2016). Tabakâtü's-Sûfiyye Sohbetleri. (Haz. Metin Erkaya), Bilge Yayınevi: Ankara
- Cürcânî, A. (1997). Mu'cemü't-Ta'rîfât. (Çev.: Arif Erkan), Bahar Yayınları: İstanbul
- Dinç, A. Ve Çakır, R. (2008). Türkmen Kültürü ve Türkmenlerin Sosyo-İktisadi Düşüncesi. Ayrıkotu Yayınları: İstanbul
- Erginli, Z. (2006). Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü. Kalem Yayınları: İstanbul
- Erzurûmî, İ. Mârifetnâme. (1993). (Sad.: Durali Yılmaz, Hüsnü Kılıç), Devran Yayıncılık: İstanbul
- Feyizli, H. (2008). Feyzü'l- Furkan Açıklamalı Kur'ân-ı Kerim Meali. Server İletişim: İstanbul
- Hücvîrî, E. (2020). el- Keşfü'l-mahcûb (Hakikat Bilgisi). (Haz.: Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları: İstanbul
- Gazzâlî, E. (1975). İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn. (Çev.: Ahmed Serdaroğlu), Bedir Yayıncılık: İstanbul
- Godarow, R. (2012). Döwletmammet Azady Eserler. Uludağ Üniversitesi Basımevi: Bursa
- İsfahânî, R. (2010). Müfredat/ Kur'ân Kavramları Sözlüğü. (Çev.: Abdülbaki Güneş, Mehmet Yolcu), Çıra Yayınları: İstanbul
- Kara, M. (2002). Hazar Ötesi Türkmenleri ve Türkmenistan. Ankara Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, Sayı: 14, s. 235-252.
- Kasimov, B. (2002). "Azadî". Türk Dünyası Ortak Edebiyatı Türk Dünyası Edebiyatçılar Ansiklopedisi. Cilt: 2, s. 95-96. Atatürk Kültür Merkezi Yayınları: Ankara
- Kâşânî, A. (2015). Letâifu'l-a'lam fi İşarâtı Ehli'l-ilhâm / Tasavvuf Sözlüğü. (Çev.: Ekrem Demirli), İz Yayıncılık: İstanbul
- Kazvînî, E. (2012). el- Sünen-i İbn-i Mâce Tercemesi ve Şerhi. (Çev.: Haydar Hatipoğlu), Kahraman Yayınları: İstanbul

- Kurt, H. (2012). “Türkmenistan”. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. C. 41, s. 599-601. TDV Yayınları: İstanbul
- Kuşeyrî, E. (2001). er-Risâletü'l-Kuşeyriyye. (Thk.: Halil el-Mansûr), Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye: Beyrut
- Mekkî, E. el- Kûtu'l-Kulûb. (2003) (Çev.: Yakup Çiçek, Dilaver Selvi), Semerkand Yayınları: İstanbul
- Mervezî, E. (2005). el-Müsned el-Fethu'r-Rabbani Tertibi. (Çev.: Rifat Oral), Ensar Yayıncılık: İstanbul
- Mevlânâ, C. (2007). Mesnevî-i Şerif. (Çev.: Veled İzbudak), Doğan Kitap: İstanbul
- Nesâî, E. (2007). en- Sünen-i Nesâî. (Çev.: Abdullah Parlıyan), Konya Kitapçılık: Konya
- Özköse, K. (2016). Nefsin Mertebeleri. Malatya Somuncu Baba İlim Kültür ve Edebiyat Dergisi, Sayı: 183, s. 24-38.
- Sağlam, S. (2011). Azadî (Hayatı- Edebî Şahsiyeti- Eserleri). Doktora Tezi Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir
- Sağlam, S. (2013). “Azadî”. Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü. Ahmet Yesevi Üniversitesi: Kazakistan-Türkistan
- Sağlam, S. (2014). Mahtumkulu'nun Edebî Şahsiyetinin Oluşumunda Babası Dövletmemmet Azadî'nin Etkisi. Bursa Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, Sayı: 2, s.128-153.
- Saray, M. (2012). “Türkmenistan”. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. C. 41, s. 601-605. TDV Yayınları: İstanbul
- Semerkandi, E. (2004). es- Sünen-i Dârimi Tercüme ve Şerhi. (Çev.: Abdullah Aydınlı), Madve Yayınları: İstanbul
- Uludağ, S. (2006). “Nefis”. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. C. 32, s. 529-531. TDV Yayınları: İstanbul
- Uludağ, S. (1991). Tasavvuf Terimleri Sözlüğü. Marifet Yayınları: İstanbul
- Yılmaz, H.K. (1999). Bir Lokma Bir Hırka. İstanbul Altınoluk Dergisi, Sayı: 157, s. 5-10.
- Yılmaz, H.K. (2009). Cihâd-ı Ekber En Büyük Cenk. İstanbul Altınoluk Dergisi, Sayı: 285, s. 8-13.
- Yılmaz, S. (2011). Mesnevî'de Geçen Hayvan Metoforlarının Tasavvufî Yorumu. Yüksek Lisans Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yüce, A. (2005). el-Muhâsibî er-ri'aye Kalp Hayatı. Işık Yayınları: İstanbul.

Extended Abstract

Turkmen Sufi poet Döwletmemmet Azadî, who lived in the 18th century, is one of the most important Turkmen poets who adhere to the Islamic philosophic tradition. Besides, he is a leader, scholar, educator, philosopher, and consultant who guides society in all matters. He learned Arabic and Persian, the common language of Turkish divan literature, in the best way and improved himself by reading secular and religious studies in these languages.

Azadi has “Vagz-1 Azad”, “Behiştname”, an unnamed masnavi where Islamic rules and the importance of prayer are explained, rubaies, a few ghazals, and murabbâs (quatrains). The poet dealt with his views on society and the state, both in this work and in his other work, based on religious foundations.

When Azadî’s poems are examined, it is seen that he has advanced knowledge of the Qur’an and hadith. He was also influenced by the works of Yesevi, Nevaî, Câmî, Tefevi, Sehî, Nizami, Dehlevî, Firdevsi and Sa’dî. The poet expressed the troubles of the period in which he lived and the problems of the Turkmen people in his works and tried to find a solution to them.

Besides farming, which is his main profession, Azadî taught the youth of the village about topics such as friendship, brotherhood, unity, solidarity, benevolence, and the importance of serving the public. In order to have an agricultural sector in lands, most of which are deserts, water must be found and channels must be opened. The poet, who is aware of this situation, talked about the virtue of opening water wells in his work "Vagz-1 Azad" and gave this task to rich people.

In his works, the poet focused too much on "human", who is mentioned as the most honorable creature in the Qur'an and hadiths. The whole aim of Azadî is to reduce people's troubles, to organize their lives, to help the poor at all times, and not to break their hearts. He also educated his son Mahtumkulu in this way. His father's influence is very visible in his poems “My Son Azadım” and “Azadım Kanı”. Mahtumkulu, like his father, tried to find a solution to the problems of the Turkmen people in his poems.

Azadi's presentation of his views on agriculture, taxation, commerce, and economics besides his social and political issues has made him one of the most important representatives of Turkmen classical literature. While writing all these poems, he descended to the level of the Turkmen people. Pointing out that their biggest problem is living in tribes, Azadî did his best

to gather the Turkmen people under a single roof. These characteristics of the poet influenced many poets such as Magrupı, Şeydayı, Andalıp, who came after him, especially his son Mahtumkulu. All these poets, especially Azadî, spread their thoughts and laid the foundations of the Republic of Turkmenistan, which would be established independently.

In the study, the concept of "Nafs", which the poet has worked on in his poems, has been emphasized. In the explanations of the poet's texts about the concept of nafs, first of all, the influence of classical Sufi sources is seen. Ghazali (d. 505/1111) evaluated the nafs as the one commanding evil and attributed the salvation of man to the purification of his soul. According to Abu Talib al Makki (d. 437/1045), vanity, arrogance, cheating, lust, ignorance, stinginess, etc. constitutes the basic features of the nafs. Mevlânâ (d. 672/1273) likens the games and entertainments of the nafs to the person who comes with the Qur'an in his right hand and the sword he has hidden in his left hand. The sword that this person hides in his left hand is planning to kill the game of his soul. The main purpose of Sufism is to reform the nafs, which is the greatest enemy of man.

The nafs, which is accepted as a maqam in Sufism, emerges as a concept that is given importance in the poems of the Turkmen Sufi poet Azadî. In his work, Azadî gave information about the nafs and warned his readers not to put up with its whims. According to him, the most important way of purifying one's nafs is to starve. In his couplets, he showed the understanding of "one bite, one cardigan", which is one of the basic teachings of Sufism. Azadî attributed the Muslims' being able to enjoy their worship and finally attaining Paradise from the starvation of the nafs. He also likened his nafs to a dog. Azadî made it concrete by giving examples from wild horses and wild birds so that his readers could understand the subject better. He stated that these animals were trained by starvation and were placed under the orders of their owners. He stated that the , which is the greatest enemy of man, can also be educated by starving, that it will be under the command of Allah (c.c.) and that will be one of the foremost among the privates.

Nafs, which is an abstract concept for Azadî readers, has been made concrete by using similes. Because comparing the nafs to a crooked tree, it provided a better understanding of the concept for the reader. As the expression "tulips straighten when fresh" is meant, a person who is worthy of the most honorable among Allah's (c.c.) creations should also start cleansing his soul when he is still young. The human being, who is described as Ashraf-i Mahlukat, is thus become a friend of Allah's (c.c.) and our Prophet's (pbuh) and the gates of heaven are opened wide. If the

tree continues as crooked, people will not hold its hand. Our Prophet Muhammad (pbuh) will not look. The tree that continues its life in this way will eventually be worthy of fire.

The poet, who stated that man's self has no value in the eyes of Allah (c.c.), again aimed to make the subject more understandable with an analogy. Azadî likened the nafs to a grain of wheat. Wheat went through many troubles in the mill until it became a form that people could consume. Just like the troubles that wheat undergoes until it turns into flour, man should train his nafs under similar troubles. The poet stated that these troubles are asceticism.

It is seen that the poet explains the concept of nafs in his works in accordance with the Sufi tradition. So, it is understood that the Turkmen poet Dövletmemmet Azadî is the representative of the Islamic Sufi tradition in the 18th century.

Kırgız Türkçesinin Ağzlarında Sebze Adları Üzerine Bir İnceleme

Kenjegül KALİEVA¹

Öz

Türk tarihinin bilinen en eski kavimlerinden biri olan Kırgız Türklerinden en eski Çin kaynaklarında söz edilmektedir. Bütün tarihi kaynaklarda genellikle Kırgız Türklerinin dış görünüşleri hakkında bilgi verilmektedir ancak yaşam tarzı, geçim kaynağı ile ilgili yazılı bir metin bulunmamaktadır. Sözlü kaynaklardan hareketle Kırgız Türklerinin geçim kaynağının eskiden beri hayvancılık olduğu düşünülmektedir. Rus istilasından sonra Kırgız Türkleri yerleşik hayata geçmeye başlamıştır. Bu yeni hayat, hayvancılık geleneğinin yanı sıra tarımcılık geleneğini de beraberinde getirmiştir. Diğer bir önemli husus ise Güney ve Kuzey Kırgız Türklerinin yerleşik hayata geçme sürecinin farklı olduğudur. Kırgızistan'ın güneyinde, daha doğrusu Fergana bölgesinde yaşayan Kırgızlar kuzeye göre daha erken yerleşik hayata geçmişlerdir. Rus Çarlığı'nın istilasından önce Hokant Hanlığı'nın Fergana bölgesine hâkimiyeti söz konusudur. Bu siyasî ilişkiler dışında güneyde yerleşen Kırgızlar ile komşu halklar (Özbek, Tacik, Afgan) arasında kültürel ve ticari alışverişler de gerçekleşmiştir. Dolayısıyla tarımcılık geleneği Kırgızistan'ın kuzeyine göre güneyinde daha iyi gelişmiştir. Tarihi, siyasî, kültürel ve ticarî ilişkiler dışında diğer bir sebep iklimin uygun ve toprağın verimli olmasıdır. Kırgızistan'ın ılıkklimi olan bölgelerde yetişen salatalık, patlıcan, havuç, soğan, sarımsak gibi sebzelerin adlandırmaları genel olarak aynı olsa da bazen farklılık göstermektedir. Sebze adlarının çoğunluğu Farsça-Arapça, ve Rusçadan ödünçlemedir. Bu çalışmada, Kırgız Türkçesinin ağzlarında yer alan *badırañ, baklacan, buurçak, cügörü, kabak, kızılca, piyaz, pomidor, sarımsak, şalgam* sebze adları komşu Türk dilleriyle (Kazak, Özbek ve Yeni Uygur Türkçeleri) karşılaştırılmıştır. Ayrıca bu sebze adlarının etimolojisi üzerine de kısa bir inceleme verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sebze Adları, Kırgız Türkçesi, Kırgız Türkçesinin Ağzları, Kazak Türkçesi, Özbek Türkçesi, Yeni Uygur Türkçesi.

On Some Vegetable Names in Kyrgyz Dialects

Abstract

Kyrgyz Turks are one of the oldest known tribes in the history of Turks, which are mentioned in the oldest Chinese sources. Most historical sources were founded on information about the external images and lifestyle of Kyrgyz Turks, however, there are no written texts, which belong to Kyrgyz Turks, in the sources mentioned above. The main source of livelihood of Kyrgyz Turks was animal husbandry. After the Russian invasion, the Kyrgyz Turks start to settle down. This new life brings along the tradition of agriculture as well as the livestock tradition. Another important point is that the process of South and North Kyrgyz Turks coming to settlements is different. Kyrgyz tribes, who live in the south of Kyrgyzstan, or rather in the Fergana region, settled earlier than the North. Before the invasion of the Russian Tsar, the Hokant Khanate dominated the Fergana region. Apart from these political relations, cultural, and commercial exchanges took place between the Kyrgyz who settled in the South and the neighboring peoples (Uzbek, Tajik, Afghan). Therefore, the farming tradition has developed better in the south than in the north of Kyrgyzstan. Apart from historical, political, cultural and commercial relations, another reason is that climate is appropriate and soil is fertile. Although the names of vegetables such as cucumber, eggplant,

¹ Dr.Öğr.Üyesi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü. E-posta: kenjegul.kalieva@yahoo.com / ORCID:0000-0001-8551-6579.

carrot, onion, garlic are grown in regions with a moderate climate of Kyrgyzstan are generally the same, sometimes they differ. The majority of vegetable names are borrowed from Persian-Arabic and Russian. In this study, the vegetables names *badırañ, baklacan, buurçak, cügörü, kabak, kızılca, piyaz, pomidor, sarımsak, şalgam* were compared with neighbor Turkic languages (Kazak, Uzbek and New Uygur Turkic Languages). A short review is given on the etymology of these vegetable names.

Keywords: *Vegetables Names, Kyrgyz Turkic, Kyrgyz Dialects, Kazak Turkic, Uzbek Turkic, New Uygur Turkic.*

1. Giriş

Hayvancılık eskiden beri Kırgız Türkleri için bir geçim kaynağı olmuştur ve bu gelenek günümüze değin sürmüştür. Belirtmemiz gereken diğer önemli husus ise Kırgız Türklerinin Yenisey bölgesinden Tian'-Şan'a göç etmeleri, Kırgızistan'ın güney ve kuzey bölgelerine yerleşmeleri uzun bir zaman diliminde gerçekleşmiştir. Bu süreç zarfında çeşitli milletlerle (Çin, Moğol, Kalmuk, Fars, Tacik) siyasî, kültürel ve ticarî konularda etkileşimler olmuştur. Kırgız Türklerinin göçebe hayatı 19.yy'ın sonuna doğru sürmüştür ve yerleşik hayata geçmeleri ancak Rus istilasından sonra başlamıştır. Rus istilasından önce Orta Asya'da hem siyasî hem de kültürel ve ticarî bakımından Hokant Hanlığı'nın hâkimiyeti de söz konusudur. Bu durumdan daha çok Fergana bölgesinde yaşayan Kırgızlar etkilenmiştir. Kırgızistan'ın güneyinde, kuzeyde yaşayan boylara göre daha erken bir dönemde yerleşik hayata geçildiği için bu bölgede yaşayan Kırgızların geçim kaynağı tarımcılık olmuştur. Komşu halklar (Özbek, Tacik, Afgan) ile olan kültürel ve ekonomik ilişkiler, iklim ve verimli toprak yapısı Güney Kırgızistan'da tarımın gelişmesini sağlayan faktörler arasında yer almıştır. Gelişen tarım faaliyetleri neticesinde sebze çeşitliliği görülmektedir. Kırgızistan'da yaygın olarak yetiştirilen salatalık, patlıcan, havuç, soğan, sarımsak gibi sebzelerin adlandırmaları genel itibariyle aynı olmakla birlikte bazı farklılıklar da göstermektedir.

Kırgız Türkçesinde çok sayıda meyve ve sebze adı mevcuttur. Ancak bu çalışma *badırañ, baklacan, buurçak, cügörü, kabak, kızılca, piyaz, pomidor, sarımsak, şalgam* sebze adlarıyla sınırlandırılmıştır.

1.1. Çalışma Yöntemi

Bu sebze adları öncelik olarak Yudahin tarafından hazırlanan *Kirgizko-Russkiy Slovar'* sözlüğünde taranmıştır. Yudahin, her bir sözcüğün anlam çeşidini örneklerle vermiştir. Ayrıca sözcüklerin hangi ağızda nasıl adlandırıldığı ve köken bilgisi de kısaca belirtilmiştir. Daha sonra sözcükler Dıykanov (1980), Seydakmatov (1988) ve başka bilim adamlarının çalışmalarından taranmıştır. Bunun yanı sıra 20. yüzyılda yapılan ağız çalışmalarındaki verilerle de karşılaştırılmıştır. Kırgızistan'ın güneyinden ve kuzeyinden toplanan ağız

değerlendirmelerinde sebze adları çok az sayıda kaydedilmiştir. Bundan dolayı bazı sebze adları Kırgızistan'ın güneyinde ve kuzeyinde yaşayan muhbirlerden sorulmuştur.

Bu sebze adları komşu Özbek, Kazak ve Yeni Uygur Türk dilleri ile karşılaştırılmıştır. Bununla birlikte sözcüklerin eş ve art zamanlı etimolojisi için de Clauson (EDP), Doerfer (TMEN), Sevortyan (EST), Räsänen (VEWT), Steingass (Farsça için), Lessing (Moğolca için), Munieva (Kalmukça için) sözlüklerine de başvurulmuştur. Her bir sözcük bir madde başlığı altında ele alınmıştır.

2. Tarihçe

Kırgız Türklerinin kültürüne *badırañ*, *baklacan*, *buurçak*, *cügörü*, *kabak*, *kızılca*, *piyaz*, *pomidor*, *sarımsak*, *şalgam* sebzeleri ne zaman girdiğini tahmin etmek zordur. Fergana bölgesinde veya Kırgızistan'ın güneyinde yaşayan Kırgızlar bu sebzelerle Rus istilasından önceki dönemlerde tanışmış olabilirler. Çünkü Fergana bölgesinde daha öncelerden ziraat ve ticarî kültürünü benimseyen yerli halklar vardı ve bu halklar İpek Yolu üzerinde yerleşmişlerdir. Rus Çarlığı'nın istilasından sonra Rusça üzerinden birçok sebze adları da Kırgız Türkçesinin söz varlığına girmiştir. Kırgızistan'ın kuzeyinde yaşayan Kırgızlar ise özellikle Çüy ve Isık-Köl bölgelerine azınlık halkların (Özbek, Uygur, Ahıska Türkleri, Tatar, Dungan) yerleşmesiyle yeni sebze çeşitleriyle tanışmışlardır.

2.1. *Badırañ* (lat. *Cucumis utilissimus*)

Kırgız Türkçesinin ağızlarında *badırañ* sözcüğüne bazı ses değişimleriyle *badiriñ*, *badırıñ* 'salatalık, hıyar' (Yud 93a: KazKırAğ. BatAğz.) rastlanmaktadır. *Badırañ* sözcüğü, komşu Kazak ve Özbek Türk dillerinde de *bediren* (KazRS 83), *bodring* (ÖzbRS 78a) biçimleri tespit edilmiştir. Kazak Türkçesinde *qiyar* (KazRS 284) sözcüğü de tespit edilmiştir. Yeni Uygur Türkçesinde ise *badırañ* sözcüğüne rastlanmamaktadır ancak iki sözcük *terximek* (< far.?: YUygTS 403b) ve *xanga* (< çin. *Xuanggua*: 黃瓜) bulunmaktadır. Farsça kökenli olan *badırañ* (< far. *bād-rang*: Steingass 139) sözcüğü daha çok Orta Asya Türk dillerinde yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Bâbürnâme'de de *bādrāng* sözcüğü geçmektedir (bk. Haunschield, 2006: 21, 129b afgh AfRS 101 *bādrāng*). Diğer bir Farsça kökenli sözcük *qiyar* (< far. *k̄hiyār* Steingass 490) daha çok Oğuz grubu Türk dillerinde yaygındır.

2.2. *Baklacan* (lat. *Solanum melongena*)

Kırgız Türkçesinin ağız çalışmalarında *baklacan* (< far. *bādijān* Steingass 140) sözcüğü tespit edilmemiştir. Kırgızlar, *baklacan* sebzelerini 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tanımış olabilirler. Günümüzde Kırgız Türkçesinin ağızlarında *baklacan*, *boklacan*, *potican* biçimleri

bilinmektedir (bk. Şükurov, 1953: 17). Özbek Türkçesinde hem *baklocan* hem de *potinjon* biçimleri (ÖzbRS 58a; 332b) görülmektedir. Fergana bölgesinde yaşayan Kırgız ve Özbek Türkçelerinin ağızlarında sözcük başındaki *b-* sesinin genellikle *-p* olduğunu görmekteyiz: *but* > *put*, *baypak* > *paypak* ‘çorap’. Kazak Türkçesinin ağızlarında *baklacan* (KazRS 505) sözcüğünün dışında *bayaldı*, *kādi*² sözcükleri de tespit edilmiştir. Yeni Uygur Türkçesinde daha yaygın Çince kökenli *çeyze* (< çin. 茄子³: YUygTS 75a) sözcüğü kullanılmaktadır. Ayrıca Yeni Uygur Türkçesinin ağızlarında *pedigen*⁴ (< far. *bādiljān*) sözcüğü de mevcuttur.

Bâbürnâme’de *baklacan* sözcüğü ile ilgili şu şekilde yazılmıştır: (283a) Muhtemelen Hindistan’dan gelen mavi-kırmızı veya sarı-beyaz, bir tavuk yumurtası boyunda olan bir meyve türüdür. Orta Asya vahalarında yetiştirilir (bk. Hauenschild, 2006: 21); DLT (225); VEWT (54b) *badinjan*.

2.3. *Buurçak* (lat. *Pisum sativum*)

Kırgız Türkçesinde iki sözcük mevcuttur: *burçak* ‘ucu düğümlü uzun ip’ ve *buurçak* ‘yeşil fasulye’ (Yud. 162b; 164b). Kırgız Türkçesinin kuzeyinde daha çok *buurçak* biçimi bilinmektedir. Ancak güneyde *buurçak* sözcüğü bilinse de daha yaygın *nokot* ‘nohut’ sözcüğü kullanılmaktadır (Oş, Calal-Abad bölgeleri, Nookat İlçesi⁵, Batken bölgesi⁶). Kazak Türkçesinde ise *burşak* (KazRS 114) biçimi rastlanmamaktadır. Hem Yeni Uygurcada hem de Özbekçede *burçak* sözcüğü tespit edilmemiştir. Her iki dilde de ‘yeşil fasulye’ için *nukut* (YUygTS 292b), *noxot* (ÖzbRS 291b) sözcüğü kullanılmaktadır.

Seydakmatov, sözcüğün muhtemelen ET’deki *buur-* (DTS 203; EDP 357b) fiilinin *-çak* eki ile bir ad haline geldiğini ifade etmiş (bk. Seydakmatov, 1988: 69). Ayrıca Kırgız Türkçesindeki *muunçak* sözcüğü ile *buurçak* sözcüğünün kökeni aynı olduğunu savunmuştur. Sevortyan da *burçak* sözcüğün etimolojisini aynı yoldan izlemektedir: ET. *bur-* ve küçültme eki *-çak*; *burçak* I: *burçak burçak derle-* ‘çok terlemek’; *borsu II* ‘fasulye türlerinden’ (bk. EST 275). Doerfer, *burçak* sözcüğü ET’den hem Moğolcaya (*bursag*: Lessing 137b; *burçığ II*: KalmRS. 121b) hem de Farsaçaya (*burçāf*: Steingass 171) ödünçleme olduğunu ifade eder (bk. TMEN II, 281; VEWT 89b *burçak* ‘Erbse’).

² Gulmira Ospanova.

³ <https://www.mdbg.net/chinese/dictionary>; Dil bilimci (Çince, M.A) Aziza Tımbekova.

⁴ Gulniza Nazarova.

⁵ Jazgul Karimova.

⁶ Azzambek Jeenbek Uulu.

2.4. Cügörü (lat. Zea)

Kırgız Türkçesinin ağızlarında ‘mısır’ için kullanılan üç sözcük mevcuttur: *cügörü*, *konok*, *mäkä*. Çüy, Talas ve Narın bölgelerinde *cügörü* ile *konok* sözcükleri daha yaygın kullanılmaktadır ancak Kırgızistan’ın güneyinde *mäkä* sözcüğü daha yaygın bilinmektedir (Çüy ve Narın bölgeleri *cügörü*; Isık-Köl bölgesi *konok / cügörü*; OktAğz., Calal-Abad., Leylek, Batken *mäkä*). Yudahin, Kırgızistan’ın kuzeyinde *cügörü* güneyinde ise *sorgo*, *mäkä cügörü* sözcükleri kullanıldığını belirtmiştir (Yud. 272a).

Komşu Türk dillerinde ise ‘mısır’ için kullanılan şu sözcükler vardır: YUyg. *kömməqonaq* (YUygTS 204a), *qonaq* (YUygTS 243a); Özb. *makkacuhori* (UzbRS 247b); Kaz. *cügeri* (KazTR 108b).

ET’de ‘darı’ anlamı ile üç sözcüğü görmekteyiz: *yügür / üyür* (DTS 284b; EDP 477a), *tögi* (DTS 579a; EDP 478b), *konak* ((EDP 637a; DLT 165). Yudahin, *cügörü* Farsça kökenli bir sözcük olduğunu belirtmiştir (Yud. 272a). Ancak Seydakmatov, *cügörü* sözcüğü ET’deki *yügür* sözcüğünden türediğini ifade etmiş. Farsçada ‘darı’, ‘mısır’ ve ‘darı ölçmek’ anlamı olan üç sözcük bilinmektedir: *jaugān* (Steingass 378), *makal* (ar.> far. ‘darı ölçmek’: Steingass 1298), *magas* (ar.> far. *magas* ‘bir çeşit Hint mısırı’: Steingass 1302). Kırgızistan’ın Güney ağızlarında kullanılan *mäkä* sözcüğünün ses özelliğine bakılırsa Farsçadaki *makal* sözcüğü ile daha yakındır ancak anlam bakımından *magas* sözcüğü ile uyusmaktadır.

2.5. Kabak II (lat. Cucurbita)

Kırgız Türkçesinin Kuzey ve Güney ağızlarının birçoğunda *kabak* (Yud. 310a) sözcüğü bilinmektedir. Yudahin’in sözlüğünde *kädi* (< far.?) sözcüğünün bazı Güney ağızlarında kullanıldığı belirtilmiştir (bk. Yud 365b). *Kabak* türleri çoktur ancak Kırgız mutfağında daha yaygın *kabak* ‘yeşil kabak’ (tür.> rus. *kabaçok*) ve *aşkabak* ‘balkabağı’ kullanılmaktadır. Komşu Türk dillerinde de sözcüğün şu biçimlerine rastlanmaktadır: Kaz. *asqabaq* (KazRS 57), Özb. *qovoq* (UzbRS 619a) / *kadu* (UzbRS 197a), YUyg. *kava* (YUygRS 637).

ET *kabak* sözcüğü mevcuttur (bk. EDP 582b; DLT 164; VEWT 215b). OT kaynaklarda iki sözcük tespit edilmiştir: *kabak / kadū*. Bâbürnâme’de *kadū* ‘balkabağı; su kabağı’ anlamları ile geçmektedir. Ayrıca Bâbür şu şekilde ifade etmiştir: “Hintliler kabağın içini temizleyip bazen yağ koymak için kullanırlar” (bk. Haunschild, 2006: 36; 290b *kadū* ‘Flaschenkurbis’). Fergana bölgesinde *kabak* hâriç *kadu* sözcüğü de kullanıldığını görmekteyiz.

2.6. Kızılça (lat. *Beta vulgaris*)

Kırgız Türkçesinin birçok ağızında *kızılça* ‘pancar’ (Yud 478b) sözcüğüne rastlanmaktadır. Ancak Kazakistan’da yaşayan Kırgızların ağızında *levlöv* olarak bilinmektedir. Kazak Türkçesinde *kızılşa* (KazRS 305) ve Yeni Uygur Türkçesinde ise *qizilça* (YUygRS 626) olarak rastlanmaktadır. Ancak Özbek Türkçesinde *lavlagi* (ÖzbRS 237b) sözcüğü mevcuttur.

Bu sebze adı bir ad *kızıl* ve küçültme eki *-ça*’dan oluşmaktadır. Sebze adı, sebzenin rengi kırmızı ve küçük boyutta olduğu için *kızılça* olarak adlandırılmış. Kazakistan’da yaşayan Kırgızların ağızında *levlöv* ile Özbek Türkçesinde *lavlagi* (< tajk. lablavuyi⁷? < far. *lablabu* Steingass 1117) biçimi Tacikçeden ödünçlemedir.

2.7. Piyaz (lat. *Allium cepa*)

Hem Kırgızistan’da hem de komşu Türklerde soğanın her türü mevcuttur ve her bir türünün kendine özgü adlandırmaları vardır; *Too piyaz, kök piyaz, ülkön, at qulak*. Kırgız Türkçesinde, ‘yabani soğan’ *sogon* olarak adlandırılır (Yud 150a). Yudahin, *sogon* sözcüğünün Kırgız Türkçesinde *soğan* türleri için kullanılan genel bir ad olduğunu ifade eder. Günümüzde, Kırgız Türkçesinde ve ağızlarında *piyaz* sözcüğü daha yaygın bir şekilde kullanılmaktadır ve *sogon* arkaik bir sözcük olmuştur. Komşu Türk dillerde de *piyaz* sözcüğüne rastlanmaktadır: Kaz. *piyaz* (KazRS 382), Özb. *piyoz* (ÖzbRS 325b), YUyg. *piyaz* (YUygTS 324b).

Soğun / soğan sözcüğü hem ET’de hem de OT’de rastlanmaktadır (DLT 176; EDP 812a; VEWT 385b). Clauson’a göre *soğun* sözcüğündeki *-gina* eki eski bir Moğolca (Moğ. *songgina*: Lessing 727a) ektir. Hem Kırgız Türkçesinde hem de komşu Türklerinde bilinen *piyaz* sözcüğü ise Farsçadan (< far. *piyāz* Steingass 262) ödünçlemedir (bk. Dıykanov, 1980: 20; Yud 111a).

2.8. Pomidor⁸ (lat. *Solanum lycopersicum*)

Domates meyvesi Orta Asya Türk halklarının mutfağına muhtemelen 20. yüzyılın ikinci yarısında Rus kültüründen gelmiştir. Çünkü *pomidor* sözcüğüne bazı ses değişiklikleriyle Orta Asya Türk dillerinde rastlanmaktadır: Kırg. *pomidor /pämidar / pamildarı* (Yud 111a; KazKırAğ), Kaz. (KazRS 383), Özb. (ÖzbRS 331b) *pomidor*, YUyg. *pemidur* (YUygRS 252a).

⁷ <https://www.webtran.ru/translate/tajik/>

⁸ *Domates* meyve olarak kabul edilmiş. Ancak bazı bilim adamları teknik bakımından bir sebze türü olduğunu da düşünmektedirler.

Domates ilk önce Rus imparatoru Ekaterina II⁹ döneminde süs olarak yetiştirilmiştir. Daha sonra yenilmeye başlamıştır. *Pomidor* (< ita. *pomo d'oro* ‘altın elma’) sözcüğü İtalyan kökenlidir.

2.9. *Sabiz* (lat. *Daucus carota/ sativus*)

Kırgız Türkçesinin bütün ağızlarında *sabiz* ‘havuç’ olarak bilinmektedir (bk. Yud 120a). Komşu Türk dillerinde de *sabiz* sözcüğü rastlanmaktadır: Kaz. *sebiz* (KazTR 237b), Özb. *sabzi* (ÖzbRS 347b), YUyg. *sevse* (YUygrRS 510) ‘havuç, yeşillik’. Bazı Türk dillerinde *sebze*yi şu şekilde adlandırılmaktadır: Baş., Tat. *kışir*, Trkm. *kaşir*, Azr. *kök/yerkökü* (bk. TLS 324.).

Orta Asya Türk halklarının mutfağında başlangıçta tüm yeşillik türlerine *sabiz/sebiz/ sabzi / sevse* olarak adlandırılmış olabilir. Bize göre daha sonraki dönemlerde belli bir yeşillik çeşidine bu ad verilmiştir.

Kırgız, Kazak, Özbek, Yen, Uygur Türk dillerinde rastlanan *sabiz* (< far. *sabz* Steingass 647) sözcüğü Farsçadan ödünçlemedir. Başkurt, Tatar ve Türkmence Türk dillerinde bilinen *kışir / kaşir* sözcüğü DLT’de (MK I, 431) *keşür* ‘turp’ anlamıyla geçmektedir (bk. DTS 303b).

2.10. *Sarımsak* (lat. *Allium sativum*)

Eski Türkçeden beri bilinen *sarımsak* (< ET. *sarumsak*): sözcüğü birçok Türk dillerinde mevcuttur (bk. DLT 229; EDP 853b; VEWT 404a). Kırgız Türkçesinin ağızlarında hem *sarımsak* hem de Rusçadan alıntı *çesnok* sözcüğü daha yaygın kullanılmaktadır (Yud. 138a). Ancak bu sözcüklerin yanı sıra da başka sözcükler rastlanmaktadır. Kırgız Türkçesinin Batken ağızında genellikle yaşlılar *sarımsak* için *sasık piyaz* sözcüğünü kullanmaktadırlar (Kalieva, 2020: 124). Tiyan-Şan bölgesinde de yetişen *sasık dana* ‘bir çeşit dağ soğanı’ adlı bir yeşillik vardır (Yud. 138a). Komşu Türk dillerinde de *sarımsak* sözcüğü rastlanmaktadır: Kaz. *sarımsak* (KazTR 236a), Özb. *sarimsok* (ÖzbRS 356), YUyg. *samsak* (YUygrRS 5019).

Sözcüğün etimolojisi ile ilgili Clauson şunları ifade etmiştir: sözcük muhtemelen **sarum* ya da **sarma-* ‘bir şeyi kuşatmak, çevirmek’ fiilinden türemiş bir addır ancak sözcüğün anlam bakımından yakınlığı yoktur (bk. EDP 853b). Doerfer, *sar-* fiilinden türemiş bir ad olduğu doğrudur ancak *samusak /samusak* biçimleri ile aynı olduğu düşünülemez (TMEN II, 247). Doerfer’e göre ikinci hecedeki, *-u-* daha sonra *-i-* sesi olması düşündürücüdür (*sar-um-sak > sar-ım-sak?*). Bazı bilim adamları tarafından *sarımsak* sözcüğünün Moğolcadan alıntı bir

⁹ http://www.svdeti.ru/index.php?option=com_k2&view=item&id=4216:ovoshchi-predkov&Itemid=96

sözcük olduğu düşünülmüştür. Ancak Doerfer'e göre *sarımsak* sözcüğü tahminen 13.-14. yüzyıllarda Türkçeden Moğolcaya (Moğ. *sarimsag* Lessing 676a) geçmiş bir ödünçlemedir.

2.11. *Şalgam* (lat. *Allium sativum*).

Kırgız Türkçesinin ağızlarında *şalgam* (Yud. 399b) sözcüğü mevcuttur. Bu sözcüğün yanı sıra Rusçadan alıntı *redka* sözcüğü de kullanılmaktadır. Ayrıca *şalgam* sözcüğüne komşu Türk dillerinde de rastlanmaktadır: Kaz. *şalgam* (KazRS 621), Özb. *şolgom* (ÖzbRS 545b), YUygr. *şalgam* (YUygrRS 544). Genel olarak *şalgam* sözcüğü Fergana bölgesinde de yaygın kullanılmaktadır.

Şalgam sözcüğü Farsçadan (< far. *şalgam*: Steingass 757) bir ödünçlemedir. Kalmukçada da rastlanan *şalxg* (KalmRS 663b) sözcüğü de Türkçeden ödünçlemedir (bk. TMEN III, 1329; VEWT 441b).

3. Sonuç

Bu çalışmada, Kırgız Türkçesinde ve ağızlarında bilinen *badırañ, baklacan, buurçak, cügörü, kabak, kızılca, piyaz, pomidor, sarımsak, şalgam* sebze adları komşu Türk dilleri olan Kazak, Özbek ve Yeni Uygur Türkçeleri ile karşılaştırılmıştır. Ayrıca sebze adlarının etimolojisi üzerine durulmuştur. Eski Türkçede bilinen sebze adları: *burçak, cügörü, kabak, sarımsak, kızılca* (daha sonra türemiş bir addır). Arab-Farsçadan ya da Farsça-Tajikçeden alıntı sözcükler: *badırañ, baklacan, piyaz, şalgam*. İtalyanca-Rusçadan alıntı sözcük *pomidor*.

- *Badırañ*: Farsça kökenli bir sözcüktür. Kırgız Türkçesi ve ağızlarında, Kazak, Özbek Türkçelerinde bazı ses değişimleri ile tespit edilmiştir. Kazak Türkçesinde bir diğer Farsça kökenli *qiyar* sözcüğü de vardır. Yeni Uygur Türkçesinde ise hem Farsça kökenli *terximek* ve Çince'den alıntı *xanga* sözcükleri bulunmaktadır.
- *Baklacan*: Sözcük Farsça kökenli olup, Fergana bölgesinde (Kırgız, Kazak, Özbek Türkçelerinde) yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Yeni Uygur Türkçesinde bu sözcük dışında Çince'den alıntı *çeyze* sözcüğü rastlanmaktadır.
- *Buurçak/Burçak*: ET'den beri bilinen sözcük birçok Türk dillerinde rastlanmaktadır. Kırgız Türkçesinin Güney ağızlarında Farsça kökenli *nokot* sözcüğü daha yaygın kullanılmaktadır. Komşu Türk dillerinde ise *burçak* sözcüğü sadece Kazak Türkçesinde tespit edilmiştir. Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde ise *nogot/nokot* sözcükleri bilinmektedir. Burçak 'yeşil fasulye' sözcüğü ET2den Moğolca ve Farsçaya bir ödünçlemedir.

- *Cügörü*: Kırgız Türkçesinin Kuzey ağızlarında cügörü ve konok (< ET.) sözcükleri kullanılmaktadır ancak Güney ağızlarında ise Farsça kökenli *mäkä* (< Ar.) sözcüğü daha yaygındır. Kazak Türkçesinde *cügeri*, Özbek Türkçesinde *makkacuhori*, Yeni Uygur Türkçesinde ise *kömmeqonaq* ve *qonaq* rastlanmaktadır.
- *Kabak*: Kırgız Türkçesinde hem de komşu Türk dillerinde rastlanan bir sözcüktür. Ayrıca ‘balkabağı’ için *aşkabak* biçimi de tespit edilmiştir. Özbek Türkçesinde *kadu* (<Ar.?) sözcüğü de rastlanmaktadır.
- *Kızılça*: Hem Kırgız Türkçesinde hem de Kazak ve Yeni Uygur Türkçelerinde rastlanmaktadır. Ancak Kırgız Türkçesinin bazı ağızlarında *levlöv* ve Özbek Türkçesinde *lavlagi* (< tajk. *lablavuyi*¹⁰? < far. *lablabu* Steingass 1117) sözcüğü tespit edilmiştir.
- *Piyaz*: Kırgız Türkçesinde *sogon* (< ET. *soğan*) sözcüğü ‘dağ soğanı; bitkinin genel adlandırması’ bilinmektedir. Ancak Orta Asya Türk dillerinde Farsça kökenli *piyaz* sözcüğü daha yaygın kullanılmaktadır.
- *Pomidor*: *Pomidor* (< ita. *pomo d’oro* ‘altın elma’) sözcüğü bazı ses değişimleri ile Kırgız, Kazak, Özbek ve Yeni Uygur Türk dillerinde kullanılmaktadır.
- *Sabiz*: Kırgız, Kazak, Özbek, Yen, Uygur Türk dillerinde rastlanan *sabiz* (< far. *sabz* Steingass 647) sözcüğü Farsçadan bir ödünçlemedir.
- *Sarımsak*: Eski Türkçeden beri bilinen *sarımsak* (< ET. *sarumsak*) sözcüğü Kırgız, Kazak, Özbek, Yen, Uygur Türk dillerinde rastlanmaktadır. Ayrıca *sarımsak* sözcüğü tahminen 13.-14. yüzyıllarda Türkçeden Moğolcaya (Moğ. *sarimsaq* Lessing 676a) geçmiş bir ödünçlemedir.
- *Şalgam*: Farsça kökenli *şalgam* sözcüğü hem Kırgız Türkçesinde hem de komşu Türk dillerinde kullanılmaktadır. Kalmukçada da rastlanan *şalxg* sözcüğü de Türkçeden bir ödünçlemedir.

¹⁰ <https://www.webtran.ru/translate/tajik/>

Kısaltmalar

Afgr: Afganca	Moğ: Moğolca
AfRS: Afganca-Rusça Sözlük	Lat: Latince
Ar: Arabça	LeylekAğz.: bk. Yudahin
Azr: Azerbaycan Türkçesi	OktAğz.: bk. Bakinova
Baş: Başkırca	Özb: Özbekçe
BaşRS: bk. Ahmerov	ÖzbRS: bk. Akabirova
Calal-AbadAğz.: bk. Bakinova	Tajk: Tajikçe
ÇüyAğz.: bk. Bakinova	Tat: Tatarca
Çağ: Çağatayca	TatRS: bk. Golovkina
Çin: Çince	TMEN: bk. Doerfer
DLT: Divanü Lûgat-it-Türk	TLS: Türk Lehçeleri Sözlüğü
DTS: bk. Nadelyayev	Trkm: Türkmence
EDP: bk. Clauson	TrkmRS: bk. Baskakov
EST: bk. Sevortyan	VEWT: bk. Räsänen
ET: Eski Türkçe	Yud: bk. Yudahin
FergKırAğz.: bk. Cumaliev	YUyg: Yeni Uygurca
İta: İtalyanca	YUygRS / YUygTS: bk. Nacip
Isık-KölAğz.: bk. Bakinova	
Kalm: Kalmukça	
KalmRS: bk. Munieva	
Kaz: Kazakça	
KazRS: bk. Bektaev	
KazTR: bk. Yüce	
MK: Slovar' Maxmuda Kaşkarskogo	

Kaynakça

- Abduldaev, E., Bakinova G. ve Beyşekeev, N. (1962). *Özbekstandağı Kırgızdardın Tilindegi Cergiliktüü Özgöçölüktör*. Frunze: Akademiya Nauk.
- Bakinova, G. (1953). *Kirgizskiy Govor Oktyabr'kogo Rayona*. Frunze: Akademiya Nauk.
- Bakinova, G. (1955). *Isık-Köl Govorunun Materiyalınan*. Frunze.
- Bakinova, G. (1956). *Kırgız tilinin Oş govoru*. Frunze.
- Bakinova, G. (1959). *Kırgız tilinin Çüy govoru*. Frunze.

- Bakinova, G., Konduçalova, S. ve Sıdıkov, S. (1958). *Kırgız Tilinin Calal-Abad Oblastının Govorları*. Frunze: Akademiya Nauk.
- Baskakov, N. A. (1968). *Russko-Turkmenskiy Slovar'*. Moskva.
- Bektaev, K. (1991). *Kazahsko-Russkiy Slovar'*. Alma-Ata.
- Beyşekeev, N. (1964). *Kazakstandağı Kırgızdardın Tildik Özgöçölüktörü*. Frunze: Kırgız İlimder Akademiyası.
- Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press
- Cumaliev, C. (1991). *Fergana Kırgız Govorlorunun Leksikası*. Bişkek: İlim.
- Cumaliev, C. (1983). *Andican Kırgızdarının Tili*. Frunze: İlim.
- Dıykanov, K. (1980). *Kırgız Tilinin Tarihnan*. Frunze: Mektep.
- Doerfer, G. (1963-1975). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen I-V*. Wiesbaden: Franz Steiner.
- Golovkina, O. B. (1966). *Tatarsko-Russkiy Slovar'*. Moskva.
- Hüseynov H. (1941). *Azerbaydjansko-Russkiy Slovar'*. Baku.
- Kalieva, K. (2020). *Dialektstudien zum Kirgisischen: Der Batken-Dialekt*. Berlin: Freie Universität Berlin.
- Kılıç, F. (Spring 2003). "Kırgız Türkçesinin İçkilik Ağzı". *KÖK Journal of Social Strategical Researches*. Vol. V. Num. 1. 81-135.
- Kültür Bakanlığı Yayınları. (1991). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*. Ankara.
- Lessing, F. D. (1960). *Mongolian-English Dictionary*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Mukambaev, C. (1972). *Kırgız tilinin diyalektologiyalık sözdüğü*. Frunze: Kırgız SR İlimder Akademiyası Terminalogiya komissiyası.
- Munieva, B.D. (1977). *Kalmıscko-Russkiy Slovar'*. Moskva: Russkiy Yazık.
- Nadelyayev, B. M. (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar'*. Leningrad: Nauka.
- Nacip, E. (1995). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara.
- Ormonbekova, A. (1999). *Kırgız Tilinin Toguz-Toro Govoru*. Bişkek.
- Räsänen, M. (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkischen*. Helsinki: Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVII.
- Seydakmatov, K. (1988). *Kırgız Tilinin Kısaça Etimologiyalık Sözdüğü*. Frunze: İlim.
- Sevortyan, E. V. (1997). *Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov*. Moskva: Yazıkı Russkoy Kul'turı.

Steingass, F. A. (1970). *A Comprehensive Persian-English Dictionary*. Beirut: Rautledge & K Paul.

Yudahin, K.K. (1938), “Klassifikatsiya Kirgizskih Dialektov”, *Trudi Institut Yazıka İ Literaturı*. Akademiya Nauk Kirgizskoy AN. Kirg. SSSR. S. 451-454.

Yudahin, K.K. (1948). “İz Laylakskih Materiyalov”. Frunze: Akademiya Nauk. S. 29-38.

Yüce, N. (1984). *Kazak Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Yayını.

Elektronik Kaynak

Erişim tarihleri: 15.07.2020

<https://www.mdbg.net/chinese/dictionary>

<https://www.webtran.ru/translate/tajik/>

http://www.svdeti.ru/index.php?option=com_k2&view=item&id=4216:ovoshchi-predkov&Itemid=96

Kaynak Kişiler

Gulmira Ospanova.

Dil bilimci (Çince, M.A) Aziza Tımbekova.

Gulniza Nazarova.

Jazgul Karimova.

Azzambek Jeenbek Uulu.

Extended Abstract

When we look at the history of the Kyrgyz, they have had relations with different nations (Chinese, Mongolian, Kalmuk, Persian, Tajik) on political, cultural and commercial issues for centuries. After the Russian invasion, the Kyrgyz Turks started to settle down. This new life involved the tradition of agriculture. Another important point is that the process of settling of the Kyrgyz Turks in the south and north of Kyrgyzstan has taken place in different ways. Before the invasion of the Russian Tsar, the Kokon Khanate also dominated the Fergana region. Apart from these political relations, cultural and commercial exchanges took place between the Kyrgyz who settled in the south and the neighboring peoples (Uzbek, Tajik, Afghan). Therefore, the tradition of agriculture is better developed in the south than in the north of Kyrgyzstan. Another reason for the successful development of agriculture in the south of Kyrgyzstan is that the climate is suitable and the soil is fertile. There are many names of both fruits and vegetables in Kyrgyz Turkic. However, in this study the vocabulary was limited to vegetable names such as *badıraŋ*, *baklacan*, *buurçak*, *cügörü*, *kabak*, *sabız*, *piyaz*, *pomidor*, *sarımsak*, *kızılça*, *şalgam*. In this study, a short review is given on the etymology of these vegetable names and they are compared with the corresponding names in neighboring Turkic languages (Kazak, Uzbek and New Uygur).

Method of Research

First, these vegetable names were examined in the 'Kirgizko-Russkiy Slovar' dictionary prepared by Judahin in 1965 and also in the works of Dykanov (1980), Seydakmatov (1988) and other scientists. Judahin gave examples of the meaning of each word. In addition, the same words were studied in the dialectal materials of Kyrgyz Turkic. Very few names of vegetables were recorded in the dialect evaluations collected from the south and north of Kyrgyzstan in the 20th century. Therefore, some vegetable names were asked from informants living in the south and north of Kyrgyzstan. These names have been compared with those in the neighboring Turkic languages Uzbek, Kazakh and New Uyghur. In addition to this, the dictionaries by Clauson (EDP), Doerfer (TMEN), Sevortyan (EST), Räsänen (VEWT), Steingass (for Persian), Lessing (for Mongolian), Munieva (for Kalmyk) are also used for synonyms and the etymology of words.

Result of Research

Badıraŋ: This word is of Persian origin. It has been determined with some phonetic changes in Kyrgyz Turkic and its dialects, Kazakh and Uzbek Turkic. There is another Persian word *qiyar*

in Kazakh Turkic. In New Uyghur Turkic, there are both Persian-origin *terximek* and Chinese-derived *xanga* words.

- *Baklacan*: The word is of Persian origin and is widely used in the Fergana region (Kyrgyz, Kazakh, Uzbek Turkic). In New Uyghur Turkic, apart from this word, the Chinese word 'çeyze' is found.

- *Buurçak/Burçak*: The word has been known since OT and it is found in many Turkic languages. The Persian-origin word *nokot* is used more widely in the Southern dialects of Kyrgyz Turkic. In neighboring Turkic languages, the word "burtak" is only found in Kazakh Turkic. The words *nogot/nokot* are known in Uzbek and New Uyghur Turkic. *Burçak*, the word for 'green bean', is a borrowing from OT into Mongolian and Persian.

- *Cügörü*: The words *cügörü* and *konok* (< OT.) are used in the Northern dialects of Kyrgyz Turkic, but the Persian-origin word *mäkä* (< Ar.) is more common in the Southern dialects. *Cügeri* in Kazakh Turkic, *makkacuhori* in Uzbek Turkic, and *kömmeqonaq* and *qonaq* in New Uyghur Turkic.

- *Kabak*: This word is found in both Kyrgyz Turkic and neighboring Turkic languages. In addition, the form *aşkabak* was determined for 'pumpkin'. The word *kadu* (<Ar.?) is also found in Uzbek Turkic.

- *Kızılça*: It is found both in Kyrgyz, Kazakh and New Uyghur Turkic. However, the word *levlöv* in some Kyrgyz Turkic dialects and the word *lavlagi* (< tajk. lablavuyi ? < per. lablabu Steingass 1117) in Uzbek Turkic have been identified.

- *Piyaz*: The word *sogon* (< OT. onion) in Kyrgyz Turkic means 'mountain onion'. However, the Persian-origin word *piyaz* is used more widely in Central Asian Turkic languages.

Pomidor: The word *pomidor* (< it. pomo d'oro 'golden apple') is used in Kyrgyz, Kazakh, Uzbek and New Uyghur Turkic languages with some sound changes.

- *Sabiz*: The word *sabiz* (< per. sabz Steingass 647) found in Kyrgyz, Kazakh, Uzbek, New Uyghur Turkic languages is a borrowing from Persian.

- *Sarımsak*: The word *sarımsak* (< OT. sarumsak), is found in Kyrgyz, Kazakh, Uzbek, New Uyghur Turkic languages. In addition, the word *sarımsak* is probably borrowed from Turkish into Mongolian (Mog. *sarimsag* Lessing 676a) in the 13th-14th century.

- *Şalgam*: The Persian word "Şalgam" is used both in Kyrgyz Turkic and in neighboring Turkic languages. The word *salxg*, which is also found in Kalmyk, is a borrowing from Turkic.

Klasik Türk Şiirinde Eksilteli Yüklem Sorunu

Selahittin TOLKUN¹

Öz

Cümlelerin temel ögesi yüklemdir. Konuşma dilinde yaygın olmasa da başta yüklem olmak üzere diğer öğelerin eksilteli kullanılması görülmektedir. Konuşma dili ile konuşma dilini yansıtan metinlerdeki bu durum; *ifadeyi pekiştirmek, yorumu okuyucuya bırakmak, merak uyandırmak, unutmak, konuşmanın bölünmesi, üstü örtük belirtmek, gizlemek* gibi türlü sebeplerden kaynaklanabilmektedir. Tabii böyle yüklem bulunmayan cümleler bir yazının bütününde baştan sona hâkim olamaz. En fazla birkaç cümle yüklemsiz şekilde arka arkaya gelebilir. Bu durumda dahi konuşmanın/metnin ilk bölümleri veya ilerleyen bölümlerinde yüklem/yüklemlerin varlığına işaret eden ifadeler bulunmak zorundadır. Benzer şekilde yüklem belirtilmediği cümlelere şiirlerde de rastlanılmaktadır. Ancak şiir, konuşma dili gibi anlık, irticalen gerçekleşmez. Bir şiir, üretilme aşamasında şairinin düşünme, kurgulama sürecinden geçer. Şair, şiirin üzerinde düşünür, neyi ne amaçla ve nerede söylemesi gerektiğini hesap eder. Bu durumda bir şiirde yüklem olmaması bir noktada şairin kendi şuurlu tercihi, tasarrufudur. Bu noktada üstünde durulması gereken soru şudur: Eğer cümlelerin temel unsuru yüklem ise yüklem belirtilmediği cümlelerin kullanım sebepleri ne olabilir? Konuşma dilinde görülen yüklem kullanılmamasındaki sebepler şiirde de büyük ölçüde geçerlidir. Bunlara belki şairin okuyucunun *hayal gücünü kullanmasını sağlamak; şiirin okuyucudaki yansımalarını, etkilenmelerini genişletmek, şiirin etkisini arttırmak* gibi sebepler ilave edilebilir. Ancak bunların yanında zaman zaman vezin ve kafiye zarureti de bu türden cümlelerin kullanılmasına yol açmaktadır. Bu yönüyle Türkistan ve Anadolu sahasında yazılan klasik şiirlerde de yüklem belirtilmediği cümlelere rastlanılmaktadır. Hatta hiç yüklem bulunmayan gazeller de bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Klasik Türk şiirinde yüklem meselesi, gazelde eksilteli yüklem kullanımı, yüklemsiz gazeller.*

Elliptical Predicate Problem in Classical Turkish Poetry

Abstract

The main element of the sentence is the predicate. Although it is not common in colloquial speech, it is observed that other elements, especially the predicate, are used less frequently in elliptic. This is the case in texts that reflect the colloquial language and the language of speech; it can be caused by various reasons such as consolidating the expression, leaving the interpretation to the reader, arousing curiosity, forgetting, splitting the speech, allusion, hiding, etc. Elliptic sentences cannot, of course, form the whole of a text. A few sentences at most can come back-to-back without predicates. Even in such a case, there should be expressions implying the existence of predicates in the preceding or following parts of the speech or text. Similarly, sentences in which the predicate is not specified are also encountered in poems. However, poetry, like spoken language, does not happen instantaneously. A poem goes through the thinking and editing process of the poet during the production phase. The poet ponders over the poem, calculates what, for what purpose, and where it should be said. In this case, the absence of a predicate in a poem is at some point the poet's own conscious choice. At this point, the question that needs to be emphasized is: If the basic elements of the sentence are the predicate, what could be the reasons for using the sentences in which the predicate is not specify? The reasons for not using the predicate seen in the colloquial language are also valid in poetry to a large extent. Perhaps, reasons such as enabling the poet to use the imagination of the reader; reasons

¹ Prof. Dr., Anadolu Üniversitesi, e-posta: stolkun@anadolu.edu.tr, orcid: 0000-0002-0603-7010.

such as expanding the reflections and influences of poetry in the reader and increasing the influence of poetry can be added. However, the necessity of meter and rhyme from time to time leads to the use of such sentences. In this respect, there are sentences in which the predicate is not specified in classical poems written in Turkestan and Anatolia. There are even ghazals that do not have any predicate.

Keywords: *The predicate issue in classical Turkish poetry, the use of elliptical verbs in ghazals, non-predicate ghazals.*

Giriş

Cümlelerin temel ögesi yüklemdir. Konuşma dilinde başta yüklem olmak üzere diğer ögelerin eksiltildiği kullanılması “Ben çıkıyorum ya sen?”, “Bu böyle nereye kadar”, “Yarın bize gelsen!”, “Nereye gidiyorsun? Eve!” gibi cümlelerde yaygın olmasa da görülmektedir. Konuşma dili ile konuşma dilini yansıtan metinlerdeki bu durum; *ifadeyi pekiştirmek, yorumu okuyucuya bırakmak, merak uyandırmak, unutmak, konuşmanın bölünmesi, üstü örtük belirtmek, gizlemek* gibi türlü sebeplerden kaynaklanabilmektedir. Tabii böyle yüklem bulunmayan cümleler bir yazının bütününde baştan sona hâkim olamaz. En fazla birkaç cümle yüklemsiz şekilde arka arkaya gelebilir. Bu durumda dahi konuşmanın/metnin ilk bölümleri veya ilerleyen bölümlerinde yüklem/yüklemlerin varlığına işaret eden ifadeler bulunmak zorundadır.

Benzer şekilde yüklem belirtilmediği cümlelere şiirlerde de rastlanılmaktadır. Ancak şiir, konuşma dili gibi anlık, irticalen gerçekleşmez. Bir şiir, üretilme aşamasında şairinin düşünme, kurgulama sürecinden geçer. Şair, şiirin üzerinde düşünür, neyi ne amaçla ve nerede söylemesi gerektiğini hesap eder. Bu durumda bir şiirde yüklem olmaması bir noktada şairin kendi şuurlu tercihi, tasarrufudur, denebilir. Bu noktada üstünde durulması gereken soru şudur: Eğer cümlelerin temel unsuru yüklem ise yüklem belirtilmediği cümlelerin kullanım sebepleri ne olabilir? Konuşma dilinde görülen yüklem kullanılmamasındaki sebepler şiirde de büyük ölçüde geçerlidir. Bunlara belki şairin okuyucunun *hayal gücünü kullanmasını sağlamak; şiirin okuyucudaki yansımalarını, etkilenmelerini genişletmek, şiirin etkisini arttırmak* gibi sebepler ilave edilebilir. Ancak bunların yanında zaman zaman vezin ve kafiye zarureti de bu türden cümlelerin kullanılmasına yol açmaktadır.

Öte yandan klasik edebiyatta güzel ve etkili söyleme olan belâgat kurallarına göre de eksiltildiği söyleyişler olabilmektedir. Dolayısıyla klasik şiirde eksiltildiği yüklem meselesinde belâgat kurallarını da göz ardı etmemek gerekmektedir.

Saraç, bu konuda şöyle demektedir: Belâgatte bir cümlede kullanılan sözcüklerin ifade edilmek istenen maksada göre azlık ya da çokluğunu veya cümlelerin uzunluk ya da kısalığını belirlemek için üç ölçüt vardır: *İcâz*, *itnâb* ve *müsâvât*. “İcâz”ın asıl anlamı “sözün kısaltılması”, “itnâb”ınki ise “sözün uzatılması”dır. Bir maksadı sıradan insanların günlük hayatta kullandıkları ifadelerle göre daha az sözle ifade etmeye ya da onu ifade için yeterli en az sözle söylemeye “icâz”, daha çok sözle ifade etmeye de “itnâb” denir. Sözün güzel ve maksada uygun olarak ifade edebilen biri, muhatabının durumunu göz önünde bulundurarak

maksadını sıradan insanların günlük hayatta kullandıkları sözlerle ifade ederse buna da “müsâvât” denir. /.../ Belâgatte îcâza büyük önem verilmiştir. (2019, s. 4).

Bu çalışmada Doğu ve Batı Klasik Türk Edebiyatındaki beyitlerde ve nadiren de olsa bütün bir gazelde yüklemi bulunmayan cümleler kullanılması üzerinde durulacaktır. Örnekler varsa önce Anadolu sonra Türkistan sahasından verilecektir.

Bu çalışmada kullanılan metinler

Bu çalışmada Türkiye ve Özbekistan’da yayımlanmış farklı alfabelerden metinler kullanılmıştır. Bu metinlerin okunmasında şu yollara başvurulmuştur.

- 1) Kiril veya Latin kökenli Özbek alfabesiyle basılmış eserlerden yapılan alıntılar ile kaynakçada bu eserlerin künyeleri 34 Harfli Türk Dünyası Ortak Alfabeti ile verilmiştir.
- 2) Özbek imlasında gösterilmeyen Arapça veya Farsça terkiplerin yazımında Türkiye’deki çalışmalarda kullanılan yöntem uygulanmıştır.

Özbek Kiril Alfabeti

Жонбахш лаълинг устида ул холи хиндулармудур
Ё чашмаи ҳайвон уза зоғи сияҳмўлармудур

Özbek Latin Alfabeti

Jonbaxsh la’ling ustida ul xolihindularmudur
Yo chashmai hayvon uza zog’i siyahmolarmudur

34 Harfli Türk Dünyası Alfabeti

Cânbâxsh lâ’ling üstidâ ul xâl-i hindulârmudur
Yâ çâşmä-i häyvân üzâ zâğ-i siyâh-molârmudur

- 3) Öte Türkiye’deki yayınlardan alıntılanan örnek metinlerde gerek imlâ gerekse transkripsiyon işaretlerindeki farklılıklar ilgili çalışmalardan kaynaklanmaktadır.

Beyitler ve anlam bütünlüğü

Bilindiği gibi özellikle gazel ve mesneviler, beyitlerden meydana gelen nazım şeklidir. Olağan şartlarda her beyit kendi içerisinde bir bütünlük arz eder. Yığın hâlindeki kelimelerin anlam ifade edebilmesi, yargı taşıyabilmesi için içlerinden birinin yüklem vazifesini üstlenmesi gerekmektedir. Bu noktadan baktığımızda kimi beyitlerde her mısra müstakil cümle olabilmekte; kimilerinde ise iki ve daha fazla cümle de bulunabilmektedir. Ancak böyle bir durumda bile beyitteki bu cümleler kendi içerisinde anlamca birbiriyle ilgilidir, bir bütünlük içindedir.

Kimi zaman beyitlerin kendi içerisinde bütünlük bulunmayabilmektedir. Aynı konuşma dilinde olduğu gibi şair, başta söylediği hükme diğer beyitleri de bağlayabilmektedir. Diğer bir söyleyişle şair önceki beyitte yüklemi söyler, sonraki beyit veya beyitlerde söylenenleri bu yükleme bağlayabilir. Bunun tam tersi de söz konusudur. Yani şair bir veya birden çok beyitte yüklemi belirtmeyebilir ve nihayet sonraki beyitte yüklemi gösterebilir. Bu iki kullanım tıpkı konuşma dilindeki asıl yüklemi veya yüklemi anlamamızı sağlayacak bilginin konuşmanın başında veya sonunda verilmesine benzer. Dolayısıyla böyle durumlarda gazelde meramı anlayabilmemiz için şiirin bütününe ele alarak incelememiz gerekir.

Örnek olarak Nevâî'nin aşağıdaki 9 beyitten oluşan gazelinde, burada verdiğimiz ilk altı beytinin ortak yüklemi olan “hoş turur” ilk beytin hemen başında verilmiştir.

<u>Hoş turur</u> bir tîre şâm-ı hecr iki yâr uçaşıp Tanışıp birbirlerin muhkem kuçuşup yığlaşıp	İk sevgilinin karanlık bir ayrılık akşamında buluşması, birbirinin hâlimden haber alarak, sıkıca kucaklaşıp ağlaşması hoştur.
Hecc derdi vü firâk endühıgâ teskîn bola Olturup ülfet bile bir birlerige yandaşıp	Ayrılık derdi ve acısıyla teskin olarak, dostlarla oturup birbirine yaklaşması (hoştur).
Fürkat eyyâmıda her birning başıgâ kilgenin Yüz tümen hem-derdlıgâ birle her dem sözleşşip	Ayrılık günlerinde her birinin başına geleni yüz binlerce aynı dertten mustariplerle birlikte her zaman konuşması (hoştur).
Gâh vaşl ikbâliniñ ‘işretleridin şükür dip Geh firâk idbarınıñ şiddetleridin muñraşıp	Bazen kavuşma mutluluğunun getirdiği gönül hoşluğundan dolayı “Çok şükür!” demesi, bazen ayrılığın yarattığı mutsuzluğun şiddetiyle hazin hazin ağlaşması (hoştur).
Gâh ikki rişte yañlıg kim tapar bir birge táb İkilik fehm olmağú dik bir birige çırmaşıp	Bazen birbirlerine sarılarak örülen iki ip gibi, aslında ikiliği anlaşılmayacak şekilde birbirine sarmaşması (hoştur).
Geh bu çırmanmağ açılığanda hem ikki rişte dik Táb çalsa kaytara hem bir birige tolğasıp	Bazen bu sarmaşma açıldığında da iki ayrı ip gibi örüldüğünde tekrar birbirine dolaşması (hoştur).

(Kaya: 62)

Bunların dışında kimi zaman beyitlerde, nadiren de olsa gazelin tamamında, yüklemün hiç gösterilmediği şiirler klasik Türk edebiyatının hem Doğu (Türkistan) hem Batı (Anadolu)

kanadında karşımıza çıkmaktadır. Biz yaptığımız taramalar esnasında gazellerde yüklemsiz cümleler kullanımının iki önemli tipine rastladık.

- 1) Pek çok şair gazel ve mesnevilerde gerek vezin gerekse kafiye zaruretinden dolayı ara sıra *bir* beyitte yüklem kullanmayabilmektedir. Üstelik bu tip beyitlerin yüklemi ne önceki ne de sonraki beyitlerden anlaşılmaktadır. Burada beyitteki yüklemi okurun kendisi tahmin etmesi gerekmektedir.
- 2) Belirlenen beş örnek gazel rediflerle kurulmuştur. Bu gazellerin kimi mısralarında yüklem bulunmakta; ancak bunlar mısraların bağlaçlarla bağlandığı ve rediflerle kurulan meramın açıklandığı ikinci mısradaki temel cümlenin yüklemi değildir. Dördü Türkistan, birisi Anadolu sahasına ait bu gazellerde denebilir ki şair, şiirin neredeyse tamamının yüklemine okuyucunun muhayyilesine bırakmıştır. Bu şiirlerin ikisinde “ne zamana kadar” anlamında zaman, ikisinde “bunca, bu kadar” anlamına gelen miktar, birisinde ise “kim önce kim sonra” soru zarfları kelime grubu redif olarak kullanılmıştır. Belki bunlara sadece şart kipindeki fiillerle Bâbü’ün yazdığı rübâisi de eklenebilir. Bütün bunlar da bize, aslında şairlerin nadir de olsa kullandıkları yüklem kullanmama veya başka bir deyişle yüklem tespitini okuyucuya bırakma yöntemini, kimi şairlerin etkili bulduklarını ve sonuçta gazelin tamamında bu yola başvurduklarını göstermektedir. Söz konusu gazellerdeki bu durumun sebebi yeri geldiğinde ayrıca açıklanacaktır.

Yalnızca beyitlerde yüklem bulunmadığı örnekler

Bu türden ilk örnekler klasik şiirin önce Anadolu sonra Türkistan sahasından verilecektir.

Klasik Batı Türk Edebiyatında yüklem bulunmayan beyitlere ilk örnek, XIV. yüzyılın önde gelen şairlerinden Ahmedî’ye aittir. Aşağıdaki beytin ilk mısrasında yüklem unsuruna yer verilmemiştir. Burada *bünyād* “esas, temel; yapı, binâ” kelimesi isim soylu yüklem gibi düşünülebilir. İkinci beyitteki “sözüm işiden” yani “sözümü dinleyen” kelime grubu bir önceki beyitteki cümlenin öznesinin “ben” olduğuna işaret eder. Bu durumda beyitteki *bünyād* kelimesini yüklem kabul edip buna “+ım” şahıs eki getirilse bile kelime “binayım, esasım; oldum, doğdum, yaratıldım” diye yorumlandığında beytin anlamı karşılanmamaktadır. Öte yandan *bünyād* kelimesi klasik edebiyatta çok defa *et-*, *kıl-*, *eyle-*, *ur-*; *ol-* gibi yardımcı fiillerle *inşa etmek*, *kurmak* anlamlarında kullanılmaktadır. Ancak bu şekilde söz konusu cümlenin yüklemi “temel atmalıyım, başlamalıyım; temel atayım, başlayayım” vb. şekilde yorumlandığında beytin anlamı açığa çıkmaktadır.

Haķuñ adıyla dāyim söze bünyād

Ki sözüm işiden gişi ola şād (Akalın: 79)

Daima Hakk'ın adıyla söze başlamalıyım ki sözümü
işiten kişi memnun olsun.

Yine Ahmedî'den alınan aşağıdaki beytin ikinci mısraında *ki* ile bağlanmış iki cümle bulunur. Ancak *ki*'den önceki cümlede yüklem yoktur. Beytin yorumlanabilmesi için *dāsītān* kelimesinden sonra ilk cümlenin *oku- ~ söyle- ~ de- ~ eyit-* anlamlarında bir fiilin emir çekimi veya *gerek ~ lazım* diye bir tür isim cümlesi yüklemi bulunmalıdır.

Bu 'ömri çün bilürsin kim olur bād

Bize bir dāsītān kim olavuz şād (Akalın: 101)

Bu ömrün bir gün yel olup yiteceğini biliyorsun, biz

bir destan [oku] ki mutlu olalım.

Bir başka şair Şeyhî'nin (ö. 832/1429'dan sonra) *Hüsrev ü Şîrin* adlı eserinden alınan aşağıdaki ardışık üç beyti de incelediğimizde ikinci beytindeki yüklem ne önceki ne de sonraki beyitten anlaşılmalıdır. Diğer beyitlerdeki yüklemelerin altı çizilmiştir ve ancak bunlar ikinci beyti yorumlamaya yardım etmemektedir. Bu beyit, günümüz diline ancak ilk mısraa *çekerler*, ikinci mısraa ise *ederler* gibi yüklemeler eklenerek "Geceden sabah oluncaya kadar dert ve hasret çekerler, seherden geceye kadar ayş u işret ederler." şeklinde çevrildiğinde anlamlı olmaktadır.

Çü bulmuşlardı devrāndan vefāyı

Gice irince sürdiler şafāyı

Giceden şubh olunca derd ü hasret

Seherden giceye-dek 'ayş ü 'işret

Olurlar her dün efgān ile bülbül

Açılurlar seherden nite-ki gül (Timurtaş: 114)

XIV. yüzyıl şairi Hoca Mes'ud'un *Süheyl ü Nevbahar*'dan alınan aşağıdaki ardışık üç beyitten ikincisinin de yüklemi yoktur. İlk ve son beyitlerdeki altı çizilerek gösterilen yüklemeler söz konusu beyti bağlamaz. 2. beytin yüklemine zihnimizden "vardı ~ hazırda ~ hazır bulunuyordu ~ atlarına bindiler ~ dururlardı ~ duruyordu ~ geliyordu ~ eşlik ediyordu" vb. şeklinde tayin ederiz.

Buyurdı ki at çekdi ilerü kul

Revān bindi avcında bir deste gül

[Şah, hizmetkârına] atını getirmesi için emretti.

Hemen atına bindi. Avucunda bir deste de gül vardı.

İleyince öñince cümle çeri
Yigitler ü ulular u begleri

Yanında bütün askerleri, yiğitleri, uluları ve beyleri
ona eşlik ediyordu.

Süheyl'e çü Fağfūr irürdi yolın
Gelübenin ilerü öper elin

Şah yolunu Süheyl'e ulaştırınca, Süheyl onun
huzuruna gelerek elini öper.

(Dilçin, 1991, 270)

Aynı şekilde Yunus Emre'nin *Risâletü'n-Nushiyye*'sinde yer alan aşağıdaki beyitte de ilk mısraında “varız” ikincisinde “var” yüklem olan kelimeler görüldüğü gibi bulunmaz.

Bu 'âlem-i kesretde sen Yûsuf u ben Ya'kûb [varız]

Ol 'âlem-i vahdetde ne Yûsuf u ne Ken'ân [var] (Tulum, 2021, s. 837)

Klasik Doğu Türk Edebiyatı'ndan vereceğimiz ilk örnek Şibân Han'a (1451-1510) aittir. Aşağıdaki beyitte yer alan ayrıca içindeki *it* “et,eyle” yüklemi özgün metinde yoktur. Bu ve benzeri kullanımlar için Karasoy, “Parantez () içine alınan harf, hece veya kelimeler, metinde bulunması gereken veya bizim böyle olması gerektiğini sandığımız, fakat asıl nüshada bulunmayan şekilleri gösterir.” (1998, s. 61) açıklamasında bulunur. Dolayısıyla bu beyit de yüklem bulunmayan cümleye örnektir.

Mihribân-sin ay Şibân arkadaşlarınğning hâkqıda

Yaxşılıq [it] her kişige bitmes işlerinğ biter (Karasoy, 1998, s.112)

Bir diğer örnek Babür'e (1483-1530) aittir. Aşağıda şairin bir gazelindeki ardışık üç beyit verilmektedir. Görüleceği üzere önceki ve sonraki beyitlerin yüklemeleri 2. beyti açıklamaya yetmemektedir. Bu beyte “çekerim ~ ederim; (bana) düşmektedir ~ vardır” vb. bir yüklem eklenmesi gerekmektedir.

Cevrde nâdir zulmde mâhir
eşvede kâdir gânzede üstâd

(Sevgili) eziyet etmede nadir, zulmetmede
mahir, işvede kâdir ve yanbakışta üstattır.

Yâr gamıdın hicr elemidin
Sabr kemidin nâle vü feryâd

Yarın gamından, ayrılık eleminden ve sabrın
azlığından dolayı feryat [etmekteyim]

Bâbü-r-i bî-dil iy büt-i kâtil Ey katil güzel, âşık Babür, senin eziyet
Cevrünge mâyil zulmünge mu‘ tād etmene yatkın ve zulmüne alışkındır.

(Yücel, 1995, s. 164)

Anlamca “Ne zamana kadar” redifli gazeller

Bu bölümde vereceğimiz ilk örnekler Batı Türkçesinde “niçe bir” Doğu Türkçesinde ise “qâçânğäçä” şeklinde kullanılan ve “ne zamana kadar” anlamındaki rediflerle kurulan gazellerden oluşmaktadır.

Burada ilk verilen örnek Batı Klasik Türk şairlerinden Hamdî’nin (1449- 1503) divanında yer alan *niçe bir* redifli şiiirdir ve bütün beyitlerde bu redifin bağlı olduğu bir yüklem bulunmaz.

Malum ki şiiirde çekimli bir fiil bulunmazsa bu durumda beyitteki bir kelime veya kelime öbeği, isim soylu yüklem olarak düşünülür ve sonuna +dXr eklenerek yorumlanır. Hamdî’nin aşağıdaki beyitlerdeki redif olan *niçe bir* kelime grubu bir deyim olarak *Tarama Sözlüğü*’nde yer alır ve *nice (niçe)* maddesi altında “ne vakte kadar, daha ne kadar” anlamıyla açıklanır (*Tarama Sözlüğü* IV K-N). Bu durumda yüklem beyitlerdeki hangi kelime olduğunu tayin güçleşmektedir. Bu bilgiyle ilk beytin birinci mısraını “Ey gönül, her güzelin aşkına yanmak daha ne vakte kadardır?” olarak çevirdiğimizde anlam tam olarak anlaşılmamaktadır. Örnek olarak verdiğimiz ilk beytin birinci mısraındaki anlam, ancak aşağıdaki iki yorumda olduğu gibi çekimli bir fiil eklendiğinde belirginleşmektedir.

- Ey gönül her sanemün ‘ ışkına yanmak niçe bir
- 1) Ey gönül, her güzelin aşkına daha ne vakte kadar yanacaksın?
 - 2) Ey gönül, her güzelin aşkına yanmak daha ne vakte kadar sürecek?

Ancak bu durumda da sanki -mAk eki, bir çekim eki gibi görülecektir. Evet, bu ek az da olsa Çağatay döneminde, günümüzde ise işlek olarak Kazak ve Kırgız Türkçelerinde niyet bildiren gelecek zaman çekim eki olarak kullanıldığı görülür. Fakat Türkiye Türkçesinin de içinde bulunduğu Oğuz grubunda böyle bir çekim eki bulunmaz. Dolayısıyla bu düşünce doğru değildir.

Öte yandan bizim kanaatimize göre gerek Hamdî’nin gerekse Üveysî’nin gazelinde böyle bir kullanımda bulunması Farsçayla bağlantılı olabilir. Bilindiği üzere Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî’nin *Divân-ı Şems-i Tebrîzî* adıyla da bilinen *Divân-ı Kebîr*’inde yer alan تاکی *tâ key* “ne zamana kadar” redifli şiiiri buraya konu edindiğimiz şiiirlere benzemektedir. Burada mezkûr

şiiirin bir kısmını ve Gölpinarlı tarafından yapılan çevirisini veriyoruz. Gölpinarlı'nın çeviride kullandığı yüklemelerin özgün metinde karşılığı yoktur. Görüldüğü gibi Farsça gazelde de redif olarak kullanılan تکی *tâ key* "ne zamana kadar" zarfının bağlı olduğu yüklem çok defa zihinden tamamlanmaktadır. Bu iki şair doğrudan Mevlânâ'dan mı etkilendi, yoksa bir başka şairden mi etkilendi bunu bilemiyoruz. Ancak Afganistanlı günümüz şairlerinden *Abdul Hadi Dawi*'nin (عبدالهادي داوي 1894 - 1982) de bu tarzda şiiirinin bulunması, bize Klasik Fars şiiirinde تکی *tâ key* redifiyle benzer şiiir yazma geleneğinin bulunabileceğine işaret etmektedir.

یہین این فتح ز استفتح تکی
ز ساقی ست شوزین راح تکی	1. Şu fethi gör; niceye bir fetih İsteyip duracaksın? Sakiden sarhoş ol; niceye bir şarapla sarhoş olacaksın?
د این اقداح صورت راح جانی است نظاره صورت اقداح تکی
چو مرغابی ز خود بر ساز کشتی صداع کشتی و طلاح تکی	2. Şu görünen kadehlerde can şarabı var; niceye bir kadehlerin şekline dalıp kalacaksın?
تو ساجی و از سباح زادی
فناز و باد حرس سباح تکی	3. Su kuşu gibi gemini kendinden yap; geminin kaptanın baş ağrısını niceye bir çekeceksin?
نخست فید جان، نخشی است حرص
فراق خالق الاصلح تکی	4. Seyyahsın, seyyah oğlusun sen; her seyyahın masalını niceye bir duyacaksın; her seyyahı niceye bir anacaksın?
چو جان بالغان لوحی است محفوظ
مثال کو دکان ز الواح تکی	5. "Ruhumdan üfürdüm", her seher çağı canlar bağışlar; niceye bir tan yerini ağartanın ayrılığını çekeceksin?
چو فرموده ست رزقت ز آسمان است زمین شوریدن امی فلاح تکی
از آن باغ است این سبب ز نخلدان قناعت بر یکی تفلح تکی	6. Ergin, olgun kişilerin canlan, Levh'i mahfuzdur; niceye bir çocuklar gibi taş tahtayla oyalanacaksın?
جراحت راست دارو حسن یوسف
دوا حسن زهر جراح تکی	7. Rızkın gökten gelir buyurmuştur; a ekinci, niceye bir yeri eşip duracaksın?
زهر جزوت چو مطرب می توان ساخت
ز شمت ساختن نواح تکی	8. Elmaya benzeyen şu çene topağı, o bağdandır; niceye bir, bir tek elmayı yeter bulacaksın?
(Mevlânâ, Dîvân-ı Şems-i Tebrîzî)	9. Yaranın ilacı, Yûsuf un güzelliğidir; her cerrahtan niceye bir ilâç arayacaksın?

(Gölpinarlı, 1992, s. 344)

Klasik Türk Edebiyatında "ne zamana kadar" anlamında olarak Farsça kökenli *tâ-key* veya *tâ-be-key* yanında Anadolu'da sahasında "niçe bir" ve Türkistan sahasında "qaçangaça" soru zarfı da kullanılmıştır.

Bilindiği üzere, bir başka benzer durum olarak Farsça *eger* "eğer" şart edatının kullanılmasında görülür. Bu edat, Farsçada başına geldiği yan cümleyi şart cümlesine çevirir. Türkçede ise

bunun için zarf işlevindeki *-sA* şart eki kullanılır. Ancak klasik edebiyatımızın özellikle ilk dönemlerinde şart için “eger” ya doğrudan Farsçada olduğu gibi tamamlanmış bir cümlenin başına gelerek onu zarf hâline sokar (ilk örnek) yahut Türkçe *-sA* şart eki almış yan cümlenin başında şartı pekiştirme işleviyle (ikinci örnek) kullanılır. Örnekler Fuzulî’den alınmıştır.

Dostum âlem senin’çin ger olur düşmen bana

Gam değil zirâ yetersin dost ancak sen bana (Akyüz vd., 1990, s. 136)

Ne aceb ger olsa gamdan dünüm ü günüm ber-â-ber

Ne melek kim ol perînin ameline kâtib olmuş (Akyüz vd., 1990, s. 196)

Aynı şekilde, XVI. yüzyıl şairlerinden Hayretî aşağıda ilk ve son beyitlerini verdiğimiz “niçe bir” redifiyle yazdığı gazelinde Hamdî’den farklı olarak beyitlerde altını çizerek gösterdiğimiz yüklemelere yer vermiştir. Öyleyse “niçe bir” kalıbının bulunduğu kimi gazelerde, tıpkı *eger* şart edatının kullanımında olduğu gibi, Türkçe mantığa göre yüklem kullanılması da söz konusudur.

Niçe bir virmeye el vuşlat-ı cânân niçe bir

Niçe bir yana firâk âteşine cân niçe bir

/.../

Yâr çün kim okumaz mihr ü vefâ destânın

Niçe bir yazıla bu defter ü divân niçe bir (Çavuşoğlu-Tanyeri, 1981, s. 191)

Hamdî’nin niçe bir “ne zamana kadar” redifli gazeli

Ey gönül her sanemün ‘ışkına yanmak niçe bir

Çeşm-i hûn-rîzleri kanuma kanmak niçe bir

Ey gönül, her güzelin aşkına daha ne vakte kadar yanacaksın? / O sevgilinin kan dökücü bakışları daha ne vakte kadar kanıma kanacaktır?

Dil-berün zülfi hevâsında ruhı şevkıyla

Dem-be-dem yile uyup suya tayanmak niçe bir

Sevgilinin saçının hevesi ve yüzünün iştiağıyla sürekli yele uyup daha ne kadar suya dayanacaksın?

Dil berî eyle havâdisten ola yâr-i kadîm

Her gözün sevdüğün ol dil-beri sanmak niçe bir

Gönlü haberlerden beri tut, kadim dostu olsun, her gözünü sevdiğini ne vakte kadar o dilber sanacaksın?

Her gice haste gönül eski belâyile yatup
Her seher bir yeñi derd ile uyanmak niçe bir

Ey hasta gönül, her gece eski belayla yatıp her seher
yeni bir dert ile ne vakte kadar uyanacaksın?

Hamdî gül yüzlülerün lebleri şevkinda müdâm
Cigerün gonca gibi kana boyanmak niçe bir

Hamdî, gül yüzlülerin dudaklarının arzusıyla daima
ciğerini gonca gibi ne vakte kadar boyayacaksın?

(Özyıldırım, 1999, s. 161)

Üveysî'nin qaçangäçä "ne zamana kadar" redifli gazeli

Anadolu şairi Hamdî'de olduğu gibi Türkistanlı hanım şair Üveysî (1779-1845) de aşağıdaki galezinde *qaçangäçä* "ne zamana kadar" kelimesi redif olarak kullanılmış ve yine son beyit dışında, bu rediflerin bağlı olduğu cümlelerin yüklemi bulunmaz. Son beyitteki *yetürgüsi* "yetiştirir, ulaştırır; yetiştirecek, ulaştıracak" yüklemi ise yalnızca bu beyti bağlamaktadır; diğer beyitlerle ilgili değildir.

Mengä ul sitäm-gär-i pür-cäfä sitäm u cäfäsi qaçangäçä?
Yänälärgä vä'dä kăräm etib, kărämä väfäsi qaçangäçä?

O baştan ayağa cefa edici zalimin bana sitem
ve cefası ne zamana kadar sürecektir?
Başkalarına vaat etme lütfunda bulunmakta,
acaba bu lütuflarına ne zamana kadar sadık
kalacaktır?

Yüz ögürmiş ul mäh-i mehr-väş menidin ki cürm u xätä körüb,
Gär esä xätäsı bu zärräning, äni kim cäzäsı qaçangäçä?

O güneşe benzer sevgili suçlarımı ve
yanlışlarımı görerek benden yüz çevirmiş,
ancak bir zerre kadar olan ben âşığının hatası
bu ise, onun cezalandırması daha ne zamana
kadar sürecektir?

Bu firâq otidä küyüb köngül, yetib erdi cismimä zä'flig,
Yänä bu täğäfil otı bilän cigärim yäräsı qaçangäçä?

Gönlüm bu ayrılık odunda yanmış, bedenim
zayıflamıştı. Bu yetmezmiş gibi tegafül
oduyla ciğerimin yarasını ne zamana kadar
yakacaktır?

Näzär etsä ähl-i säfä mengä, äqärur bu baxt bilän köngül
Äni suhbätin neçün izlämäy, ikisin qäräsı qaçangäçä?

Eğer o keyif ehli yar, bana bakacak olursa bu
mutlulukla gönlüm aydınlanır, onun
sohbetini niçin aramayayım, o iki gözünün
karasını ne zamana kadar özleyeceğim?

Dili häqqıdın täpıbân äsär, tilä şär'din beribân xäbär,
Söz etär çağıdä ikisining tolä macäräsı qaçangäçä?

Onun gönlü hakkında bir haber alınca, dile
ise şeriatan bahsederek konuşacağı sırada bu

Gül-i ğunçä-yi nä-şugüftägä yetä älmäy äni firâqıdä,
Çü häzin bu cism-i figâr ârâqı bu cân nāvâsı qäçängäçä?

Bu Uvâysiy bährinâ ğotä ur, xəbâr äl özüng duri gäncidin,
Dilidin yetürgüsi hâlını bu zâbân sâbâsı qäçängäçä

(Qâsımov-Välixânov: 34)

gönül ile dil ikilisinin arasındaki bu çekişme
(durum) ne zamana kadar sürecektir?

Henüz açılmamış gül goncasına erişmeden
onun ayrılığında bu zavallı bedenimdeki
yaraların kanı ve bu canın feryadı ne zamana
kadar sürecektir?

Bu Üveysî denizine bir dal, sen kendin inci
hazinelerinden haber al, gönlünden bu halini
bu dil esintisi daha ne zamana kadar
ulaştıracaktır?

Anlamca “etmek bu kadar” redifli gazeller

Bu redifin somut bir yükleme bağlanmadan kullanılmasını, biz yalnızca Klasik Doğu Türk şiirinin son dönem temsilcilerinde görüyoruz. İlk örneğini aldığımız *Muqimiy* (1850-1903) de aşağıdaki gazelinde *qılmâq şunçälär* “kılmak bu kadar” kelime öbeğini redif olarak kullanmakta ve kimi beyitlerde tamamen kimilerinde ise yalnızca ikinci mısralarda çekimli fiil bulunmamaktadır. Ama sonuçta redif somut biçimde herhangi bir yükleme bağlanmamaktadır. Beyitlerin anlaşılabilmesi için *qılmâq şunçälär* “kılmak bu kadar” redifini “da olur mu? ~ yakışıyor mu? ~ doğru mu?” gibi şekilde tamamlamak anlama uygun düşmektedir.

Zulm ilä qähr u ğäzâb izhâr qılmâq şunçälär,
Âşiq-i beçârägä âzâr qılmâq şunçälär.

Zulüm ile kahır ve gazap göstermek bu kadar (da olur mu?)
Zavallı âşık eziyet etmek bu kadar (da olur mu?)

Gül debân sevgân kişining kökrägigä niş urıb,
Xästä-yu mä'yus etib, äfgâr qılmâq şunçälär.

Çiçek, diyerek seven kişinin bağına iğne batırıp
hasta ve meyas ederek üzme bu kadar (da olur mu?)

Toti-yi şirin-suxân äğyârlärning bâzmidä,
Bizgä kelgändä ğäpirmäy, zâr qılmâq şunçälär.

Sevgili, yabancıların meclisinde tatlı dilli bülbüldür,
ancak bize gelince hiç konuşmadan bizi ağlatmak bu kadar (da olur mu?)

Sizgä kim äydi: muhâbbät ählini qıl ihtisâb,
Qorqutb öz äybigä iqrâr qılmâq şunçälär.

Size kim “Sevenleri hesaba çek!” dedi? Onları bu kadar korkutarak suçlarını ikrar ettirmek bu kadar (da olur mu?)

Kelsä äldingizgä baysurät, yäqası tügmälük
İzzät ilä şäd u minnätär qılmâq şunçälär.

Yanınıza zengin görünümlü, yakası düğmeli biri
gelince hürmet ile onu bu kadar mutlu ve mesut
etmek bu kadar (da olur mu?)

Gärçi kelsä, eski ton, bizdek duâgöy-i fâqir,
Kämbägälning xırqäsüdän âr qılmâq şunçälär.

Bizim gibi üstü başı eski bir fakir bir duacınız
gelince, o fakirin hırkasından utanmak bu kadar (da
olur mu?)

Här bälâ-yu, cäbr kelsä, yänmägäy härgiz, Muqim,
Âşıq ählini urubân xâr qılmâq şunçälär.

Sizden her türlü bela ve eziyet gelse de asla yanmaz
(~ dönmez) Mukîmî, (ancak) âşıklara vurarak onları
bu denli hor etmek bu kadar (da olur mu?)

(Kârimov, 1960, s.181)

Bir başka son dönem şairlerinden *Hämzä Hâkimzâdä Niyâziy*'e (1889-1929) ait aşağıdaki şiirde de aynı şekilde *äylämâq mu şunçä* “eylemek mi bu kadar” kelime öbeği redif olarak kullanılmıştır. Bu redifin bağlı olduğu ve asıl anlamı ifade eden beyitlerdeki yüklem aşağıda görüleceği üzere farklı biçimlerde yorumlanabilir.

Ey yâr, bir yetimni xâr äylämâq mu şunçä?
Väyrân etib dilini zâr äylämâq mu şunçä?

- 1) Ey sevgili, bir yetimi perişan etmek bu kadar mı olur?
~ Gönlünü viran edip ağlatmak bu kadar mı olur?
- 2) Ey sevgili, bir yetimi bu kadar perişan etmek mi olur?
~ Gönlünü viran edip bu kadar ağlatmak mı olur?
- 3) Ey sevgili, bir yetimi bu kadar perişan etmek uygun
mudur? ~ Gönlünü viran edip bu kadar ağlatmak
uygun mudur?

Biz aşağıdaki metni Türkiye Türkçesine çevirirken esas olarak *ol-* fiilinin geniş zaman çekiminden yararlandık.

Ey yâr, bir yetimni xâr äylämâq mu şunçä?
Väyrân etib dilini zâr äylämâq mu şunçä?

Ey sevgili, bir yetimi perişan etmek bu kadar mı (olur)?
Gönlünü viran edip ağlatmak bu kadar mı (olur)?

Örgätädi sengä qäysı düşmân eli bu sözni
Toymäy visälä gämğä yâr äylämâq mu şunçä?

Sana hangi düşman halkı bu sözü öğretti; o, daha visale
doymadan onu gamla dost etmek bu kadar mı (olur)?

Köyingdä aşıq olğan dil-xästälärni, cänä
Mäcrüh täniğä zähr-i mâr äylämâq mu şunçä?

Ey sevgili, sokağında aşık olan hasta gönüllerin yaralı
tenine yılan zehrini bu kadar mı zerk eylemek (olur)?

Hüsningni ârzusını tutğan şikâstälärgä
Bâqmây ketib, nigârâ, âr äylämâq mu şunçä?

Güzelliğinin arzusunu taşıyan yaralılara hiç bakmadan
giderek, ey sevgili, bu kadar mı ar etmek (olur)?

Yetmäs mudi muhâbbät birlä cudâlığ otı,
Bâz üstigä älämdin nâr äylämâq mu şunçä?

Muhabbet ile ayrılık odu yetmez miydi ki bir de üstüne
elemden ateşler bu kadar mı yakmak (olur)?

Buldur mäni günâhim, dedim, fâqirdurmân
Äyläb şunu bâhânä kâr äylämâq mu şunçä?

“Ben fakirim, benim günahım budur.” dedim. Bunu
bahane ederek bu kadar mı tavır almak (olur)?

Bir cılvä körgüzürdä yüz ming sitämlär äyläb,
Bu telbäning dilini târ äylämâq mu şunçä?

Bir cılve gösterirken yüz bin sitemler ederek bir delinin
gönlünü bu kadar mı dar etmek (olur)?

Xämdur qädi Nihâniy, bâz üstigä rähmsiz,
Cäbr u cäfâ yükini bâr äylämâq mu şunçä?

Nihâni'nin boyu bükülmüştür, bunun üstüne ey merha-
metsiz, cevr u cefa yükünü yüklemek bu kadar mı (olur)?

(Erkinov vd., 1988, s. 172)

Anlamca “kim önce kim sonra” redifli gazel

Aşağıda verilen *kim keyin kim ilgäri* “kim önce kim sonra” redifli gazel, Klasik Doğu Türk Edebiyatının son dönem şairi Çustiy'e (1904-1983) aittir. *Kim keyin kim ilgäri* “kim önce kim sonra” redifli bu şiirde de - ilk ve beşinci beytin ikinci mısraları dışındaki beyitlerde bu redifin bağlı olduğu bir yüklem yoktur, yani yine asıl anlamı bildiren yüklem bulunmamaktadır. Aslında redif kısmı “kim öncedir ve kim sonradır” şeklinde yüklem olarak yorumlanabilir. Fakat bu durumda da anlam ortaya çıkmamaktadır. Şiir, bu rediflerin yüklemi ancak “bu dünyadan göçeceği belli değildir ~ öleceği belirsizdir ~ bu dünyadan göçeceği bilinmez” vb. olarak yorumlandığında anlamlandırılabilir. Biz ise çalışmamızda *kim keyin kim ilgäri* redifini “Kimin önce kimin sonra bu dünyadan göçeceği belli değildir.” olarak yorumlamayı tercih ettik.

Bärçämiz bu yoldä ämmâ kim keyin kim ilgäri
Bilmägän hech qäysi dänä kim keyin kim ilgäri

Hepimiz bu yoldayız, ancak kimin önce kimin sonra
 bu dünyadan göçeceği belli değildir! Hiçbir bilgi,
 kimin önce kimin sonra göçeceğini bilememiştir!

Gâhi ây âldın bätär, gâh quyâş undän burun,
 Bu qızıq âdätli dünyâ, kim keyin kim ilgäri

Bazen ay önce batar, bazen güneş ondan önce. Bu
 tuhaf âdeti olan bir dünyadır; bu dünyadan kimin önce
 kimin sonra göçeceği belli değildir!

Sev häyâtingni äzizim mäyli ungä mehr qoy
 Lek mäğrurlänmä äslâ kim keyin kim ilgäri

Hayatını sev dostum, önemli değil ona bağlan; ancak
 mağrurlanma; çünkü bu dünyadan kimin önce kimin
 sonra göçeceği belli değildir!

Bärçä häm ölmäy yaşâşni dâim äylär ârzu,
 Bu fâqät dilde tämännâ, kim keyin kim ilgäri

Herkes daima ölmeden yaşamayı arzu eder, ancak bu
 yalnızca gönüldeki temennidir. Kimin önce kimin
 sonra bu dünyadan göçeceği belli değildir.

Umrimiz xuddi âqâr suvdek âqib barmâqdädur
Yetgüsi mänzilgä âşnâ kim keyin kim ilgäri

Ömrümüz tıpkı akarsu gibi akıp gitmektedir, ey
 dostum, acaba menzile kim önce kim sonra
 ulaşacaktır? [bu belli değildir!]

Keksä mu sâğ mu käsäl mu yâş mu bilmäs ketmägin
 Bolmägäy hälli muämmâ kim keyin kim ilgäri

Yaşlı mı olur, sağ mı olur, hasta mı olur, genç mi olur,
 bilmez gideceğini; bu muamma hallolmaz, bu
 dünyadan kimin önce kimin sonra göçeceği belli
 değildir!

Bälki ölmäsmän demäsdän el yurtı räzi qıl
 Men mu yâ sen mu mäbädâ kim keyin kim ilgäri

Belki ölmem demeden halkın ve yurdun rızasını
 kazan, sen mi yoksa ben mi (ilk gidecek), yani kimin
 önce kimin sonra bu dünyadan göçeceği belli değildir!

Çustiyâ qäysärgä sâlmäsdän dilingni pāk tut,
 Bol mudâm sâf u musäffâ kim keyin kim ilgäri

Ey Çustî, bahanelerle geciktirmeyerek gönlünü temiz
 tut, daima sâf ve duru ol, çünkü bu dünyadan kimin
 önce kimin sonra göçeceği belli değildir!

(Xocäyev-Xocäyev: 142)

Redifi şart çekimi olan rübai

Bilindiği gibi şart çekiminde kullanılan -sA aslında bir zarf-fiil ekidir. Gerek tarihî gerekse günümüz lehçelerinde şart çekimindeki yardımcı cümlelerin yüklemeleri, bağlı oldukları asıl yüklem bulunmadığı cümlelerde istek çekim eki olarak da kullanılmaktadır. Bu tip

cümlelerde şartın bağlı olması gereken asıl yüklem zihinde tamamlanmaktadır. Örnek olarak “Keşke akşam bize gelsen!” cümlesinin aslında gerçek yüklemine zihnimizde “oturup konuşuruz ~ eğleniriz ~ iyi olur” vb. şekillerde tamamlarız.

Bu durum zaman zaman Klasik şiirde de karşımıza çıkmaktadır. Aşağıda Bâbü’ün (1483-1530) bir rubaisi verilmektedir. Bunlar da aslında yüklemi olmayan daha doğrusu yüklemi okuyucunun hayal gücüne bırakılan şiir olarak kabul edilebilir. Aşağıdaki şiirin Türkiye Türkçesi çevirisinde bizim yorumumuz olan yüklemeler ayrıca içinde verilmektedir.

Köngli tilegen murādığa yitse kişi	İnsan, gönlünün dilediği arzulara yetişse yahut bütün
Yā barça murādlarını terk itse kişi	arzuları terk etse [ne iyi olur!]. Bu ikisi de nasip olmazsa
Bu ikki müyesser olmasa ‘ālemde	bu alemde insan başını alıp bir taraflara gitse [ne iyi
Başını alıp bir sarığa kitse kişi	olur!].
(Yücel, 1995, s. 214)	

Halk Edebiyatında Benzer Kullanımlar

Yazımıza konu olan ve klasik şiirde görülen yüklem dinleyicilerin muhayyilesine bırakılan cümle tipi halk sözü ürünlerinde de görülmektedir.

Meşhur Adana türküsünün aşağıda verdiğimiz bölümünün üçüncü mısraıdaki “Anan baban hayırına” kelime grubu yüklem yönünden ne önceki ne de sonraki bölüme bağlanır. Bu bölümü, dinleyici zihninde “ne olur gel ~ gelsen iyi olur ~ sen de beni sev ~ bana acı” vb. birçok şekilde tamamlar.

Adana'nın bayırına
Ağam at çıkardım çayırına
Anan baban hayırına [ne olur gel! ~ gelsen iyi olur! ~ sen de beni sev! ~ bana acı!]
Aman Adanalı paşam Adanalı
Evde duramıyom sana dadanalı

Benzer durum Özbek sözlü edebiyatında da görülür. Aşağıdaki manini son mısramı anlamak için ayrıca içinde verilen yüklemelerden birisini veya bir benzerini kullanmak gerekir.

Bir yârim bâr ärävākâş	Bir yârim var arabacı
Äbbermäydi xânältäs.	Almıyor ipekli kumaş.
Äbbermäsä xânätläs,	Almazsa ipekli kumaş,
Yänä bittä ärävākâş (Äläviyyä, 1972, s. 44)	Yine bir arabacı [bulurum ~ bulacağım ~ olur ~ lazım]

Aynı şekilde her iki sahadaki türkülerde özellikle anlamca yüklemi “var” olan türkülerde yüklem bulunmayabilmektedir.

Anadolu’daki “Yağmur Yağar Taş Üstüne” türküsünün aşağıda verilen ikinci bölümünün ikinci mısraının yüklemi “var” kelimesidir ve metinde kullanılmaz. Bu dinleyicinin muhayillesine bırakılır.

Yağmur yağar ordan burdan
Üstümüzde taka yorgan [vardır]
Öpeceksen işte gerdan
Vay dili dili kuş dili dili
Mevlâ kulu sevdim seni

Aşağıdaki Özbek manisinin ilk mısraının yüklemi de “var” kelimesidir ve metinde yer almaz.

Sändig tolâ sâriq gül	Sandık dolu sarı gül [var]
Täqsäm ädâ bolmäydi.	Taksam nihayete ermez.
Süygän yârning dârdini	Sevdiğim yârin derdini
Äytsäm ädâ bolmäydi. (Äläviyâ, 1972, s. 73-74)	Desem nihayete ermez.

Son olarak yukarıdaki şart kipi almış fiillerin bağlı olduğu yüklem bulunmadığı türden örneklere de halk şiirinde rastlanmaktadır. Aşağıdaki Anadolu’dan aldığımız Karadeniz bölgesine ait atma türkünün ilk dörtlüğünün ilk iki mısraında eksilteli yüklem söz konusudur.

Yârim gelse yanıma
Olsa derdime derman
Meraktan öleceğüm
Onsuz geçmeyi zaman

Keza aşağıdaki Özbek manisi tamamen şart kipiyle kurulmuştur. Dinleyici yüklemi zihninden tamamlar.

Suv bolsä tınıq bolsä,	Su olsa, duru olsa,
Âqsä âriqlâr tolsä.	Aksa dereler dolsa,
Âşiq bilän mä’suqä	Aşık ile maşuk
Yân qoşnı – yâqın bolsä. (Äläviyâ, 1972, s. 66)	Yan komşu, yakın olsa.

Son olarak kimi atasözü ve deyimlerin hem Türkistan hem de Anadolu sahasında yüklemelerinin düşürülerek kullanıldığı görülmektedir. Mesela Anadolu’da “İt ite buyurur, it de kuyruğuna” atasözü kimi zaman “İt ite, it de kuyruğuna” şeklinde yüklem belirtilmeden de kullanılır. Benzer şekilde Özbek Türkleri arasında “Mendän ketgünçä, egäsigä yetgünçä (benden gidinceye

kadar, sahibine yetinceye kadar)” atasözü vazife savmak kabilinden üstün körü yapılan işler için söylenir.

Bütün bunlardan hareketle klasik şiirdeki yüklemsiz cümlelerin halk şiirinde görüldüğü gibi Türkçenin kendi iç dinamiğinden kaynaklandığı düşünülebilir.

Sonuç

Şiir dilinin nesir dilinden önemli farklarından birisi de eksiltili kullanımlara sıkça başvurma imkânını bünyesinde taşımasıdır. Bunun sebepleri arasında *ifadeyi pekiştirmek, yorumu okuyucuya bırakmak, merak uyandırmak, unutmak, konuşmanın bölünmesi, üstü örtük belirtmek, gizlemek* gibi türlü yanında özellikle klasik şiirdeki vezin ve kafiyeden kaynaklanan zaruretleri de göz ardı etmemek gerekmektedir. Ancak özne, nesne, zarf ve yer tamlayıcısı dışında özellikle yüklem bulunmaması cümlenin anlaşılmasını temelden etkilemektedir. Bu sorun bir gazelde bir iki beyitte karşılaşıldığında, klasik edebiyat araştırmacıları bunları ana dil mantığı yanında klasik edebiyatın zevk anlayışı ve gelenekleri sayesinde çözümlenmektedirler.

Öte yandan klasik şairlerin şiirlerinde zaman zaman eksiltili yüklem bulunması, şairin başarısızlığı değil, aksine bir tercihi olarak kabul edilebilir.

Ancak yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi gazelde eksiltili yüklem baştan sona hâkim olduğu durumlarda bunun sebebi Türkçe dışında başka bir dilde – klasik edebiyat söz konusu olduğunda özellikle Farsça’da – aramak gerekebilir.

KAYNAKÇA

Abdul Hadi Dawi: <http://panjara.dk/poetry/?mode=view&id=1174&poet=84&t=تابکی>
01.02.2022 saat: 14.35.

Akalın, M. (1975). *Ahmedî Cemşîd ü Hurşîd İnceleme-Metin*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Akyüz K. – Beken S. – Yüksel S. – Cunbur M. (1985). *Fuzûlî Divanı*. Ankara: Akçağ.

Äläviyâ, M. (1972). *Âq Âlmä, Qızıl Âlmä, Qâşıqlär*. Taşkent: Ğäfur Ğulâm.

Çavuşoğlu M. – Tanyeri M. A. (1981). *Hayretî Dîvan*. İstanbul: İ.Ü. Edebiyat F.

Dilçin, C. (1991). *Mes‘ûd bin Aḥmed Süheyl ü Nev-bahâr İnceleme-Metin-Sözlük*. Ankara: AKM.

- Erkinov, S. – Munirov Q. – Eşânxocâyeve Ş. (1988). *Hâmzâ Hâkimzâdâ Niyâziy Tolâ Âsârlâr Toplämı Beş Tomlik 1. Tom Devân*, Taşkent: Fân.
- Gölpınarlı, A. (1992). *Mevlânâ Celâleddîn Dîvân-ı Kebîr VI*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Xocâyeve, M. –Xocâyeve, B. (1988). *Çustiy Hâyâtnâme Devân*. Taşkent: Ğâfur Ğulâm.
- Karasoy, Y. (1998). *Şibân Han Dîvânı (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*. Ankara: TDK.
- Kârimov, Ğ. (1960). *Muqimi İkki Tomlik Âsârlâr Toplämı I Tom Lirikası*. Taşkent: ÖZSSR Dâvlât Bâdiyy Âdâbiyât Nâşriyâtı.
- Qâsımov, İ.– Vâlixânov Â. (1983). *Uvâysiy Köngil Ğülzârı*. Taşkent: Ğâfur Ğulâm.
- Kaya, Ö. (1996). *‘Âlî Şîr Nevâî Fevâiidü’l-Kiber*. Ankara: TDK.
- Mevlânâ, *Dîvân-ı Şems-i Tebrîzî*. <http://dl.parsbook.com/server3/uploads/shamse-tabrizi.pdf>
01.02.2022 saat: 11.55.
- Özyıldırım, A. E. (1999). *Hamdullah Hamdî ve Divanı*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Saraç. M. A. Y. (2019). “Eski Türk Edebiyatında İfade Şekilleri ve Anlam Sanatlarına Giriş”. *Eski Türk Edebiyatına Giriş: Söz Sanatları*. Eskişehir: Anadolu Ü. S. 2-33.
- Tarama Sözlüğü IV K-N*. 2. Baskı, 1996. Ankara: TDK.
- Timurtaş, F. K. (1980). *Şeyhî ve Husrev ü Şîrin’i İnceleme-Metin*. İstanbul: İ.Ü.
- Tulum, G. (2021). Yûnus Emre’de Makro Ölçekte Ritim. *Söylem Filoloji Dergisi*, 6 (3) , s. 832-857.
- Yücel, B. (1995). *Bâbürr Dîvânı (Gramer-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)*. Ankara: AKM.

Extended Abstract

The main element of the sentence is the predicate. The elliptic predicate or other elliptical elements are rarely found in colloquial speech. This situation in the texts reflects the spoken language and the spoken language occurs for the following reasons: reinforcing the expression, leaving the interpretation to the reader, arousing curiosity, forgetting, splitting the speech, allusion, hiding, etc. Elliptic sentences cannot, of course, form the whole of a text. At most, a few elliptical sentences can come together. Even in such a case, there should be expressions implying the existence of predicates in the preceding or following parts of the speech or text.

Another place where elliptical sentences are used is in poetry. However, poetry, like spoken language, does not happen instantaneously. A poem goes through the thinking and editing process of the poet during the production phase. The poet thinks over the poem, calculates what he should say for what purpose and where. In this case, the absence of a predicate in a poem is at some point the poet's own conscious choice.

At this point, the question that needs to be emphasized is: If the basic elements of the sentence is the predicate, what could be the reasons for using the sentences in which the predicate is not specified? The reasons for not using the predicate seen in the spoken language are also valid in poetry to a large extent. Some other reasons can be added to these: to enable the reader to use their imagination, to expand the reflections and influences of the poem on the reader, to increase the effectiveness of the poem, etc. In addition, the desire to find poetry meter and rhyme caused this situation.

In this respect, there are also elliptical sentences in classical poems written in Turkestan and Anatolia. In addition to this, ghazals consisting entirely of elliptical sentences were written in these fields. Below are examples of not using a predicate in a sentence, in a couplet, and finally in a ghazal, respectively.

There are two sentences connected with *the conjunction ki* in the second line of the following couplet of Ahmedi, one of the 14th-century poets. However, there is no predicate in the sentence before the conjunction *ki*. However, to interpret the couplet, a finite verb must come after the word *dāsītān*: *oku ~ söyle ~ de ~ eyit ~ gerek ~ lazım, etc.* Or a noun should be used in the predicate task such as *gerek* or *lazım*.

Bu ʿömri çün bilürsin kim olur bād

Bize bir dāsītān kim olavuz şād (Akalın: p. 101)

The same situation is encountered in the work called *Süheyl ü Nevbahar* by Hoca Mes'ud, one of the 14th-century poets. In fact, the second of the following three consecutive couplets taken from *Süheyl ü Nevbahar* has no predicate. The predicates underlined in the first and last couplets do not bind the couplet in question. We can determine the predicate of the second couplet in the form of “vardı ~ hazırdı ~ hazır bulunuyordu ~ atlarına bindiler ~ dururlardı ~ duruyordu ~ geliyordu ~ eşlik ediyordu vb.” in our minds.

Buyurdı ki at çekdi ilerü kıl

Revân bindi avcında bir deste gül

İleyince öñince cümle çeri

Yigitler ü ulular u begleri

Süheyl'e çü Fağfür irürdi yolın

Gelübenin ilerü öper elin (Dilçin, 1991, p.270)

Muqimiy (1850-1903), one of the last period representatives of classical Eastern Turkish poetry, also uses the phrase *qilmoq shunchalar* “to make this much” as a redif in his ghazal below. The sentences in some of the couplets are completely elliptical. In some, only the second lines are elliptical. So redif is not connected with any concrete predicate. To understand the couplets, it is appropriate to complete the redif *qilmoq shunchalar* “to make this much” with predicates such as “da olur mu? ~ yakışıyor mu? ~ doğru mu?”.

Zulm ila qahr u g'azab izhor qilmoq shunchalar,

Oshiq-i bechoraga ozor qilmoq shunchalar.

Gul debon sevgon kishining ko'kragiga nish urib,

Xasta-yu ma'yus etib, afgor qilmoq shunchalar.

To'ti-yi shirin-suxan ag'yorlarning bazmida,

Bizga kelganda gapirmay, zor qilmoq shunchalar.

Sizga kim aydi: muhabbat ahlini qil ihtisob,

Qo'rqutib o'z aybiga iqror qilmoq shunchalar.

Kelsa oldingizga boysurat, yaqosi tugmalik
İzzat ila shod u minnatdor qilmoq shunchalar.

Garchi kelsa, eski to‘n, bizdek duogo‘y-i faqir,
Kambag‘alning xirqasidan or qilmoq shunchalar.

Har balo-yu, jabr kelsa, yonmagay hargiz, Muqim,
Oshiq ahlini urubon xor qilmoq shunchalar. (Karimov, 1960, p.181)

Such elliptical sentences are also found in folk poetry of Turkestan and Anatolia. However, it is necessary not to ignore the Persian influence in ghazals written entirely with elliptical predicates.

Sovyet Türkmenistanı'nda Astrahan Türkmenleri Üzerine Araştırmalar:

K. Böriyev ve C. Mustakova Örneği

Nurettin HATUNOĞLU* & Tahir AŞIROV**

Öz

Bu çalışma Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kuruluşunun hemen ardından Böriyev Kümüşali tarafından Türkmenistan Gazeti adlı gazetede kaleme alınan "Aştarhan Türkmenleri" ile C. Mustakova tarafından 1989 yılında Türkmenistan Kommunisti Dergisi'nin sekizinci sayısında neşredilen "Astrahan Türkmenlerininikide" adlı yazılar ile ilgilidir. Çalışma bu makalelerin yazılmasına yol açan siyasi nedenler, Türkmenlerin buldukları Astrahan Bölgesinin tarihi, o ve sonraki dönemlerde Astrahan bölgesinde yaşayan Türkmenlerin mevcut durumlarını, bu iki makale ve diğer kaynaklar üzerinden ortaya konmaya çalışılmıştır. Çalışmada her iki yazıdan alıntılar yapılarak özellikle 1926 yılında yazılan Böriyev'in yazısı mümkün mertebe literatüre kazandırılmaya çalışılmıştır. Bu yazı Astrahan Türkmenleri ile ilgili Türkmenistan'da yayımlanan ilk yazı olması açısından önem arz etmektedir. İki yazı üzerinden kıyaslamalar yapmak yolu ile bilgiler teyit edilmeye ve genişletilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Astrahan, Türkmenistan, Sovyetler, Böriyev, Mustakov.

The Astrakhan Turkmens Studies in Soviet Turkmenistan:

The K. Boriev And C. Mustakova Example

Abstract

This study is related to the articles "Turkmen of Ashtarhan" written by Böriyev Cumüşali in the newspaper Turkmenistan immediately after the foundation of the Turkmenistan Soviet Socialist Republic and "Turkmen of Astrakhan" written by Cemil Mustakova in the eighth issue of the Journal of the Communist of Turkmenistan in 1989. In the study, the political reasons that led to the writing of these articles, the history of the Astrakhan Region where the Turkmen were located, the current situation of the Turkmen living in the Astrakhan region at that time and in the following periods were tried to be revealed through these two articles and other sources. In the study, by making quotations from both articles, Boriev's article, which was written in 1926, was tried to be brought to the literature as much as possible. This article is important as it is the first article about Astrakhan Turkmens published in Turkmenistan. By making comparisons over two articles, the information was tried to be confirmed and expanded.

Key Words: Astrakhan, Turkmenistan, Sovietler, Boriev, Mustakova.

* Doç.Dr. Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, E-posta: hatunoglu.nurettin@gmail.com / orcid: 0000-0003-4196-3076.

** Doç.Dr. Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, E-posta: tahirashirov@gmail.com / orcid: 0000-0002-9684-0834.

Giriş

20. yüzyılın ilk çeyreği, bütün dünyada olduğu gibi Türkistan coğrafyasında da önemli siyasi olayların meydana geldiği bir dönem olmuştur. Rusya İmparatorluğu'nun yıkılarak yerine Sovyetler birliğinin kurulması Türkistan'da da yeni siyasi oluşumlara ve köklü değişimlere kapı aralamıştır. Geleneksel devletler şeklinde varlıklarını devam ettiren hanlık ve emirlik yönetimlerinin ceditçi aydınlar ve Bolşevikler tarafından yıkılarak yerlerine, Buhara ve Harezmi Halk Cumhuriyetlerinin kurulması, devlet idaresinde yeni paradigmaları beraberinde getirmiştir. Yeni kurulan bu cumhuriyetlerin idaresinde görev alan ceditçi Türkistanlı aydınlar kimlik, demokrasi, hukuk benzeri modern dönem devlet anlayışında ön planda tutulan kavramlara yaşadıkları siyasi atmosfer çerçevesinde anlamlar yüklemeye çalışmışlardır. Konu kapsamındaki Astrahan Türkmenleri ile etnik anlamda bağ kurmaya çalışılacak olan Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin topraklarının bir kısmında kurulmuş olan Harezmi Halk Sovyet Cumhuriyeti'nin anayasasında, Bolşevik etki görölmekle beraber, yukarıda söylenen kavramlara farklı bir bakış açısı getirilmeye çalışılmıştır. Fakat 1 Şubat 1920 yılında Bolşevik Ruslar ve Ceditçi aydınların Hive'yi işgal etmesinden (Koşcanov ve Palvanov, 2007;315), bu devletin kendi kendini lağvederek topraklarının yeni kurulacak olan Türkmenistan ve Özbekistan Sovyet Cumhuriyetleri arasında paylaşılmasına kadar milli kimlik ve sınırlar ile ilgili müdahaleci bir süreç geçirmiştir. İlgili anayasada; "Asırlar boyunca kan akıtıp birbirleri ile mücadele eden Yomud, Kazak, Karakalpak, Özbek ve diğerleri bağımsız Harezmi Cumhuriyeti'nin aynı kanı taşıyan eşit hukuklu azaları olarak kabul edilir. Bu güne kadar devam edip gelen tarihi hatalar unutulmuştur" (Hatunoğlu, 2014: 97) ifadesinde olduğu gibi Türkmen tabiri yerine Yomud tabiri kullanılsa da birkaç yıl sonra bu devletin topraklarının bir kısmında Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurdurulmuştur. Harezmi Halk Cumhuriyeti kuruluşunda milli bir nitelik taşırken, zaman geçtikçe Buhara Halk Cumhuriyetinde olduğu gibi bu ülke de Sovyet hâkimiyetine girmiştir. Çünkü V.İ. Lenin Rusya Komünist Partisi Merkezi Komitesi'nin ve Türk Komisyonu materyallerini dikkate alınarak 13 Haziran 1920 tarihinde milli-bölgesel sınırları belirlenme meselesinin gerçekleştirme gerekliliğini dile getirmiş, Türkistan'ın Özbekistan, Kırgızistan ve Türkmenistan olarak ayrılması için etnik ve diğer haritaların hazırlanmasını istemiştir (Koçiyev, 2001;297). Neticede Rusya Komünist Partisi Merkezi Komitesi Orta Asya Bürosu Komisyonu 11 Mayıs 1924 tarihli toplantısında ilgili komisyonların üzerinde çalıştığı Orta Asya'nın milli-sınırlarının belirlenmesi planlarını onaylamıştır. Aynı yılın 16 Eylül'ünde Türkkomisye Merkez İcra Komitesi'nin kararı ile Özbek, Türkmen ve Kırgız cumhuriyetleri kurulmuştur. 29 Eylül 2 Ekim tarihleri arasında yapılan 5. Umum Harezmi kurultayında milli devlet sınırları hakkındaki karar kabul edilip,

Harezmi Halk Cumhuriyeti'nde yaşayan Özbek, Türkmen ve Karakalpaklar'a ülke sınırlarından ayrılıp yeni milli cumhuriyetlere katılma hakkı verilmiştir. (Corayev ve Nurulin, 2000: 289-297). Yeni kurulan Türkmenistan, batısında Hazar Denizi, kuzeybatısında Kazakistan, kuzeyinde ve batısında Özbekistan, güneydoğusunda Afganistan, güneybatısında ise İran'ın komşu olduğu bir ülke olmuştur.

Yukarıda özetlenmeye çalışılan müdahaleci siyasi süreç neticesinde Türkistan'da Sovyet tarzı boy esaslı yeni devletler ve kimlikler ortaya çıkmıştır. Oliver Roy'un (1997:104) "Sovyetlerin kontrolünde kurulan yeni devletlerin teorik olarak, diliyle tanımlanan her halk, gelişmişlik düzeyiyle orantılı bir idari statü kazanan bir "milliyet" (natsionalnost) oluşturur. Kapitalist bir üretim biçimi ve bir piyasaya sahip oldukları için ulus (natsya) aşamasına gelmiş olan halklar "Sovyet sosyalist cumhuriyeti" statüsüne hak kazanırlar. Daha az gelişmiş halklar, aşağıya doğru bir sıralamayla "özerk cumhuriyet", "özerk bölge" (oblast) ve "ulusal toprak" (okrug) statüsünü alırlar. Bu düzeylerden her birine ayrı bir idari statü karşılık gelir. Sovyet cumhuriyetleri, bir devletin her türlü dış görüntüsüne sahiptir: bir devlet reisi (Sovyet başkanı), bir dışişleri bakanlığı (1944'ten sonra), bir bayrak, bir ulusal komünist parti, bir ulusal dil, bir bilimler akademisi, bir milli marş, vb" şeklindeki ifadeleri Sovyetlerin Türkistan topraklarında kurduğu idari yapıyı özetlemektedir.

Yeni kurulan cumhuriyetlerde siyasi arenada veya eğitim-kültür sahasında faaliyet yürüten ceditçi aydınların zihninde bu süreç öncesinde tartışmaya başlanan millet, etnik kimlik ve ana dil gibi kavramlar yeni oluşan şartların etkisi ile şekillenmeye başlanmıştır. 1924 yılındaki gelişmelere kadar bazı ceditçiler arasında gündemde olan Sart, Türk, Türkistanlı, Çağatay vb adlar gündemde olup, Sart Dili (Çağatay Türkçesi) bütün Türklerin ortak dili olarak (Umumi Türk Dili) olarak adlandırılmakta idi (Koçiyev, 2001:302). Fakat yeni cumhuriyetlerin kurulması sonrası bu kavramlar siyasi yönlendirmeler ile yerini Özbek, Türkmen, Kazak, Kırgız, Tacik ve onların konuştuğu Özbekçe, Türkmençe, Kazakça, Kırgızca ve Tacikçeye bıraktı. Bu kimliklerden ve dillerden sadece Tacikler gayri Türk olup kültürel yakınlığına rağmen dil ve kimlik açısından diğerlerinden farklı idi. Tacik kimliği siyasi manada ilk defa bu süreçte kendilerine Ruslar tarafından hediye edilmiştir. Sartlar Özbek'e, Yomudlar ve Tekeler Türkmen'e Kara ve Ak Kırgızlar ise Kırgız ve Kazak'a dönüştürülerek kendilerine ait bir dil ve egemen oldukları bir vatana sahip olmuşlardı. Bu siyasi ortam yerel milliyetçilik denilebilecek bir düşünceye alan açmıştır.

Belli bir toprak parçası üzerinde egemen bir kimliğin inşa edilmesi doğal olarak o kimliğin araştırılması ve parlatılması ihtiyacını doğurmuştur. Ceditçi kadrolar ve aydınlar bu yeni

duruma yönelik faaliyetler yürütmeye başlamışlardır. Sovyet insanı kimliğinin ileriki yıllarda Rus dili ve kültürü temelinde inşa edilmeye çalışıldığı Stalin dönemi politikalarına temelde aykırı olan bu duruma bir süreliğine müdahale edilmemiştir. Fakat belli ayrışmalar sağlandıktan sonra milli komünizmi andıran bu faaliyetlere destek veren aydınlar Turancı, Pantürkçü ve İslamcı yaftalamaları ile karşı devrimci olarak suçlanmışlar ve 1937-38 yıllarında katledilmişlerdir.

Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulduktan sonra yukarıda izah etmeye çalışılan sürecin etkisi ile Türkmen halkının tarihi, kültürü, dili ve edebiyatı başta olmak üzere farklı alanlarla ilgili çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmaların kapsamına Türkmenistan'ın sınırları dışında yaşayan Türkmenlerin de girmiştir (Aşırov ve Albayrak, 2020a: 96-113). Çünkü 1924 yılında çizilen sınırlar sonrası sosyolojik olarak kendilerini Türkmen, Kazak, Özbek ya da Kırgız gibi kimlikler ile ifade edenlerin kendi devletleri dışındaki topraklarda da varlığı söz konusu olmuş ve bu durum kendi sınırları dışında yaşayan toplulukların bazı çalışmalara konu olmasına sebep olmuştur. Bu tür çalışmalardan biri de Astrahan Türkmenleri üzerine yapılan ve konumuzu teşkil eden Kümüşali Böriyev'in (1896-1942) (Aşırov, 2020: 48-50) Astrahan Türkmenleri adlı çalışmasıdır. Türkmen milli kimliği için önemli olan Mahtumkulu şiirleri'nin 1912 yılında "Divanı Mahdumkulu" adıyla Abdurrahman Nurmhammet oğlu Niyazı (1855-1927) tarafından Astrahan'da yayımladığı eser (Aşırov, 2017: 535-538), Astrahan Türkmenlerinin millî kimlik, düşünce, gelenek mücadeleyi yürütmeye çalıştığını gösteren değerli bir yayındır.

Çalışmanın konusu olan Astrahan Türkmenleri adlı yazı Kümüşali Böriyev tarafından 1926 yılında "Türkmenistan" gazetesinde "Aştarhan Türkmenleri" adıyla kaleme alınmıştır. Türkmen tarihi, dili, edebiyatı ve kültürü üzerine farklı yazılar kaleme alan Böriyev'in bu makalesi, Sovyet Türkmenistan'ı döneminde Astrahan Türkmenleri ile ilgili tespit edilebilen ilk yayındır (Böriyev, 1926). Böriyev'in, yazısının altına "Astrahan Türkmenlerine kültürel yardım vermeliyiz" (Böriyev, 1926) şeklinde bir alt başlık atması; yukarıda izah etmeye çalışılan kavramların Böriyev'in de zihninde karşılık bulduğunun bir göstergesi olmuştur. "Köylere gidip göremesem de Astrahan'daki Funtovo köy şurası başkanı sayın Cuma Göçeroğlu ile konuşabildim" (Böriyev, 1926) şeklindeki ifadesi söz konusu yazının gözleme dayalı bir saha çalışması olduğunu ortaya koymakta ve bu yazıyı Astrahan Türkmenlerinin o dönemdeki yaşamları için önemli bir kaynak haline getirmektedir.

Böriyev'in Astrahan Türkmenleri ile ilgili yazısı, Sovyet Türkmenistan'ı dönemi Türkmen çalışmaları konusunda bir tartışmayı beraberinde getirmektedir. Sovyetler döneminde Astrahan

Türkmenleri ile ilgili yazılan ve konumuz kapsamında olan bir diğer yazı da C. Mustakova tarafından 1989 yılında “Türkmenistan Kommunisti” (Türkmenistan Komünisti) dergisinde “Astrahan Türkmenlerininide” adıyla yayımlanmıştır. Birinci yazı Sovyet Türkmenistan’ının kuruluşu bir diğeri ise yıkılış dönemlerine denk gelmektedir. C. Mustakov da yazısında bu hususa dikkat çekmiştir. Astrahan’a olan seyahatinden sonra kaleme aldığı makalesinde, Sovyetler Birliği döneminde Türkmenistan’da hazırlanan ve 1974-1989 yıllar arasında 10 cilt olarak yayımlanan “Türkmen Sovet Ensiklopediyası” (Türkmen Sovyet Ansiklopedisi) adlı eserde, Astrahan Türkmenleri’ne yer verilmediğini ifade etmektedir (Mustakova, 1989: 89). Sovyetler döneminde yapılan çalışmaların konusu ve kapsamı açısından belirleyici bir yapıt olan “Türkmen Sovyet Ansiklopedisi”inde bu konuya yer verilmemesini ilk dönemlerde “Türkmen kimliği” oluşturma sürecinin “Sovyet kimliği” oluşturma lehine değiştirildiğinin bir işareti olarak görmek mümkündür. Sovyetlerin yıkılma belirtisi gösterdiği yıllarda tekrar sınır dışındaki Türkmenler ile ilgili bir yazının çıkması tesadüf mü yoksa Sovyetler döneminde oluşturulan algının değişim belirtileri midir. Ancak Sovyet sonrası tüm cumhuriyetlerde sınırları dışında yaşayan ve kendileri ile etnik bağı olan topluluklara ilginin arttığını söylemek mümkündür. Sovyetlerin dağılmasına yakın bir tarihte yayımlanan Mustakova’nın yazısı Böriyev’in makalesinden 63 yıl sonra yapılmış ve yeni gözlemler içermesi bakımından Astrahan Türkmenleri açısından kıymetli bir yazıdır. Bu iki yazıdan hareketle Türkmen halkının geçirdiği kültürel değişim sürecini gözlemlemek mümkün olabilmektedir. Zira birinci yazı Arap imlasında olup dil açısından o dönem diğer Türk topluluklarının kolayca okuyup anlayabileceği bir yazı iken, son dönemde yazılan ikinci yazı Türkmenistan’da kullanılan Kiril alfabesinde yazılmış olup diğer Türk topluluklarının daha zor anlayabileceği bir dil ile yazılmıştır. Bu iki yazıdan Boriyev’e ait olanı, Mustakova’nınkine nazaran metodolojik açıdan bilimsel bir çalışma niteliğinde olmasa da, bu konu ile ilgili bilgi veren ilk yazı olması kıymetini arttırmaktadır. Her iki yazı kendi içinde Astrahan Türkmenlerinin tarihi geçmişleri ve eğitim hayatları konularına ağırlık verilecektir. Çalışmada iki yazıdan hareketle Astrahan Türkmenleri hakkında değerlendirilmeler yapılmaya çalışılacaktır.

Astrahan Şehri ve Astrahan Türkmenleri

Böriyev’in yazısı Astrahan, günümüzde İtil Nehri’nin Hazar Denizi’ne dökülen aşağı mecrasında yer alan Astrahan şehri (oblastı) önemli bir ticaret merkezi olup, bu özelliğinden dolayı Hazar bölgesinin başkenti “Güney Venedik” olarak adlandırılır. Astrahan Oblastı’nın 2016 sayımlarına göre toplam nüfusu 1.018 milyon olup, kapladığı 49.024 kilometre karelik alan ile Rusya topraklarının % 0.3’ünü oluşturmaktadır (Energy Efficiency Brief: 2017).

Günümüzdeki idari sınırları çizilmeden önce bir Astrahan bölgesinden bahsedildiğinde kuşkusuz bu sınırın daha da genişlemesi söz konusu olabilmektedir.

Hazar Denizi'nin kuzey kıyısında bulunan ve İdil Nehri'nin aşağı akımında bulunması dolayısıyla jeopolitik açıdan Avrasya'nın stratejik bir noktasını teşkil eden Astrahan bölgesinin geçmişi Türk tarihi ile yakından ilgilidir. İlk Hun göçlerinin yapıldığı bir güzergâh olmasının yanı sıra Hazar Kağanlığı gibi önemli bir Türk devletinin merkezi topraklarını oluşturan Astrahan bölgesi aynı zamanda Peçenek ve Kıpçakların da daimi göç alanlarından biriydi. Astrahan şehri ise henüz IX-X. yüzyıllarda kurulmaya başlamış ve zamanla Hazar Denizi'ne doğru genişlemiştir (Koç, 2012:456). Astrahan bölgesine adını veren bu şehrin kuruluş tarihi ile ilgili İlya Zaytsev (2006: 230; 2016: 373) ise bir çalışmasında geleneksel görüşe göre XIII. yüzyılı işaret etmekte ve kurulması ile ilgili farklı bir görüş olarak İbn Battuta'nın seyahatnamesine atıf yapmaktadır. İbn Battuta'nın eserinde konu şu şekilde geçmektedir: “Hacı Tarhan (Astrahan) şehrine gittim. “Tarhan” Türkler nezdinde her çeşit vergiden muaf olan yer demektir. Bir zamanlar sufi bir Türk hacı oraya yerleşmiş, Sultan da onun bulunduğu mekanı bütün vergilerden muaf kılmış. Böylece hoca'nın çevresinde bir kasaba kurulmuş, büyümüş ve şehir haline gelmiş. Çarşıları muhteşem olan bu şehir “İtil” nehrinin kenarına kurulmuştur. Gördüğüm şehirlerin en güzellerindendir” (İbn Battuta, 2000: 485). Zeki Velid Togan (1965: 377) ise bu şehrin adı ile ilgili Arap kaynaklarına dayanarak İslamiyet'in ilk yıllarında bir kıtlık sonucu Harezm taraflarına göçen ve Hazarların hizmetine giren İtil Aslar'ından Astrahan (Asların Tahranı) lakabıyla bir reislerinin 765-765 yıllarında Araplara karşı mücadele ettiğini ve eski İtil şehri civarında kurulan ve o zamanlarda Astrahan denilen şehrin de ismini bu Astrahan'dan ya da başka bir kabile reisinden aldığını iddia etmektedir. Hacı Tarhan şeklindeki halk Etimolojisinin de İbn Battuta'nın o taraflara seyahatinden önce de var olduğunu ifade etmektedir.

Bu değerlendirmeler dışında Hacı Tarhan şehrinin günümüz Astrahan şehrinin yukarısında bulunan Şareni Bugor yerleşimi olduğu ve günümüzde bu şehirden (Hacı Tarhan) geriye hemen hemen hiçbir şeyin kalmadığı, yapılar ya ırmak suları ya da modern binalar yüzünden yok olup Timur'un yıkımından sonra şehrin başka bir yerde yeniden inşa edildiğine dair değerlendirmeler de vardır (Ünal, 2008: 321). İ. G. Dobrodomov 1973 yılında “Proishojdeniye Nazvaniya Astrahan” (Astrahan İsminin Kökeni) adlı bildirisinde, Türk, Rus, Latin ve Arap vb kaynaklarından hareketle bu şehrin ismi ile ilgili Açıtarhan, Aydarhan, Açıarkan, Astrahan, Hacı Tarhan, Yeni Hacı Tarhan, Agitarcam, Axetrehan, Ejderhan, Ajdarhan gibi yazılışları zikretmektedir (Dobrodomov 1973: 216–227). Zaytsev'in (2006: 230; 2016: 373) bu konudaki

değerlendirmelerden hareketle Astrahan şehrinin adı ve ilk kuruluş yerinin zamanla farklılık arzettiğini söylemek mümkündür. Bu çalışmada Astrahan bölgesinden kasıt, bu şehrin etrafında şekillenen bölge olup birçok yazılış şekline Astrahan şeklindeki yazılışı tercih edilmiştir.

Şehrin tarihinde dikkat çekilmesi gereken en önemli hususlardan biri siyasi açıdan şehrin ismi ile özdeşleşen Astrahan Hanlığı olmuştur. Altın Orda Devleti'nin yıkılışı ile ortaya çıkan devletlerden biri olan bu hanlığın başkenti Astrahan şehri olmuştur. Bu hanlık Moskova Knezliği'nin güçlenmesi sonrası diğer hanlıklar gibi Rus işgaline uğramış ve Kazan'dan sonra 1556 yılında işgal edilmiştir. Günümüzde Astrahan bölgesinde yaşayan Türklerin çoğunluğunu Tatar olarak ifade edilse de farklı Türk boylarının varlığı da söz konusudur. Bu topluluklardan biri de Türkmenlerdir.

XVI. yüzyıldan itibaren Kuzey Kafkasyanın dış sınırlarında Türkmenlerin merkez edindikleri birçok yerleşim yeri vardır. Bunlardan biri de Astrahan bölgesidir. Astrahan Türkmenleri ile ilgili Boriyev yazısının girişinde şu bilgileri vermektedir: “Astrahan civarında Abdal ve İğdirlerden 250 evden fazla Türkmen vardır. onların ecdatlarının 1803 yılında Mañğışlak'tan göçüp yerleştikleri bölge Astrahan'ın 20-25 çakırım [1,07 km] uzağında İdil'in aşağı mecrasında bulunan Funtovo ve İtil obalarıdır. Bunların meslekleri çiftçilik olduğu için ve kendilerine ait arazileri olmadığı için zenginlerin arazilerini kiralayıp çalışma gelmişlerdir. Ekim devriminden sonra işledikleri topraklar kendilerine verilmiş olsa da, verilen toprakların az olması dolayısıyla çoğunluğu yokluk içinde yaşamaya devam etmektedirler. Yerleri için çok emek verseler de karşılığını alamamaktadırlar. Ektikleri ürün patatestir. Funtovo Abdal obasında 137 ev 620 kişi olup oba şurası 6 azadan ibarettir. İtil'de ise 90 ev 480 kişidir” (Böriyev, 1926). Güncel araştırmalarda da Astrahan'da Türkmenler genellikle Funtovo'ya ve Atal köylerinde yaşadıkları görülmektedir (Begcanov, 1993: 186).

Mustakova ise Türkmenlerin Astrahan diyarına yerleşmeleri ile ilgili önemli bir ayrıntıyı şu şekilde dile getirmektedir: “Bildiğimiz gibi Rusya [Federasyonu]'nın sınırları içinde yer alan Stavropol Türkmenlerinin tarihine, Rus-Türkmen ilişkilerine ait yapılan çalışmalar az değildir. Ancak Türkmenlerin Astrahan'a gelişi Stavropol Türkmenlerine benzemiyor” (Mustakova, 1989: 90). Onun bu ifadesinden Türkmenlerin Astrahan bölgesine yerleşmelerinin kendine özgü yanlarının olduğunu anlaşılmaktadır.

Mustakova yazısında, Astrahan'a gelen Türkmenlerin Hive'den Mañğışlak'a göç eden Türkmenler olduğunu, Astrahan'lı Türkmenlerinden Mahmudov'un sözleri ile şu şekilde açıklamaya çalışmaktadır: “Astrahan Türkmenleri ilk olarak Hive'de yaşamışlardır. Onların esas mesleği hayvancılıktır. Mañğışlak'a göç ettiklerinde Mañğışlak'ta bulunan Kazaklar

Türkmenlerden orduya asker vermelerini istemişlerdir. Ancak Türkmenler buna razı olmayarak Hazar Denizi sahillerini takip ederek yukarıya doğru gitmişlerdir. Böylece Volga/İtil nehrinin Hazar'a akan yerine yaklaşmışlar ve Astrahan taraflarına yayılmışlardır" (Mustakova, 1989: 90).

Mañğışlak'tan Kafkasya'nın kuzey sınırlarına göçler XVI-XVII. yüzyıllarda olmuştur (Begcanov, 1993: 169). Genel olarak Türkmenlerin, Astrahan'a XVII. yüzyılda göç ettiklerine dair bilgilere de kayıtlarda ulaşmak mümkündür. N. Veselovskiy 1884 yılında "İstoriçeskiy Vestnik" (Tarih Bülteni) dergisinde "Pervoye Poddanstvo Turkmen Rossii" (Rusya Türkmenlerinin İlk Vatandaşlığı) adıyla yayımladığı makalesinde, XVII. yüzyılda Asya'dan Kafkasya'ya göçlerin yaşandığını kaydetmektedir. Türkmenlerin ise XVII. yüzyıl sonunda Mañğışlak'tan İdil bozkırlarına yerleştiklerini ifade edilmektedir (Veselovskiy, 1884: 300). Bunun sonrasında da Mañğışlak Türkmenleri İdil bozkırlarına göç etmeye devam etmiş ve bu bölgede sayıları giderek artmıştır. Ancak daha sonra Türk boyları ile Kalmıklar aralarında çekişmeler ortaya çıkmıştır. Bunun sonucunda Mañğışlak'tan gelen bazı Türkmenler Astrahan bölgesine yerleşmişlerdir (Veselovskiy, 1884: 300-301). Mañğışlak'tan Astrahan'a göç eden Türkmenlerin, 1777 yılında Astrahan valisi Yakob'a yazdıkları dilekçelerinde şöyle denilmektedir: "Biz... yüz yıl önce dedelerimiz ve atalarımız Mañğışlak'tan gönüllü olarak geldik" (Veselovskiy, 1884: 300-301). Bu söylemden hareketler Kafkasya Türkmenleri üzerine çalışmalar yapan alim Sapar Kürenov, Türkmenlerin Mañğışlak'tan Astrahan'a 1677 yılında geldiklerini ifade etmektedir (Kürenov, 1995: 11).

Mañğışlak'ta yaşayan Türkmenlerin Astrahan'a geliş tarihleri genel olarak XVII. yüzyılın ikinci yarısına kadar götürmek mümkündür. Kafkasya'da genellikle Türkmenlerin merkez edindikleri birçok bölge vardır. Özellikle Türkmenlerin Astrahan'a yerleşimlerinin daha sonra da devam ettiği kaynaklardan görülebilir. 1794 yılında 81 aile Türkmen'in Astrahan bölgesine göç etmişlerdir (Begcanov, 1993: 169). Mustakova yazısında, Astrahan'lı Türkmenlerinden Mahmudov'un sözlerini atıf yaparak XIX. yüzyılda olduğunu açıklamaktadır: "Bu yere Giniyatulla Gazizoviç'in ihtiyar atası, yani atasının babası gelmiştir. Bilgi verenlerin yaşlarına hesaplayıp, 1820-1830 yıllarında Türkmenlerin Astrahan'a geldiklerini tasdik etmektedir" (Mustakova, 1989: 90). Ayrıca Mustakova yazısında, Astrahan Türkmenlerin verdiği bilgiler temelinde, Türkmenlerin Astrahan'a yerleşimlerini 1820-1830 yıllar olarak tarihlenebileceğini ifade etmektedir: "Genel olarak biz topladığımız bilgilerimize dayanarak 1820-1830 yıllarında elliden fazla aile Türkmen Mañğışlak'tan geçerek gelmişlerdir diyebiliriz" (Mustakova, 1989: 90). Ancak bu bilgilerin devam eden yerleşimler ile ilgili olduğu söylenebilir.

Aynı şekilde Kafkasya'ya göç eden farklı Türkmen kabileleri kayıtlardan görmek mümkündür. Bu bağlamda Böriyev yazısında, Astrahan'da bulunan Türkmen kabileleri ile ilgili bilgi içermektedir. Ancak Böriyev, Astrahan'da Türkmenler kabilelerinin Abdal ve İğdir kabileleri hakkında bilgi vermektedir: "Astrahan civarında Abdal ve İğdir oğullarından 250 evden/çadırdan daha çok Türkmenler vardır" (Böriyev, 1926). Böriyev'in bahsettiği Abdal ve İğdir kabileleri, Kafkasya, özellikle de Astrahan Türkmenlerinin içinde en önemlilerindedir.

Abdalların baştan itibaren Astrahan Türkmenleri arasında önemli bir yerinin olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 6 Nisan 1803 tarihli ve Aleksandr imzalı yazıda Türkmenlerin temsilcilerinin Astrahan'a geldiği kaydedilmiştir. Bu belgede Abdallardan Molladövlet Miratniyaz Bahadırov, Begenç Miratbayev, Togrulgara Bahadırov ve Erali Durdı Miradov adlı kişiler Astrahan'a gelmişlerdir (Aktı, 1868: II/1000).

Aynı şekilde Seyinhan ilinin İğdir uruğunun Kafkasya'ya yerleşmeleri genel olarak bilinmektedir (Aşirov ve Albayrak, (2020a: 102). Mustakova yazısında, İğdir kabilesinin Astrahan'a yerleşimlerini şu şekilde ifade etmektedir: "Atal köyünde yaşayan 70 yaşlı Halmuhammet Gurbanoviç Şükürov kendi tarihleri ile çok bilgili ihtiyardır. Onun ifadelerine göre buraya İğdir uruğuna ait Türkmenlerin tahmini 24 çadırlısı, Abdallara ait 30 civarı çadırlısı bundan yaklaşık 150-160 yıl önce göçerek gelmiştir" (Mustakova, 1989: 90).

Aynı şekilde Böriyev, Astrahan'ın Atal köyünde İğdir Türkmenlerinin ikamet ettiğini açıklamaktadır. Böriyev, İğdir Türkmenlerinin Astrahan'da ikinci yerleşim yeri olan Atal köyündeki durumu ile ilgili bilgi vermektedir: "Funtovo'dan 6 çakırında [1,07 km] Atal –İğdir köyünde de oba şurası vardır. Çiftçi komitesi, parti ve komsomol hücresi yoktur. Atal'da 90 ev/çadır, 430 insan vardır" (Böriyev, 1926).

Astrahan Türkmenlerine birkaç defa konuk olduğunu ifade eden C. Mustakova'nın makalesi, Astrahan Türkmenlerinin tarihi açısından değerli ve Böriyev'in yazısından 63 yıl sonra yayımlanan önemli bir metindir. Ayrıca Mustakova tarafından kaleme alınan bu yazı, Böriyev'in verdiği bilgilerin yarım asır sonra ispatlar niteliktedir: "Astrahan Oblasti'nde Türkmenler Privoljskiy ilçesinin içerisinde olan Atal ve Funtovo-1 ile Funtovo-2 köylerinde yaşıyorlar. Atal köyü Astrahan şehrinden 25 kilometre güney –batıda, Guntovo köyleri ise 18 kilometre kadar daha güney – batıda yerleşiyor. Funtovo-1, Funtovo-2 köylerin uzunluğu 3 kilometre olup, bunlar ile arasında başka yerleşim yeri yoktur" (Mustakova, 1989: 90).

Astrahan Türkmenlerinde Eğitim

Böriyev'in yazısında Astrahan Türkmenlerinin mevcut durumları, eğitim hayatları ve Türkmenistan ile bağlantıları şeklinde başlıklandırılabilir. Astrahan Türkmenlerinde eğitim-öğretim konusunda kendi döneminin gözlemlerini aktarması önemlidir. Onun bu konuda aktardıkları şöyledir: "Funtovo Abdal köyündeki okulda 57 çocuk okumakta olup onların yarısı kızlardan oluşur. Okulun öğretmeni Tatar olduğu için Tatar dilinde eğitim yapmaktadır". Türkmenlerin Astrahan'da ikinci yerleşim yeri olan Atal köyündeki eğitimle ilgili ise şu bilgileri vermektedir: "Bu yerdeki okulda okul 50 öğrenci olup bunların da yarısı kızlardan oluşur. Öğretmenleri ve kitapları Tatar dilindedir".

Kafkasya'ya göç eden Türkmenlerin eğitim-öğretim konusundaki en büyük sorunları Türkmençe ders veren bir okulun olmamasıdır. Diğer bir ifade ile Türkmençe hazırlanan ders kitaplarının olmamasıdır (Aşirov ve Albayrak, 2020a: 109). Böriyev de Astrahan'da Türkmenler, Türkmen dilinde eğitim görmediklerini şu şekilde dile getirmektedir: "Türkmenistan'ın varlığını bilseler de Türkmen dilinde kitap, gazete ve dergiler aldırın yoktur. Astrahan eğitim bölümü Türkmen kitaplarını aldırıyor" (Böriyev, 1926). Mustakova 63 yıl sonra yayımladığı makalede de aynı sorunu şu şekilde dile getirmektedir: "Okulda ilk Tatar dilinde, sonra olsa Rus dilinde okumuşlardır. Onlar şimdi Rus okullarında okuyorlar" (Mustakova, 1989: 90). Bu da Astrahan Türkmenlerinin Türkmen dilinin kendilerine özgü bir şivesinin oluşmasına yol açtığı görülmektedir. Nitekim Mustakov bu konuyla ilgili şu şekilde ifade etmektedir: "Yarı yüzyıl kadar kendi halkından uzakta sosyal ve coğrafik şartlarda yaşayan Astrahan Türkmenleri kendine özgü Türkmen dilinin Astrahan konuşmasını oluşturmuşlardır".

Böriyev'in müşahedelerinden ve yazısında getirdiği bilgilerden Astrahan Türkmenlerinin, kız çocuklarının okumasına ayrı bir önem verdiği görülmektedir. Çünkü bu dönemde Türkmenistan'da kız çocuklarının okuması, diğer bir ifade ile okula gönderilmesi için mücadele edilmiştir (Aşirov ve Albayrak, 2020b: 158-172). Ancak bu dönemde Astrahan Türkmenlerinin okullarında eğitim görenlerin yarısını kız çocukları oluşturmaktadır. Bu da Astrahan Türkmenlerinin kız çocuklarının eğitim-öğretimine verdiği önemin bir göstergesidir.

Astrahan Türkmenlerinin kimliklerini muhafaza etme adına bir çaba içerisinde olduklarını bu yazıdan görmek mümkündür. Bu bağlamda Astrahan Türkmenlerinin, Türkmenistan'dan ilmi, kültürel ve eğitim – öğretim konularında yardım bekledikleri Koy Şura Başkanı Cuma Göçeroğlu'nun ifadeleri ile aktarılmaktadır. Türkmenistan devletinin kurulmuş olmasının dışarıdaki Türkmenler tarafından nasıl algılandığı konusunda da fikir veren ifadeleri şöyledir:

“Astrahan Türkmenleri Türkmen olduklarını akıllarından çıkarmıyorlar ve hiçbir zaman değişmemektedirler. Türkmenistan’ın kurulduğunu duyup dağın arkası var, biraz yürüyüp bir gün bize de Türkmenistan’dan yardım yetişir deyip ümit etmekte” (Böriyev, 1926). Yapılacak yardımlar ile ilgili ise Göçeroğlu sözlerini şu şekilde aktarmaktadır: “Bizim dileklerimiz eğer mümkün olursa ilk olarak İtil iline halktan toplanarak olsa da yardım edilmelidir. İkinci olarak okullarımız Türkmenleştirilmeli ve Türkmen dilinde kitaplar olmalıdır. Üçüncü olarak Türkmenistan’dan sürekli gazete, dergi ve kitaplar gönderilmelidir. Dördüncü olarak gelecekte adamlar hazırlamak için Türkmenistan’daki orta okullara Astrahan Türkmenlerinden adam götürülsün ve onlar Türkmençe eğitim alıp kendi memleketlerine dönüp çalışsınlar. Bu şekilde Türkmenistan’ın arası kesilmez, ilişkiler ve medenî yardım aracılığıyla Türkmenlerin en kuzeyde geçici oturan bir grubu olup yaşadık” (Böriyev, 1926). Türkmenistan’ın kurulduğunu duyup “Bir gün bize de Türkmenistan’dan medenî yardım gelir diye umut ediyorlar” (Böriyev, 1926). Böriyev yazısını “Kültürel yardımın çoğunu Halk Eğitim Komiserliğimizin vereceğini ümit ediyoruz” diyerek yazısını tamamlamıştır. O dönemde dile getirilen eğitim ve kültürel taleplerin sonraki dönemde de devam ettiğini Mustakova’nın yazısından görmek mümkündür. Bu hususta şu ifadeleri kullanmaktadır: “Astrahan Türkmenlerinin soruları Türkmen dilinde çıkmakta olan gazete – dergiler, edebî eserler, okul kitaplarıdır” (Mustakova, 1989: 90). Ayrıca bu hususlarda yapılması gerekenleri de şu şekilde ifade etmektedir: “Biz Astrahanlı akrabalarımız ile gerçek ilişkiyi kurmalıyız. Türkmen dili ve ilmin diğer alanlarının vekilleri halkın bir bölümünün yitip gitmemesi için şimdiden düşünülmelidir” (Mustakova, 1989: 91).

Astrahan’da yaşayan Türkmenlerin kültürlerini muhafaza ettiklerini günümüzde de görmek mümkündür. Toplumun inşa ettiği yapılar, kültürel yaşam biçimini yansıtan önemli göstergelerden biridir. Nitekim Mustakova’nın makalesinde bu konu şöyle ifade edilmektedir: “Evlerinin yapısı, yaşayışları âdeti Rus köylerinden farklılaşmaktadır” (Mustakova, 1989: 90). Türkmençe eserler millî ruh ve heyecanı canlı tutmaya çalışmışlardır. Türkmen halkının “Köroğlu” destanı, şair Mahtumkulu’nun şiirleri, Astrahan Türkmenlerinin edebî mirasları olmaya devam ettirmektedirler (Mustakova, 1989: 91). Bu bağlamda Türk boylarının önemli simgelerinden olan damgalarını muhafaza etmişlerdir. Nitekim Mustakova gözlemini şu şekilde ifade etmektedir: “Her kabilenin kendi damgası, damgasının da özel isimleri var” (Mustakova, 1989: 90).

XXI. yüzyılda Astrahan bölgesinde üç bin Türkmen yaşamaktadır. Bunlar Rusya Federasyonu’nda en büyük Türkmenler olarak kabul edilmektedir. Astrahan Türkmenleri

tarihte olduğu gibi günümüzde de İgdir kabilesi Atal ve Abdal kabilesi ise Funtovo 1, Funtovo 2 köylerinde ikamet etmektedirler. Bununla birlikte farklı köylerde de azınlık olarak ikamet ettikleri görülmektedir (Amanlıyev, 2016: 492).

Bu hususta olumlu bir adımın atılması ancak Türkmenistan'ın Sovyet (Rus) etkisinden kurtularak Bağımsızlığını kazanmasından sonra mümkün olmuştur. 2016 tarihinde Türkmenistan tarafından Astrahan bölgesinin Privolsk ilçesinin Funtovo köyünde inşasına başlanan ortaokulu-lise, 18 Mayıs 2018 yılında açılmış okula Türkmen meşhur şairi Magtımğulı-Pıragı'nın adı verilmiştir.

Sonuç

XX. yüzyılda Türkmenistan'da, Türkmenistan'ın bugün bulunduğu topraklar dışında kalan Türkmenlerin tarihi, kültürü, edebiyatı ve dili ile ilgili Türkmenistan'da farklı yayınlar neşredilmiştir. Bu yazılardan biri de Kümüşali Böriyev tarafından 1926 tarihinde "Türkmenistan Gazeti" adlı gazetesinde neşredilen "Aştarhan Türkmenleri" adlı yazıdır. Sovyetlerin (Rusların) Türkistan coğrafyasında meydana getirdiği siyasi değişiklik sonucu Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin ortaya çıkması, kurulan diğer cumhuriyetlerde olduğu gibi, kimlik tartışmalarına farklı anlamlar yüklemeye başlamıştır. Ceditçilik olarak adlandırılan hareketin içinde yer alan Türkistan'daki reformistlerin daha öncesinde tartışmaya başladığı milli kimlik ve milli kültür gibi kavramları konu alan yazılar 1917 yılından gerçekleşen Bolşevik devrimi sonrasında Ruslar tarafından kurulan Harezmi Halk Sovyet Cumhuriyeti, Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti ve Türkistan Otonom Sovyet Cumhuriyetleri'nde tartışmaya açılmıştır. Bu devletlerin 1924 sonlarında kendi kendilerini lağvedip yerlerine Özbekistan, Türkmenistan, Kırgızistan gibi devletlerin kurulması kimlik tartışmalarını farklı noktalara taşımıştır. Böriyev'in yazısı da Türkmenistan dışında yaşayan Türkmenleri konu etmesi ve onların kimlikleri ile eğitim sorunlarına Türkmenlik açısından bakması o dönem oluşturulmak istenen algı bakımından önem arz etmektedir. Sovyetlerin Türkistan coğrafyasına kurumsal olarak hâkim olması ve yeni kimliklerin oluşturulması sonrası takip edilen "Sovyet İnsanı/Milleti" politikasına aykırı olduğu düşüncesi ile milli kimlikleri konusunda yazılar yazan aydınlar katledilmişlerdir. Fakat Sovyetlerin dağılması sonrası bu aydınlar her Cumhuriyette milli kahramanlar olarak yeniden kültür hayatının önemli yapı taşlarına dönüştürülmüşlerdir.

Çalışmada üzerinde durduğumuz bir diğer yazı da C. Mustakova tarafından 1989 yılında Türkmenistan Kommunisti Dergisi, 8. sayısında neşredilen "Astrahan Türkmenlerinininkide" adlı yazıdır. Bu yazı diğerine nazaran akademik kurallara daha fazla riayet eden bir yazı

niteliğindedir. Her iki yazıdan hareketle Astrahan Türkmenlerinin geçmişleri ve geçirmiş oldukları süreç ortaya konmaya çalışılmıştır.

Kaynakça

- Aktı Sobranniye Kavkazskoyu Arheografiçeskoyu Komissiyeyu. (1866-1904). Tom. 1-12. Tiflis: Tip. Gl. Upr. Namestnika Kavk.
- Amanlıyev, N. (2016). “Turkmeni Astrahanskoy Oblasti Rossii”. Turkmeni. (ed. N.A. Dubova). s. 492-504. Moskva: Nauka.
- Astrakhan, Russia Energy Efficiency Brief (2017). Copenhagen Centre on Energy Efficiency, October, Erişim: <https://c2e2.unepdtu.org/wp-content/uploads/sites/3/2017/11/astrakhan-city-brief.pdf> (06.01.2022).
- Aşırov, T. (2017). “Divani Mahdumkulu Adlı Eser Üzerine”. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi 6 (1), 535-538.
- Aşırov, T. (2020). Türkmen Basın ve Düşünce Tarihinde Türkmen İli Dergisi (1922-1924). Erzurum: Fenomen Yayıncılık.
- Aşırov, T. ve Albayrak, Ç. (2020a). “Sovyet Türkmenistanı’nın İlk Yıllarında Stavropol Türkmenleri Üzerine Çalışmalar: Tülek Nazarov Örneği”. Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi IV (1), 96-113.
- Aşırov, T. ve Albayrak, Ç. (2020b). “XX. Yüzyılın Başlarında Türkmenistan’da Kız Çocuklarının Eğitimi Üzerine Çalışmalar: Gülsüm Şehidiye Örneği”. Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi, 5 (1), 158-172.
- Begcanov, A. (1993). Mañgışlak Turkmenleri XVIII-XIX. Asırlarda. Aşkabat: Bereket-Bina Neşriyatı.
- Böriyev, K. (1926). “Aştarhan Türkmenleri”. Türkmenistan Gazeti.
- Corayev, M, ve Nurulin, R. S. Kemalov vd. (2000), Özbekistanning Yengı Tarihi: (Ozbekıstan Sovyet Mustemlekeçiligi Devrıda), 2. Kitap, Şark Neşriyatı, Taşkent.
- Dobrodomov, I.G. (1973). “Proishojdeniye Nazvaniya Astrahan”. Onomastika Povoljya. 3. Materialı III Konferentsii po Onomastike Povoljya. Ufa: ss. 216–227.
- Hatunoğlu, N. (2014), “Harezmi Şıralar Cumhuriyeti ve I. Kanun-i Esasisi”, History Studies, Sayı: 6 (1), 80-100.
- İbn Battuta. (2000). İbn Battuta Seyahatnamesi. çev. A. Sait Aykut. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Koç, D. (2012). “Aşağı İdil Boyunda Hâkimiyet Mücadelesi ve Astrahan (Hacı Tarhan) Hanlığı”, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi XII (1), 455-494.

- Koçiyev, A. (2001). “Milli Özelliklere Göre Orta Asya'nın Sınırlarının Belirlenme Politikası”, *Avrasya Dosyası* 2 (7), 295-305.
- Koşcanov, A. ve Palvanov, N. (2007). *Harezmdeki İctimai – Siyasi Cereyanlar ve Hareketler*, Abu Matbuat-Konsalt Mıç, Taşkent.
- Kürenov, S. (1995). *Kafkasya Oğuzları veya Türkmenleri*. Aktaran: Ali Duymaz, İstanbul: Ötüken.
- Mustakova, C. (1989). “Astrahan Türkmenlerinin kide”. *Türkmenistan Kommunisti Dergisi*. 8, 89-91.
- Roy, O. (1997). *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişİ*, İstanbul: Metis Yayınları.
- Togan, Z. V. (1965), “Allan”, *İslam Ansiklopedisi Cilt I*, İstanbul: MEB Yayınları, ss. 376-378.
- Ünal, F. (2008). “Geçmişten Günümüze As-Tarhan (Astrahan/Hacı Tarhan)”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Sayı: (38)*, 227-252.
- Veselovskiy, N. (1884). “Pervoye Poddanstvo Turkmen Rossii”. *İstoriçeskiy Vestnik Dergisi*, XVI, 300-306.
- Zaytsev, İ. V. (2011). *Orta Çağ Kaynaklarında Astrahan Şehrinin Adlandırılması Sorununa Dair*, Çev: Serkan Acar, *Tarih İncelemeleri Dergisi XXVI (2)*, 607-632.
- Zaytsev, İ. V. (2006). *Astrahanskoye Hanstvo*, Moskva: Vostoçnaya literatura.

Extended Abstract

The first quarter of the 20th century was a period in which important political events took place in the geography of Turkestan, as in the whole world. The collapse of the Russian Empire and the establishment of the Soviet Union in its place opened the door to new political formations and radical changes in Turkestan. The Turkmen Soviet Socialist Republic was established in 1924. The newly established Turkmenistan has become a country bordered by the Caspian Sea in the west, Kazakhstan in the northwest, Uzbekistan in the north and west, Afghanistan in the southeast, and Iran in the southwest. After the establishment of the Turkmen Soviet Socialist Republic, studies were carried out in different fields, especially the history, culture, language, and literature of the Turkmen people, with the effect of the process tried to be explained above. Turkmen living outside the borders of Turkmenistan is also included in the scope of these studies. Because, after the borders drawn in 1924, people who sociologically express themselves with identities such as Turkmen, Kazakh, Uzbek, or Kyrgyz have also existed in lands other than their states, and this has caused communities living outside their borders to be the subject of some studies. One of such studies is Kümüşali Böriev's (1896-1942) Astrakhan Turkmens, which was made on the Astrakhan Turkmens and constitutes our subject. Böriev's article on Astrakhan Turkmen brings with it a discussion on Turkmen studies in the Soviet Turkmenistan period. Another article that was written about the Astrakhan Turkmens during the Soviet period and which is within the scope of our subject was published by C. Mustakova in 1989 in the "Turkmenistan Kommunisti" (Turkmenistan Communist) magazine with the name "Astrakhan Turkmenlerinkide" (In Astrakhan Turkmens). The first article corresponds to the establishment of Soviet Turkmenistan and the other to the collapse periods. Mustakova's article, which was published close to the collapse of the Soviet Union, was written 63 years after Böriev's article and is a valuable article for Astrakhan Turkmens in terms of containing new observations. Based on these two articles, it is possible to observe the cultural change process of the Turkmen people. Because while the first script was in Arabic orthography, it was easily read and understood by other Turkish communities at that time, while the second script, which was written recently, was written in the Cyrillic alphabet used in Turkmenistan and was written in a language that other Turkish communities could hardly understand. Although Böriev's one of these two articles is not a scientific study methodologically compared to Mustakova's, it increases its value as it is the first article to give information on this subject. Both articles will focus on the historical background and educational life of the Astrakhan Turkmen. This study will be tried to evaluate the Astrakhan Turkmens based on two articles.

There are many settlements in the outer borders of the North Caucasus, where the Turkmens have taken center since the 19th century. One of them is the Astrakhan region. It gives information in the introduction to Boriev's article on Astrakhan Turkmens. In current studies, it is seen that Turkmens generally live in Funtovo and Atal villages in Astrakhan. Boriev gives information about the Abdal and Iğdir tribes of the Turkmen tribes in Astrakhan. Boriev's article can be titled the current situation of Astrakhan Turkmens, their educational life, and their connections with Turkmenistan. Astrakhan Turkmen needs to convey the observations of his period on education. In the 19th century, three thousand Turkmen lived in the Astrakhan region. They are recognized as the largest Turkmen in the Russian Federation. As in the past, Astrakhan Turkmens reside in the villages of Atal from the Iğdir tribe and the villages of Funtovo 1 and Funtovo 2 from the Abdal tribe today. Boriev's article is also important in terms of the perception that was wanted to be created at that time, that he talked about the Turkmen living outside Turkmenistan and looked at their identities and education problems from the perspective of Turkmen. From the observations of Boriev and the information he brought in his article, it is seen that the Astrakhan Turkmen attach great importance to the education of girls. Intellectuals who wrote articles about their national identities were murdered with the thought that the Soviets were against the "Soviet People/Nation" policy followed after the institutional domination of the Turkestan geography and the creation of new identities. However, after the collapse of the Soviet Union, these intellectuals were transformed into important building blocks of cultural life as national heroes in every Republic.

Orta Asya'da Uygur Çalışmaları: Tarihsel Bir İnceleme

Ablet KAMALOV¹

(Çev.Muhammed Göktürk KORKMAZ)²

ÖZ

Bu makale Sovyetlerin, öncelikle Kazakistan'da ve Çin'in Sincan bölgesinde yaşayan Uygurlar'ın Çin ve Sovyetler arasındaki güç mücadelesinde kendi çıkarlarına uygun olarak dil, edebiyat, tarih ve kültür (sanat, müzik, tiyatro, vb.) alanlarında üretmiş olduğu politikaların tarihsel incelemesini kronolojik olarak analiz etmektedir. Makalenin ilk bölümünde Sovyetlerin Uygurları bir "millet" olarak tanıması ve Uygur çalışmalarının ana aşaması olan Uygurca eğitimi için gerekli materyallerin hangi dönemlerde kim tarafından sağlandığı ve üretildiği açıklanıp akabinde diğer kültürel kurumların aşılması bahsedilmiştir. Makale ikinci bölümde Uygur çalışmalarının kurumsallaşma, ideolojik ve stratejik önemlerinden bahsederken üçüncü bölümde bu kurumsallaşmaların sonucu olan Uygur Araştırmaları Enstitüsü'nün çalışma alanlarını ve dönemin Sovyet-Çin ilişkilerinin enstitü üzerine olan etkilerini daha sonra ise enstitünün kapatılmasından sonraki mevcut süreçleri özet geçer. Çalışmanın yukarıdaki aşamalarından sonra ele aldığı diğer konular araştırma incelemeleri başlığı altında Uygur Türkçesi'nin dilbilim, sözcükbilim, sözlükbilimi, lehçebilimi, fonetik ve dil bilgisi alanlarını, Uygur Edebiyatı ve Sanatı hakkında bilgi verirken ayrıca Uygurca Tarihi ve Etnografyası üzerine 20.Yüzyılın üçüncü çeyreğinden itibaren başlayan modern çalışmaların doğurduğu sonuçlar işlenmiştir. Makalenin son bölümlerinde ise Uygur devletlerinin siyahi tarihi üzerine yapılan çalışmaların Sovyetlerin ve Çin'in yaşanan olayları çarpıtarak birbirine karşı hamle yaptığı yıllarda daha da fazla önem kazandığını ifade etmektedir. Sovyet Orta Asya'da yapılan Uygur çalışmaları, Sincan Uygur Özerk Bölgesi'nin gelişimine etki sunduğundan ötürü bu alanda başarıların da elde edilmesi kaçınılmaz oldu. Dolayısı ile bu çalışmalar Uygur milliyetçiliğinin şekillenmesinde büyük rol oynadı. Bu oldukça gelişmiş bilim alanının mevcut durumu hakkında konuşacak olursak Kazakistan'da devlet desteğini kaybetmiştir. Bunun asıl nedeni olarak Şangay İşbirliği Teşkilatı'nın kurulmasından sonra Orta Asya'da son derece etkili hale gelen Çin'in uyguladığı baskılar olarak ifade edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Çin, Rusya, Doğu Türkistan, Sincan-Uygur Özerk Bölgesi, Kazakistan.

Uyghur Studies in Central Asia: A Historical Review Summary

Abstract

This article chronologically analyzes the historical analysis of the policies produced by the Soviets in the fields of language, literature, history and culture (art, music, theater) in accordance with their own interests in the difficult struggle of the Uyghurs living in Kazakhstan and the Xinjiang region of China. In the first stage of the article, the recognition of Uyghurs as a "nation" by Soviets and the explanation of who provided and produced the materials required for Uyghur language education, which is the main stage of Uyghur studies, and then the inoculation of

¹ Turan Üniversitesi/Kazakistan.

² Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Avrasya Araştırmaları Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi, E-posta: g.korkmaz552@gmail.com / ORCID: 0000-0002-3999-903x

other cultural institutions is mentioned. While the article talks about the institutionalization, ideological and strategic importance of Uyghur studies in the second part, the work areas of the Uyghur Studies Institute, which is the result of these institutionalizations, and the Soviet-Chinese relations' effects on the Institute, moreover the current stages after the closure of the Institute are summarized in the third part. The other subjects that the study dealt with after the above stages gave information about Uyghur Turkish's linguistics, lexicology, lexicology, dialectology, phonetics and grammar, Uyghur Literature and Art, under the title of research studies, and the consequences of the modern studies on Uyghur History and Ethnography starting from the third quarter of the 20th century have been processed. In the last parts of the article, it states that the studies on the political history of the Uyghur states gained even more importance in the years when the Soviets and China distorted the events and made moves against each other. Since the Uyghur studies in Soviet Central Asia had an impact on the development of the Xinjiang Uyghur Autonomous Region, it was inevitable to achieve success in this field. Thus, these studies played a major role in shaping Uyghur nationalism. If we talk about the current state of this highly developed field of science, it has lost state support in Kazakhstan. The main reason for this is expressed as the pressure exerted by China, which became extremely influential in Central Asia after the establishment of the Shanghai Cooperation Organization.

Key Words: *China, Russia, East Turkistan, Xinjiang-Uyghur Autonomous Region, Kazakhstan.*

Giriş

Çin'in Sincan-Uygur Özerk Bölgesi'nin (XUAR) nüfusunun büyük bir bölümünü oluşturan bir Türk halkı olan Uygurlar, eski Sovyet Orta Asya Cumhuriyetlerinde, özellikle 1999'da 220.000 nüfusa ulaştıkları Kazakistan'da oldukça büyük topluluklara sahiptir (toplamda yeni bağımsız devletlerdeki Uygur nüfusu 300.000'den fazladır). On dokuzuncu ve yirincinci yüzyıllarda Uygur ulus inşası sürecinde olduğu kadar Sovyet-Çin ilişkilerinde de Orta Asya Uygur topluluğu önemli bir rol oynamıştır. Sovyet makamları Uygurları Sincan'a (Doğu Türkistan) yönelik politikalarında bir araç olarak kullandılar ve bu amaçla Orta Asya'da Uygur kültürünün gelişmesine özel destek sağladılar. Bu politikanın önemli bir kısmı, Orta Asya'da, özellikle Sovyet Uygurları için bir kültür başkenti haline gelen Kazakistan'da Uygur çalışmalarının geliştirilmesiydi. Uygur çalışmaları daha çok dil, edebiyat, tarih ve kültür (sanat, müzik, vb.) alanında yapılan araştırmaları kapsamaktadır. Bu makale Uygurların Sovyet Orta Asya'daki çalışmalarının tarihini inceleyecek ve eğilimlerini özetleyecektir.

Ana Aşamalar

İlk Bölüm/Aşama (1920–1945)

Orta Asya'da Uygurlar üzerine yapılan ilk araştırmalar çoğunlukla pratik bir karakter sergilemiştir. Amaç, bölgede yeni sosyalist "uluslar" yaratmayı amaçlayan Sovyet ulusal politikasının belirli hedeflerini takip etmektir. Uygurlar, diğer halklarla birlikte, 1920'lerin başında, Bolşevik iktidarının kurulmasından hemen sonra Orta Asya'da ulusal sınırlama ve sınırlandırma döneminde Sovyet devleti tarafından bir "millet" olarak tanınmıştır. Marksist "ulus" tanımı, dili önemli unsurlarından biri olarak içerdiğinden, Bolşevikler en başından beri ulusal dillerin geliştirilmesine ve standartlaştırılmasına dikkat ettiler. Dilin, Marksist ideoloji için olan bu teorik öneminden ve Bolşevikler tarafından sürdürülen yoğun eğitim aktivitelerine eşlik eden uluslar okulları sayesinde, dil meselesi hem teorik hem de pratik bir önem almıştır.

Bu sebeple Orta Asya'daki Uygur çalışmalarının ilk aşaması, büyük ölçüde Uygur "milletinin" eğitim ihtiyaçlarını karşılamasına bağlıydı. Okullara Uygurca ders kitaplarını temin etme ihtiyacı, Uygurca'nın standardizasyonunu ve önce Latin alfabesine, 1947'den sonra ise Kiril alfabesine göre oluşan Uygurca edebi normların üzerinde çalışmayı gerektirmiştir. Daha fazla Uygurca ders kitabına duyulan ihtiyaç, 1930'larda ShengShi-cai yönetimi altındaki Sincan Eyaletinin Sovyetleştirilmesiyle ciddi biçimde artmış ve Orta Asya yayınevleri de bu ihtiyaca karşılık vermiştir. Bu süreç Moskova'dan katı bir biçimde kontrol edildiğinden, SSCB'deki Uygur Dili üzerine ders kitapları ve el kitapları Rus Akademisyenler tarafından yazılmıştır; yani, A.K. Borovkov[1935], N.A. Baskakov[1939], ve B.M. Nasilov[1940]. Uygurca uzmanları esas olarak Rusça bilgileri Uygurca ders kitaplarına çevirmekle ilgilendiler. İlk profesyonel Uygur Dil Bilimcisi olan AishamShamieva'nın ayrıca pedagoji alanında ihtisas yapması şaşırtıcı değildir. Doktora tezi Kiril alfabesine dayalı yeni Uygur alfabesine adanmış olsa da, kendisi daha çok Uygur okul ders kitaplarının yazarı olarak bilinmektedir[Shamieva ve Sadvakasov 1976]. Burada ayrıca belirtmek gerekir ki, dil çalışmalarına verilen öncelik Uygurca kullanımının yaygınlaşması ile birlikte basının gelişmesi, Uygur tiyatrosunun ve diğer kültürel kurumların kurulmasıyla aşılanmıştır.

Başlangıç aşamasındaki dil dışı araştırmalara örneklerden birisi NazarghojaAbdusemiatov (*Uygur Balisi*)'nin 1922'de Alma-Ata'da yayınlanan İli Taranchi tarihi çalışmasıdır, ancak bu çalışma pek modern akademik bir araştırma olarak kabul edilmemektedir. Daha ziyade, Abdusemiatov'un çalışmaları "Ceditçi" geleneklerin bir devamıydı ve geleneksel 19.Yüzyıl Müslüman Tarihçiliği ve modern tarihi çalışmaları arasında bir yere yerleştirilmelidir.

İkinci Bölüm/Aşama (1946–1985)

Kurumsallaşma ve Sovyet-Çin Siyaseti

1946'da Kazak İlimler Akademisi'nin kurulması, yerel bilim adamlarının Uygur çalışmaları konusunda yetiştirilmesinin başlangıcı oldu. Bu, komşu Sincan'ın siyasi ortamında Uygur kültürel gelişiminde genel bir yükseliş dönemi idi. 1944'te en batıdaki üç vilayette (İli, Çöçek ve Altay) Sovyet yanlısı bağımsız Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin (DTC) kurulması, Sovyetlerin Sincan ve Uygurlara yönelik politikasını yoğunlaştırmıştır. Kazakistan Komünist liderleri, Kazakistan'daki Sovyet Uygurları için olası özerklik konusunu bile gündeme getirdiler. Sovyetler hem isyancılarla hem de yerel yönetimleriyle ilişkilerinde Uygurları yoğun bir şekilde kullanmıştır. Sovyetler, DTC hükümetine sadece askeri ve ekonomik yardım değil, aynı zamanda ideolojik yardım da vermiştir. Uygur tarihi ve kültürü üzerine araştırmalar, DTC liderleri ile Kuomintang hükümeti arasındaki ideolojik savaşta önemli bir araç haline geldi ve

bu, hem Moskova’da hem de Orta Asya’da konularda akademik çalışmaları teşvik etmiştir. Çin’deki komünist zafer bu durumu dramatik bir şekilde değiştirirse de, Sovyet Orta Asya’da Uygur çalışmaları geliştirme ihtiyacı hiçbir şekilde azalmamıştır. Çin Halk Cumhuriyeti’nin kuruluş yılı olan 1949’un, Orta Asya’daki Uygur çalışmalarında kurumsal değişimin başlangıcına işaret etmesi tesadüf değildir. O yıl Kazak İlimler Akademisi’nde Uygur-Dungan kültürüyle ilgilenen özel bir bölüm kuruldu. Bölüm 1963’te, Dungan alanının Frunze’deki Kırgız Bilimler Akademisi’ne devredilmesi ve Uygur alanının, Alma Ata’da özellikle Uygur çalışmalarına odaklanan daha büyük, bağımsız bir birime dönüştürülmesiyle iki alandan oluşuyordu. Uygur araştırmalarında akademik çalışmaların daha da gelişmesine damgasını vuran bu “boşanmanın” zamanlaması da tesadüfi değildi. Yine bu, 1962’de Sovyet diplomatik misyonunun eyaletten çekilmesiyle Sincan’dan Sovyet Orta Asya’ya kitlesel bir göçe sebep olup iki devletin de kısıktırılmasına ve Sincan’daki iki ülke arasındaki gerilimin zirve noktasına ulaşmasıyla Sovyet-Çin ilişkilerinin değişmesine bir cevaptı. Ulusal sınırların kapanması ve iki güç arasındaki düşmanlığın şiddetlenmesi, ertesi yıl Uygur çalışmalarında yukarıda bahsedilen kurumsal değişimi teşvik etmiştir.

Yeni oluşturulan Uygur çalışmaları bölümü, dil, tarih, edebiyat ve sanat (müzik ve tiyatro) olmak üzere üç ana alanı benimsedi ve neticede Dilbilim Enstitüsü’ne bağlandı. 1980’lerin ortalarına gelindiğinde, G. Sadvakasov’un önderliğinde çoğunluğu yerli Uygur olan akademisyen sayısı yirmiden fazlaydı. Bu bölüm, o dönemde Uygur çalışmaları üzerine Tüm Birlik Konferanslarına ev sahipliği yapan bölümdü [*Aktual’nyeproblemysovetskogouigurovedeniya* 1983].

Üçüncü Bölüm/Aşama (1986–1996)

Uygur Araştırmaları Enstitüsü

1980’lerde Uygur Araştırmaları Bölümü’nün genişletilmesi ve 1986’da Kazak Bilimler Akademisi bünyesinde Uygur Araştırmaları Enstitüsü’nün kurulmasıyla Sovyet Orta Asya’daki Uygur araştırmalarında zirveye ulaşıldı. Bu Enstitü, Çin ile olan ilişkilerin ısınmasıyla Sincan üzerinde yoğunlaşmayı hedefleyen bir Sovyet hükümet kararıyla kurulmuştur. Onlarca yıllık Sovyet-Çin çatışması ve düşmanlığı, komşu Sincan’daki durum hakkında ilk elden bilgi ve analiz eksikliği yaratmıştır ve böyle bir boşluğun Enstitü ve yaklaşık seksen üyeden oluşan personeli tarafından doldurulacağı umuluyordu. Enstitünün temelini, dilin “geleneksel” bölümleri, edebiyat sanat, tarih ve etnografya bölümleri oluşturuyordu, ancak aynı zamanda ulusal ilişkiler, sosyal ilişkiler, Sincan ekonomisi ve komşu ülkelerin incelenmesini de içeriyordu. Bu Enstitünün kurulması, Uygur ve Sincan çalışmalarının tüm alanlarını geliştirmek için en uygun koşulları yaratmıştır. Uygur araştırmalarındaki bu yeni kurumsal gelişme, geniş

bir yayın yelpazesi ile sonuçlanmış ve Sovyet-Çin sınırının her iki tarafındaki siyasi hayatın serbestleşmesiyle ülkeler arasında akademik alışverişi ve hatta Uygurca Filolojisi alanında birçok ortak projenin uygulanmasını mümkün kılmıştır. Ancak, tarihsel araştırmalar politikleştirilmiş ve tartışmalı olarak kalmıştır, ayrıca Çin hükümeti bu alanda hiçbir uluslararası alışverişi desteklememiştir.

Bu Enstitü, Moskova ve Leningrad'daki merkezi akademik enstitüler tarafından desteklenmiştir bu da genç akademisyenlerin yetiştirilmesine ve işbirliği olan ortak akademik çalışmaların yapılmasına destek sağlamıştır. Enstitü birisi 1987 birisi 1991'de olmak üzere Uygur araştırmaları üzerine iki konferansa ev sahipliği yapmıştır [*Malovskie chteniya* 1990]; ama Sovyet Birliğinin dağılmasıyla Enstitü, çoğunun kapatıldığı veya sayısının azaltıldığı Uygurca TV ve radyo programları, gazete ve dergiler, bir takım yüksek eğitim kurumları ve yayın evleri gibi devlet desteğini kaybetmiştir. Enstitü'nün kendisi ise 1996'da kapatılmıştır. Kapanış hakkında verilen resmi açıklama Kazakistan akademik topluluğunun, bağımsızlığın ilk on yılında yüzleştiği ekonomik zorluklar yüzünden olsa da asıl sebep Kazak merciine uygulanan Çin baskısıydı. Enstitünün kapatılmasının, gündeminde Uygur ayrılıkçılığına/bölücülüğüne karşı ortak bir mücadele başlatan Şanghay İşbirliği Örgütü'nün (Şanghay Beşlisi) kurulmasıyla aynı zamana denk gelmesi bir tesadüf değildi. Şunu da belirtmek gerekir ki, Enstitü en başından beri Kazak milliyetçi aydınları tarafından karşı çıkılmış ve sürekli olarak kapatılmakla tehdit edilmiştir. Sadece akademik bir kurum değil, aynı zamanda Orta Asya'daki Uygur toplulukları için bir kültür merkezi olan Enstitü'nün kapatılmasıyla, Sovyet döneminde oluşturulan kültür kurumlarının altyapısı çökmüş oldu.

Mevcut Aşama

Enstitünün kapatılmasından sonra, Uygur çalışmaları, yeni Doğu Araştırmaları Enstitüsü altında bir Uygur Araştırmaları Merkezi olarak yeniden yapılandırılmıştır. Kasım 1999'da Merkez, Kazakistan'daki Uygur çalışmalarının 50. yıldönümünü kutlarken, başkanı K. Talipov, alanın geleceği hakkında iyimserliğini ifade eden "Elli yıl önce dikilmiş ağaç" başlıklı bir bildiri sunmuştur; ancak çok az kişi böyle bir iyimserliğe katılmıştır. Günümüzde, Doğu Araştırmaları Enstitüsü'nde sadece az sayıda bilim adamı Uygur meselelerini inceliyor ve Kazakistan hükümeti artık Uygurlarla ilgili özel araştırmaları finanse etmediğinden, bu alanda yapılan her şey Kazakistan sorunlarıyla bağlantılı olarak incelenmektedir. Bu alandaki bir başka değişiklik de, Uygurların ve Uygur olmayanların birlikte aynı alanda çalıştığı Sovyet dönemine kıyasla, bugün yalnızca yerli Uygur bilim adamlarının araştırmalarını sürdürmek için bir girişimde bulunmuş olmalarıdır. Bir istisna, Xinjiang Uygur Özerk Bölgesi'ndeki son siyasi olaylar

nedeniyle araştırması yüksek talep gören ve Rus ve Kazak siyaset bilimcilerinin dikkatini çeken Uygur ayrılıkçılığı konusudur. Bazı Kazakistanlı bilim adamları, Orta Asya'daki bu Uygur aşırı cılığı "efsanesinin" analizine ayrılmış iki çalışma olan sözde "Uygur sorunu" üzerine araştırmalarını sürdürmek için uluslararası kaynaklardan mali destek alabildiler [Syroezhkin 2003, Bekturganova, 2002].

Bu alandaki mevcut durumla ilgili bir başka üzücü şey de, esas olarak devletin bu bilim dalını geliştirmeye konusundaki ilgisizliğindeneniyle genç bilim adamlarının gelmeyi bırakmalarıdır. Bununla birlikte, Orta Asya'daki Uygur çalışmaları, Uygur toplumu ve kültürü hakkında akademik bilginin gelişmesinde kesinlikle önemli bir rol oynamıştır ve Sincan sınırının ötesindeki benzer akademik araştırmalar üzerinde güçlü bir etkiye sahip olmuştur. Ayrıca, Kazakistan'ın, akademik alanda çalışanlar da dâhil olmak üzere, çoğunluğunu Uygur entelektüellerinin oluşturduğu OrtaAsya Uygurlarının ana kültür merkezi olmaya devam ettiği de belirtilmelidir. Uygur araştırmalarıyla uğraşan akademisyenler, eskiye nazaran daha küçük bir bölgesel ölçekte de olsa konuyla ilgili konferanslar düzenleme ve araştırmalarını yayınlama geleneğini sürdürüyorlar[*Aktual'nyeproblemysovremennogouigurovedeniya*2002, *PyatySadvakasovskiechteniya*1998].

Alanın yukarıdaki tarihsel arka planını göz önünde bulundurarak, günümüze kadar üretilen araştırmaların içeriğine geçelim. Makalenin devamında, ayrı bölümlerde tartışılacak olan Uygur dilbilimi, edebiyatı ve sanatı ve tarih ve etnografya olmak üzereüç ana araştırma yönünün gözden geçirilmesi yer almaktadır. OrtaAsya Uygurları için önemli bir kültür merkezi olmaya devam eden Kazakistan'da çalışan çok sayıda Uygur akademisyen ve bilim adamı ile katkıları ayrı bir başlık altında ele alınması gereken Rus bilim adamlarının çalışmalarına fazla vurgu yapılmayacaktır.

Araştırma İncelemeleri

Dilbilim

Yukarıda değinildiği gibi, pratik eğitim ve kültürel ihtiyaçlar, Orta Asya'da Uygur dili üzerine araştırmaların gelişmesini teşvik etmiştir.İlk dönemlerde bu tür çalışmaları yalnızca pratik bir yapıya sahipken ve edebi dili standartlaştırıp öğretim sorunlarıyla sınırlıyken, OrtaAsyalı akademisyenler yavaş yavaş Uygurca'yı daha derinlemesine incelemeye, daha akademik nitelikteki sorunları gündeme getirmeye ve tartışmaya başlamışlardır. Sonuç olarak, Uygur dilbilimi günümüze Uygur çalışmalarının en güçlü yönü haline geldi, öyle ki Orta Asya yayınları SUÖB'deki çalışma için bir model ve üs görevi görmüştür. OrtaAsyalı akademisyenler tarafından üretilen en önemli eserler Uygurca ve Çince'ye çevrilmişve

SUÖB’de dağıtılmıştır. Orta Asya dilbilimcileri, sözcükbilim ve sözlükbilimi, lehçebilim, dilbilgisi ve fonetik gibi alanlarda öncü oldular.

Sözcükbilim

Uygur morfolojisi ve kelime dağarcığındaki sorunlar, 1950’lerin başından beri akademisyenlerin ilgisini çekmiştir. Uygurlar son yüzyıllarda Çin sınırları içinde yaşadıklarından, dilleri kaçınılmaz olarak Çince’den etkilenmiştir.V.M.Novgorodskii’nin [1951] bu konuya özel olarak ayırdığı bir eserde incelenen Uygurcadaki Çince alıntı kelimeler, dilin diğer Türk dillerine kıyasla şüphesiz en ayırt edici özelliklerinden biridir. Seçkin Rus Türkolog S. Malov’un bir öğrencisi olan I. A. İsmailov, Uygurca alıntılarının Rusça ve diğer Avrupa dillerinden Rusça aracılığıyla önemli bir başka yönünü inceledi [1954]. O zaman incelenen diğer konular arasında katı isimler [Sadvakasov, 1958], çift kelimeler [Kaidarov, 1958] ve küme ifadeleri [Seifullina, 1953] vardı.

1970-1990’larda sözcükbilimsel ve morfolojik konular, araştırmanın odak noktası olmaya devam etti. 1970’lerde H. Nassyrova Uygurca Farsça-Tacik alıntı kelimelere dikkat çekerken, Sh. Baratov, Uygurca mesleki kelime dağarcığını inceledi [Baratov,1975]. Uygurca Araştırmaları Bölümü için çalışan dilbilimcilerin çoğu sözlükbilimsel problemler üzerine de araştırmalara katılmışlardır. Bu dilbilimciler arasında Eski Türkçe ve Eski Uygurca onomastik sistemlerini inceleyen V. U. Makhpirov da vardı [Makhpirov, 1997]. Daha sonra, 1990’larda, filolojik terminoloji (G. Semyatova), el sanatları terimleri (Sh. Ayupov), yemek isimleri (Z. Islamova), botanik isimler (G. Nazarova), deyimler (R. Avakova), Balasagunlu Yusuf Has Hacib’in “Kutadgu Bilig” şiirinin sözcüksel ve üslup özellikleri [Arziev,1996] hakkında birkaç doktora tezi yazılmıştır.

Sözlükbilimi/ Leksikoloji

Farklı Uygurca sözlüklerin derlenmesi de yerel akademisyenlerin bir başka katkısı oldu. İki dilli sözlüklerin yayınlanması, Sincan’daki yakın Sovyet-Çin işbirliği tarafından teşvik edildi ve bu teşvik 1950’lerin başlarında Sincan’daki çok sayıda Sovyet uzmanının çalışmalarını kolaylaştırmak amacı için yapıldı.1961’de Alma-Ata’da Sh. Kibirov ve Yu. Tsunvazo ve 16.000 kelime içeren [Kibirov ve Tsunvazo,1961] ve 1968’de E. N. Najip [1968] tarafından Moskova’da 33.000 kelimelik benzer bir sözlük yayınlandı.Yetkililerin Çin’deki Kültür Devrimi’nin zirvesinde Uygurca kelime dağarcığına Çince kelimeleri zorla enjekte ettiğinde, T. Rakhimov bu süre zarfında Sincan basınında bulunan kaynak materyallere dayanan Modern Uygur Dilinde Çin Unsurları [1970] başlıklı bir sözlük derledi. A.Iliev ve G.Sadvakasov [1963] tarafından derlenen Uygur imla sözlüğü ve Z. Ivullaeva [1997] tarafından hazırlanan

eşanlamlılar sözlüğü son derece pratik bir öneme sahipti. Uzun bir süre Uygur dilbilimcileri etimolojik bir sözlük üzerinde çalıştılar, ancak işi bitirmediler, neyse ki sözlük SUÖB akademisyenleri tarafından yayına götürülmüştür.

Lehçebilim

Sovyetler Birliği'nde yaşayan tüm Uygurlar için ortak bir edebi dil oluşturma zorunluluğu, Orta Asya'nın Uygur lehçelerinin incelenmesini gerektirmiştir. Bu konuya en büyük katkı, Sovyet Uygurları arasında iki ana lehçe saptayan A. T. Kaidarov'un [1969] temel çalışmasıydı; yani, SUÖB'deki İlli ve Kaşgar lehçelerine karşılık gelen Semirech'e ve Fergana. Kaidarov, Semirech'e lehçesinin baskın olduğu sonucuna vardı. Dilbilim Enstitüsü'ndeki Uygur Araştırmaları Bölümü, lehçelerini incelemek için Uygur nüfusunun yoğun olduğu yerlere çok sayıda keşif gezisi düzenledi. Bu saha çalışmalarının bir sonucu ise, 1960'ların seferleri sırasında Fergana Vadisi'ndeki Uygur nüfusunun dilinin hala bir Uygur lehçesi olarak tanımlanabilmesine rağmen bu bölgedeki dilin, neredeyse bir Özbek lehçesine dönecek kadar fazla, güçlü bir Özbekçe etkisi altında olduğunu gösteren GS Sadvakasov'un Özbekistan ve Kırgızistan'daki Fergana Vadisi Uygurları üzerine yaptığı [1970,1976] iki ciltlik çalışmasıydı. 1980'lerin sonlarında Uygur Araştırmaları Enstitüsü'nün düzenlediği saha çalışması sırasında, "Özbekleşme" süreci tamamen tamamlanmıştır.

Fonetik ve Dilbilgisi/Gramer

Modern Uygurcanın fonetik ve fonolojik sistemi, Orta Asyalı dilbilimciler tarafından çok çalışılan bir başka alandır. Konuyla ilgili birkaç kitap, konuyu ek olarak Kazak diliyle de karşılaştırmalı olarak da inceleyen T. Talipov tarafından yayınlanmıştır [Talipov, 1968,1984]. Uygurcadaki fonetik süreçler, Oş'lu (Kırgızistan) bir bilgin olan M. I. Trofimov tarafından da incelenmiştir [Trofimov 1978].

Uygurca dilbilgisi sorunları sadece ara sıra ele alınmış, hiçbir zaman tam bir araştırmanın konusu olmamıştır. Elimizde olanlar ise, görünüş, ekleştirme, sözcük oluşumu, ekler, ortaçların tümcebilimsel işlevleri ve karmaşık fiiller gibi belirli dilbilgisi kategorilerine ayrılmış bir dizi makaledir. Dilbilgisi, ilk kısmının kelime ve fonetiğe, ikinci kısmının biçimbilim ve dilbilgisi olarak ikiye ayrılan Hazırqi zaman Uyghurtili (Modern Uygur Dili) toplu monografisinde tanımlanmıştır.

Orta Asya'daki Uygur dilbiliminin sonuçları ve bulguları, yalnızca yerel akademik dergiler ve diğer yayınlar aracılığıyla değil, aynı zamanda ilk ikisinin 1965 ve 1970'te sonuncusunun da 1988'de çıktığı *Issledovaniyapouigurskomuyazyku* adlı özel ciltlerde yayımlanmıştır. Uygur dilbiliminin 1990'lardaki ana başarısı, Uygurcaya çevrilen ve Çin'de yayınlanan

Stroiugurskogoyazyka[1989] adlı toplu bir kitaptı.Kazakistanlı bilim adamları tarafından ele alınan farklı alanlar arasında sosyo-dilbilim olmasına rağmen Uygurcanın Kazakistan'daki işleyişine ilişkin tek araştırması D. Kasymova [1995] tarafından yapılmıştır. Özetlemek gerekirse, Uygur dilbilimi, Sovyet Orta Asya'daki Uygur çalışmalarının yalnızca en gelişmiş dalı değil, aynı zamanda en az ideolojik olanıydı. Bu nedenle, dilbilim çalışmalarının 1990'ların başından itibaren yoğun bir şekilde gelişmeye başladığı komşu SUÖB'de başarıları hoş karşılanmış ve yayılmıştır.

Edebiyat ve Sanat

Sovyet rejiminin ilk on yıllarında bir “Sovyet edebiyatı” türü ortaya çıkmış olsa da Kazakistan'daki Uygur okullarında öğretilen temel konulardan biri olan “Sovyet” Uygur edebiyatının analizine odaklanmasıyla Uygur edebiyatının incelenmesi, ancak 1960'lardan itibaren ciddi bir şekilde gelişmeye başladı.Çoğu bilim insanı araştırmalarını Eğitim Bakanlığı için ders kitabı derlemesi ile birleştirdiğinden, okul ders kitaplarına duyulan ihtiyaç bu alandaki akademik çalışma için yine büyük bir teşvik oldu. Burada dikkat çeken, Kazakistan halkının ünlü yazarı Ziya Samadi'nin [Sabitova 1989] romanlarının tahlilidir. Klasik Uygur edebiyatı alanında, araştırma çoğunlukla Uygur şairlerini tanıtmaya ve onların şiirlerini yayınlamaya odaklanmış, bu da on sekiz şairi kapsayan [Äsärlärsadasi,1963] Äsärlärsadasi (Döngünün Sesi) adlı antolojiyle sonuçlanmıştır. Yaşamı ve eserleri özellikle Orta Asya'da iyi çalışılmış bir postmodern Uygur şairi, Kulja'da doğmuş ve Semirech'e'de aramızdan ayrılmış olan Bilal Nazym'dir. Şiirleri, S. Mollaudov [1976] ve U. Mamatakhunov [1963] tarafından bir dizi çalışmada analiz edilmiştir. 1990'da S. Mollaudov, çoğunlukla Zalilii, Naubatii, Arshii, Futuhii, Harabatii, Mashhurii, Sha'irahun, M.S. Qashqarii, Qalandar ve Ghumnam'ın çalışmalarıyla ilgilenen on sekizinci yüzyıl şiir örneklerinden oluşan bir koleksiyon yayınlamıştır [Mollaudov, 1990].

Klasik edebiyat tartışmasının kaçınılmaz olarak modern Uygurlar ve Özbekler tarafından paylaşılan ortak bir klasik miras sorununu gündeme getirdiğine dikkat edilmelidir, çünkü Uygur şairleri olarak kabul edilenlerin çoğu Özbekistan'da Özbek şairleri olarak tanımlanmıştır. Bu “yarışma”, mevcut kaynaklara göre Uygur kökenli olan AlisherNavoi'nin etnik olarak atfedilmesiyle başlamıştır.AlisherNavoi'nin şiiri Uygurlar arasında çok popülerdi ve şiirlerinin birçoğu Uygur müzik bestesi “muqam”ın metninde kullanılmıştır. AlisherNavoi'nin Doğu Türkistan'daki Uygur edebiyatı üzerindeki etkisi, doktorasınıAlisherNavoi'nin çalışmalarının Uygurca versiyonları hakkında yapan ve ayrıca Doğu Türkistanlı tarihçi Mirza MuhammadHaidar'ın tarihsel bir çalışması olan TarikhiRashidi'nin Uygurca

versiyonu üzerinde çalışan D. Raikhanov tarafından incelenmiştir. Klasik ve modern şiirin bazı teorik sorunları, Türk nazım teorisiyle ilgilenen Uygur bilgin M. Khamraev [1967] ve eski Türk şiiriyle ilgilenen A. Khamraev [2002] tarafından incelenmiştir.

Kazakistan'da incelenen diğer edebi konular arasında Uygur folkloru (masallar, popüler şarkılar, atasözleri, sözler) [Alieva 1975, 1989], tarihi Uygur şarkıları [Molotova, 1994], modern tarihi romanlar [Yusupov, 2004], Uygur destanı [Arshidinov, 2003] bulunmaktadır ve Uygur halk şarkılarıdır (qoshaq) [Alakhunov, 1977].

Sanatla ilgili olarak, Kazakistan'daki Uygur tiyatrosunun tarihi ve Uygur dramatik yazımı A. Kadırov [1984] tarafından incelenirken, geleneksel Uygur müziği, özellikle on iki Uygur makamı ve çağdaş Sovyet Uygur bestecilerinin eserleri de tartışıldı [Alibakieva, 1988, Kirina, 1980]. Çin ile on yıllardır ilişkinin olmaması nedeniyle daha sonradan eski çağlardan günümüze Uygur edebiyatının tarihi ile ilgilenen Şarkiyat Enstitüsü'nden akademisyenler hariç. Orta Asyalı bilim adamlarına 1990'lardan önce SUÖB'den yazarların edebi eserlerini değerlendirme fırsatı verilmedi ve kapsamlı bir çalışmanın konusu olmadı.

Orta Asya'da edebiyat üzerine çıkan sayısız yayın arasında, 1980'lerde bir grup Uygur bilim adamı tarafından sözlü yaratıcı eserler (edebiyat) üzerine yapılan üç ciltlik önemli eser vardır; [Uygur haliqeghizijadiyiti 1983], klasik Uygur edebiyatının tarihi [Uygur ädäbiyitiningqisqichä tarihi 1983] ve Sovyet Uygur edebiyatının tarihi [Uygur Sovetädäbiyitining tarihi 1986]. Bu çalışmadan önce, 1970 yılında yerel Kazakistanlı bilim adamları tarafından üretilen gelenek ve yenilik konularına odaklanan Uygur edebiyatı üzerine başka bir genel araştırma yapıldı [*Uygur ädäbiyitidikitraditsiyävänovatorluqmäsililirigä mandıra* 1970].

Uygurca Tarih ve Etnografyası

Uygurca tarihi üzerine Uygur-Çin çekişmeleri

Uygur tarihi üzerine modern çalışmalar 1940'larda başladı ve Sincan'daki siyasi durum tarafından teşvik edildi. Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin (DTC) 1944-49'da Kazakistan sınırındaki üç batı vilayetinde kurulması, DTC ayrılıkçı liderleri ve Çinli eyalet yöneticileri arasında, Orta Asya'nın bu bölümünde Çin siyasi otoritesinin doğrulanması için bir tarihi önemli bir nokta haline getirdiğinden Uygur tarihi yazımında çok önemli bir rol oynadı. İl valisi General Zhang Zhi-Zhong konuşmalarında, Uygurların Sincan'a özgü tek halk olmadığını, aynı zamanda Han halkının da eski zamanlardan beri buraya yerleştiğini göstermek için sık sık tarihi belgelerden alıntılar yaptı. Böylece Uygurların tarihi, o zamanki siyasi gündemin acil bir noktası haline geldi. Bu tartışmalar, Çin Milliyetçilerine karşı yürüttükleri ideolojik savaşta DTC hükümetine destek sağlamak için Sovyetleri, Uygur tarihi araştırmalarına özel bir ilgi

göstermeye zorladı. Bu destek ise, bazı önde gelen Sovyet Türkologlar ile S.E. Malov ve A.N. Bernshtam gibi Orta Asya çalışmaları uzmanlarından geldi. II. Dünya Savaşı sırasında Alma-Ata'ya tahliye edilen eski Türk yazıtlarının ve metinlerinin araştırılmasına olağanüstü katkı sağlayan S.E. Malov, oradaki Sovyet yetkililerine Uygur meseleleri hakkında tavsiyelerde bulunabildi ve Uygur çalışmalarında uzmanların eğitimine yardımcı oldu. Malov, *Pamyatnikidrevnetyurkskoipis'mennosti*'sinde Uygurların Orta Asya uygarlığına yaptığı büyük katkının altını çizdi [1951].

Uygur tarihi ve kültürü üzerine diğer önde gelen Sovyet bilim adamları tarafından yazılan birçok makale, 1940-50'lerde Taşkent'te yayınlanan Uygur dili dergisi *Sharqhaqiqati*'de yayınlandı. Uygurların tarihi çalışmasına en önemli katkı A. N. Bernshtam tarafından yapılmıştır. 1947'de merkezi dergi *VestnikDrevneiistorii* (Antik tarihin habercisi)'nde, Doğu Türkistan'ın kadim tarihinin ve Uygurların Doğu Türkistan'daki yerliliklerine odaklanan kökenlerinin ana hatlarını veren "Doğu Türkistan tarihinin sorunları üzerine" makalesini yayınladı [Bernshtam, 1947]. Makale, özellikle Uygur kökenleri sorunu olmak üzere diğer bilim adamları tarafından daha sonra detaylandırılacak olan temel argümanları ve noktaları içeriyordu. Burada, Bernshtam'ın, Uygur tarihçi Muhammed İmin Buğra [Buğra, 1940] ile birlikte, hem Orta Asya'da hem de Sincan'da ortaya çıkan modern Uygur milliyetçi tarihinin kurucusu olduğunu belirtmekte fayda var. Uygur milliyetçi tarihsel görüşü için daha da önemli olan, Bernshtam'ın Sincan'da özel dağıtım için Uygur Arap alfabesiyle yayınlanan *Uygur hălqiningqädimiväotturaäsir tarihi qissiliri* (Uygurların antik ve ortaçağ tarihi üzerine denemeler) [1951] adlı kitabıydı. Kitap DTC'nin varlığı sırasında yazılmıştı, fakat 1951'de Çin Komünistlerinin devralmasından sonra tamamlandı ve yayınlandı. Ancak yeni Komünist rejim, Uygur tarihinin Sovyetlerle dostane bir şekilde böylesine milliyetçi bir versiyonuyla artık ilgilenmediğinden, kitap Sincan'daki okuyucularına ulaşmadı ve nüshaların çoğu imha edildi. Günümüzde, eski Sovyetler Birliği'nin kamu ve kişisel kütüphanelerinde sadece birkaç nüsha bulunmaktadır. Yine de, tüm Uygur tarihçileri bu esere aşinaydı ve bu esere aşinadır ayrıca kitabın Uygur milliyetçilerinin kendi tarihlerine ilişkin görüşlerinin evrimindeki rolü küçümsenemez. Örneğin, Uygur tarihçisi TurgunAlmas'ın *Uygurlar* [1993] adlı kitabında yakın zamanda formüle ettiği Uygur tarihi kavramı, diğer Sovyet tarihçilerinin yanı sıra Bernshtam'ın görüşlerine kadar uzandığı görülebilir.

Ulusal Kurtuluş Hareketine Vurgu

Ulusal kurtuluş hareketleri, modern tarihsel sürecin komünist algısında önemli bir kavramsal unsur olmuştur ve bu, Sovyetler Birliği'ndeki Uygur Çalışmaları alanı için kesinlikle doğrudur.

1940'larda ulusal kurtuluş kavramı, DTC'nin kurulmasıyla sonuçlanan Sincan'daki Guomintang karşıtı ayaklanmalara uygulanmıştır. Çin'de komünistlerin iktidarı ele geçirmesiyle bu çizgi, Sovyet biliminde özel bir vurgu yapılmasa da devam etti, ancak özellikle Çin'deki kültür devrimi ve Sovyet-Çin ilişkilerinin bozulmasıyla daha da güçlendi. *Shariqhaqiqiti* dergisinin editörlüğünü yapan ve daha sonra Kazakistan Bilimler Akademisi'nde Uygur tarihi üzerine ilk araştırma grubunu yöneten ilk Sovyet Uygur tarihçisi A. Idayatov, kendi çalışmasını ulusal kurtuluş konusuna adanmıştır. 1944'te Çing yönetimine karşı savaştan ve on dokuzuncu yüzyılın sonundaki Müslüman ayaklanmalarının liderlerinden biri olan Uygur kahramanı SadyrPalvan hakkında bir kitap yayınladı [Idayatov,1944]. Ölümünden sonra yayınlanan başka bir çalışma, İli Uygurların ulusal hareketinin tarihini konu alıyor [Idayatov,1978].

Yirminci yüzyıl Uygur tarihi: Doğu Türkistan Cumhuriyeti (1944–49)

Sincan'ın yirminci yüzyıl tarihi, SSCB'nin 1930'lar ve 1940'larda Çin Orta Asya'sında meydana gelen siyasi olaylara aktif katılımı nedeniyle Sovyet tarihçiliğinde oldukça hassas bir konuydu. 1932-33 yılları arasında Çin makamlarının Sincan'daki Müslüman isyanını bastırmasına ve Kaşgarya'daki Doğu Türkistan Türk İslam Cumhuriyeti'ni (DTTİC) tasfiye etmesine yardım eden ve aynı on yılda ShengShi-cai rejimine destek sağlayan Sovyetler Birliği'ydi. 1940'larda Yeni Sincan'da Sovyet çıkarları, yerel halkların Guomintang yönetimine karşı düzenlediği ayaklanmalara ve Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin (DTC) kurulmasına destek verdi. Sovyetler bu olaylardaki rollerini her zaman gizlediler, bu yüzden DTTİC'ni çevreleyen durum önce hiç tartışılmadı ve daha sonra Çin komünist yorumuyla örtüşen Kuomintang rejimine karşı bir ulusal kurtuluş hareketi olarak yorumlandı. DTC'ne gelince, Sovyet tarihçiliği de onu Çin demokratik hareketinin bir parçası olarak tanımlayan ve onu "üç vilayetin isyanı" olarak tanımlayan anakara Çin çizgisini takip etti. Bu çizgi M. Kutlukov [1962] ve N. Mingulov'un [1962] doktora tez çalışmasında takip edilmiştir.

Sovyet-Çin ilişkilerinin bozulma döneminde bu olayların yorumu değişme eğilimindeydi. Onlar hâlâ demokratik bir hareketin parçası olarak tanımlandılar, ancak aynı zamanda Çin karşıtı bir ulusal kurtuluş hareketi olarak da vurgulandılar. Bu süre zarfında Sovyet makamları, Orta Asya'da DTC'nin askeri ve hükümet liderlerinden biri olan Zunun Teipov'un anılarını içeren Çin karşıtı yayınları teşvik etmiştir. Kitabı önce Moskova'da *V bor'bezavobodu* (Özgürlük Mücadelesi) adıyla [Teipov,1974], daha sonra Uygurca versiyonu Alma-Ata'da *ShärqiTurkistanyerida* (Doğu Türkistan Topraklarında) adıyla yayımlandı [Teipov,1977]. Bu kitap, 1950-60'larda Çin zulmünden ülkeyi terk etmek ve Sovyet Orta Asya'sına yerleşmek zorunda kalan DTC ile ilgili önemli sayıda katılımcı ve görgü tanığına rağmen, Sovyet Orta

Asya’da yayımlanan tek anı literatürüdür. Teipov’un anıları o dönemin ideolojik çerçevesi içinde yazılmıştır ve İli bölgesindeki ayaklanmaların ilk döneminin ayrıntılarını vermesi açısından değerlidir. Sovyetler Birliği’nin çöküşünden sonra, yerel Uygur haber bültenlerinde hatıra niteliğinde çok sayıda yayım çıkmıştır. Bu yayımlar Sovyetler Birliği’nin rolünü, özellikle 1930’lardaki olumsuz rolünü gözden geçirdiler ve daha önce yasaklanmış olan tarihin yönlerini tartıştılar. Yirminci yüzyıl Sincan tarihiyle ilgili Sovyet arşiv materyallerinin, Rusya’da durumu öznel olarak tanımlayan ve Sovyet rolünü haklı gösteren bazı son yayınlara rağmen, hala incelenmediğini belirtmek gerekmektedir [Barmin,1999].

Uygur Devletinin Tarihi

L. Benson ve diğer bilim adamlarının da gösterdiği gibi, Uygurların tarihi ve anavatanları, Uygur ve Çinli tarihçiler arasında her zaman tartışmalı bir konu olmuştur. Uygur Tarihine yönelik Çin resmi milliyetçi görüşü, Çin’deki diğer ulusal azınlıklarının tarihinde de olduğu gibi Bağımsız Sincan bölgesinin antik zamanlardan beri Çin’in ayrılmaz bir parçası olduğunu ve Uygurların da Çin’de yaşamış diğer azınlıklar gibi Çin Devletine (zhonghuaminzu) ait olduğunu bu yüzden de ne atalarının ne de kendilerinin hiçbir zaman Çin’den bağımsız olmadıkları gibi kendilerine ait bir devlet kurmadıklarını benimser. Bu mücadelede bağımsız devlet olma ve Çin ile ilişkiler konuları çok önemli olmuştur. TurgunAlmas’ın 1989’da SUÖB’de dile getirdiği Uygurların anavatanına Orta Asya’nın ayrılmaz bir parçası ve Uygur halkına Orta Asya ve Türk ortaklığının bir parçası olarak bakan Uygur milliyetçisi tarih görüşünün ana unsurları ilk olarak Sovyet akademik tarihçiliğinde dile getirilmiştir. Ayrıca Uygur anavatanının alternatif adı olan “Doğu Türkistan” da Rus biliminden ortaya çıkmıştır.

İlk olarak 1940’larda formüle edilen Uygur tarihinin versiyonu, daha sonra Uygur devleti meselesinin her zaman esas teşkil ettiği Orta Asya bilginleri tarafından detaylandırıldı, bu yüzden Doğu Türkistan’daki ortaçağ Uygur devletlerinin tarihini yeniden inşa etmeye yönelik girişimlerde bulunuldu. Rus bilim adamları ve gezginler tarafından toplanan ve ileride Türkoloji araştırmalarının ana merkezi olacak olan St. Petersburg (eski Leningrad) Şarkiyat Enstitüsü Şubesinde tutulanlar da dâhil olmak üzere, Turfan krallığı (9-11. yüzyıllar) Uygurları tarafından yazılmış çok sayıda metin buldu ve eve götürmüştür. Ortaçağ Uygur devletlerinin tarihini yeniden yapılandırması için yapılan ana katkılardan birisi ise D. I. Tikhonov’un Uygur Turfan devletinin ekonomik yapısına adanmış bir kitabıdır [1966]. Uyguristan’ın 13. Ve 14. yüzyıllardaki sosyal ve ekonomik yapısı Uygur arkeolog A. K. Kibirov [1949] tarafından yazılan ve halen yayınlanmamış olan doktora tezinde tartışılmıştır. Ayrıca Turfan krallığının tarihi Almanya’da tanınmış Türkolog A. VonGabain tarafından da incelenmiştir [1961, 1973].

Uygur tarihi, 1970-80'lerde Sovyet-Çin düşmanlığının ve ideolojik savaşın yaşandığı onyıllar boyunca, her iki tarafın da gerçekte olanları çarpıtarak ve tahrif ederek birbirini eleştirdiği yıllarda daha politik bir önem kazandı. Moskova'daki Uzak Doğu Araştırmaları Enstitüsü'nde çalışan bir Uygur tarihçisi olan Tursun Rakhimov içerisinde Çin'in açıklamalarına karşı argümanlar sunan ve Uygurların kendi devletlerinin uzun bir geçmişine sahip olduklarını, bunun da Çin'in anavatanlarını işgal etmesi ve ele geçirmesiyle bozulduğunu ileri süren [Rakhimov, 1968, 1981] iki küçük kitapta Çinlilerin Uygur tarihini nasıl tahrif ettiğine yakından mercek tutmuştur.

Sincan'da 19. yüzyılın sonunda Çing Hanedanlığına karşı Müslüman isyanlarının bir sonucu olarak ortaya çıkan kısa ömürlü Müslüman devletlerin Sovyet yorumu da tartışmalıydı. 1950'lerin başlarında Sovyet tarihçileri, Yakub-bek tarafından kurulan Kaşgarya Emirliği'nin yabancı bir istila olarak kabul edildiğine dair Çin yorumunu takip ettiler. Ancak, Sovyet-Çin ilişkisinin kötüleşmesiyle Sovyet "yorumları/bakış açıları" durumu ulusal bir kurtuluş hareketinin parçası olarak görmeye başladılar. Bu (yorumlarda) Kaşgar Emirliği, D. İsiev gibi bilim adamları tarafından bir Uygur devleti olarak betimlenmiştir ki Yakub Bey ve Rus imparatorluğu arasındaki ilişkiler üzerine olan Rus arşiv materyallerini ilk kez tanıttığı 1981'de çıkan *Uigurskoegosudarstvo Yattishar* kitabı ile bu konuya önemli katkılarda bulunmuştur.

Uzun bir süre boyunca Uygur devletinin tarihi, Dilbilim Enstitüsü'nün ve ardından Uygur Araştırmaları Enstitüsü'nün, "Uygur devletlerinin siyasi tarihi", "Uygur devletlerinin ekonomik ve sosyal yapısı" ve "On sekizinci-on dokuzuncu yüzyıllarda Doğu Türkistan'ın siyasi tarihi" gibi içinde Uygurlar ve ataları tarafından kurulan tüm devletlerin tarihinin gizlendiği projelerin yer aldığı Uygur Tarihi ve Etnografya Bölümü'nde öncelikli bir konuydu.

Orta Asya bilginleri, Uygur İmparatorluğu (744-840) olarak adlandırılan İç Asya'da kurulan en eski Uygur devleti de dahil olmak üzere, Uygurların tarihindeki bazı dönemleri gözden geçirdiler. Doğu Türkistan'daki Uygur Turfan Krallığı'nın selefi olan bu İmparatorluğun tarihi, Uygur devlet tarihinin incelenmesi için çok önemli bir konuydu. Göçebe Uygurların ve imparatorluklarının (Haganlık) siyasi ve askeri tarihinin ana aşamaları, Rus tarihçiler L. Gumilev, L. Kyzlasov ve S. Klyashtorny dahil olmak üzere birçok bilim insanı tarafından tartışıldı. Bu temaya ana katkıda bulunanlardan biri, Tang dönemiyle ilgili Çin anlatılarını etraflıca inceleyen Avustralyalı tarihçi C. Mackerras'tır. Ancak 1970'ler ve 80'lerde Moğolistan'da Uygur dönemine ait yeni runik yazıtların keşfi, Uygur İmparatorluğu'nun tarihini gözden geçirmeyi mümkün kıldı. Çin ve Eski Uygur runik yazıtlarının karşılaştırmalı bir analizi, mevcut incelemecinin sekizinci-dokuzuncu yüzyıl Uygur Kağanlığı tarafından ortaya konan birçok sorunu yeni perspektiflerden ele almasını sağlamıştır [Kamalov 2001,

2002]. Orta Çağ Uygur tarihinin Kazakistan'da incelenen bir başka yönü, A. Kadirbaev'in [1993] çalışmasında tartışıldığı gibi Uygurların Yuan İmparatorluğu'ndaki rolüdür. Doğu Türkistan'da Moğol hâkimiyeti dönemi M. Kutlukov [1977] tarafından da anlatılmaktadır; orta çağ tarihi üzerine daha yeni araştırmalar, Orta Asya'da bir süre yaşayan ve çalışan SUÖB'den bir Uygur bilgini olan N. Tursun'un katkısını içerir. Kitabı, ortaçağ Uygurları üzerine Çin tarihçiliğinin kapsamlı bir analizini verir ve Çinli bilim adamları tarafından yapılan Uygur tarihinin tam bir incelemesini sunar [Tursun, 1998]. Başka bir yayında Tursun, Çin'in Uygur kökenlerine ilişkin görüşlerine odaklanmaktadır [Tursun, 1997].

Yedisu Bölgesindeki Uygurlar: Yerel Halk Mı Yoksa Göçmenler Mi?

DTC döneminde, Kazakistan komünist liderleri, Uygurların nüfusun çoğunluğunu oluşturduğu Yedisu bölgesinde (Güneydoğu Kazakistan) Uygur özerkliği kurma sorununu gündeme getirdiler. Özerklik, DTC rejimini desteklemek için bir önlem olarak görülüyordu; ancak, daha sonra Çin'de Komünistlerin devralması nedeniyle gerçekleştirilememiştir. 1949 yılında ÇHC'nin kurulmasıyla Çin'de DTC'ne artık ihtiyaç kalmamış ve Sovyetler Doğu Türkistan ayrılıkçı hareketine desteğini kesmiştir. Bununla birlikte, Kazakistan'da Uygur özerkliği olasılığı akademik yazılara iyi bir şekilde yansdı ve Uygurların Yedisu'nun geçmişindeki rolü üzerine araştırmaları teşvik etti. Uygurlar için idari özerk bir birim kurulmasına zemin hazırlamayı amaçlayan bu tür çalışmalar, A. N. Bernshtam'ın [1947b, 1948] Yedisu'daki Uygur epigrafik anıtları üzerine yapılan çalışmaları içermektedir. Komünist parti tarafından ortaya atılan Kazakistan'daki Uygur özerkliği üzerine söylem, Orta Asya'da Uygur milliyetçiliğinin güçlenmesinde rol oynadı. Yedisu'nun yerel halk olma fikrinin Orta Asya'daki çağdaş Uygur milliyetçiliğinin temel unsurlarından biri haline gelmesi tesadüftür. Ama kuşkusuz, gerçek ya da hayali özerklik iddiaları, mevcut bilimin bir başka konusu olan Orta Asya'daki Uygur-Kazak ilişkilerini etkilemiştir.

1949'dan sonra Orta Asya'daki Uygur milliyetçiliği ile başa çıkmak için Sovyet makamları, özellikle Uygurların Yedisu'ya göçü ve Doğu Türkistan'ın Çing işgali tarihi ve 1871'de Rus İmparatorluğu tarafından İli vadisinin işgaliyle sonuçlanan Müslüman ayaklanmaları gibi ilgili tüm konular hakkında akademik araştırmaları teşvik etmiştir. Uygurların Rus Semirech'e'ye (Yedisu) göçü, M. Turgunov, G. Nikolskaya, L. Auezova, P. Galuzo ve Yu gibi bilim adamlarının sayısız çalışmasına konu olmuştur. Baranova [Turgunov, 1950] gibi bilim adamlarının sayısız çalışmasına konu olmuştur. 1951'de *Pereseleni Elliiskikh Uigurov v Semirech'e* (İli Uygurların Semirech'e Göçü) başlıklı bir kitapta Malik Kabirov, Rus arşiv materyallerinin bir analizine dayanarak on dokuzuncu yüzyılın sonunda meydana gelen göçü

kapsamlı bir şekilde incelenmiştir [Kabirov,1951]. Bu ve diğer benzer araştırmalar, Uygur göçünün Rus İmparatorluğu topraklarına aşamalı gelişimini bir yandan da Uygurların bölgeye göçmen olduklarını ve dolayısıyla Kazakistan'da özerklik haklarının olmadığını göstermiştir. Uygurların Yedisu'ya göçü, Kazakistan tarihçiliği için hala önemini korumaktadır ve Kazakistan tarihi ile ilgili tüm ders kitaplarında yer alan bir konudur. İroniktir ki, Uygurların 1980'lerde Yedisu'ya olan göçü hakkındaki çalışmalara en büyük katkıyı sağlayan Uygur tarihçi Malik Kabirov, Kazakistan'ın komünist liderleri tarafından Uygur milliyetçisi olmakla eleştirildiği,SBKP Merkez Komitesine “Uygury—avtokhtonySemirech'ya” (Uygurlar Yedisu'nunyerlileridir) başlıklı bir el yazısı sunmuştur ve bölgedeki Uygur özerklik fikrinin ana savunucusuydu. 1970'ler ve 80'ler boyunca Yedisu'ya olan Uygur göçüyle ilgili olarak incelenen diğer temalar arasında Doğu Türkistan'ın Çing işgali ve Çing karşıtı Müslüman ayaklanmaların tarihi ile Rusya İmparatorluğu'na yerleştikten sonra Uygurların tarihi yer aldı. Orta Asya'daki Rus ve Qing hükümet politikası, genellikle Moskova ve Leningrad'ın merkezi kurumlarından bilim adamları tarafından ele alınırken, yerel Orta Asyalı bilim adamları sadece fikirlerini detaylandırdılar. Orta Asya'nın Çing İmparatorluğu tarafından fethi, L. Duman, B. Gurevich, D. Tikhonov, V. Kuznetsov'un araştırmasında aydınlatıldı ve daha sonra 1826 Doğu Türkistan isyanını inceleyen Kh. Ziyavey ve diğer Çing karşıtı Uygur isyanlarını [1978] inceleyen S. Isiev gibi yerli bilim adamları tarafından tartışıldı.

Ortaçağ tarihi: Eski ve Modern Uygurlar Arasındaki Süreklilik

Orta Asya'daki ortaçağ Türk tarihinin incelenmesi, hem bölge halkları arasındaki milliyetçi duyguları güçlendirdi hem de farklı etnik gruplar arasında tartışmalı konuları gündeme getirdi. Uygurların tarihi bir istisna değildir.Bu bağlamda iki ana konu, 744 yılında imparatorluk kuran Eski Uygurlar, o dönemde Doğu Türkistan ve Gansu'da var olan yerleşik devletler ile modern Uygur halkı arasındaki ilişkidir. Bu dinamik,Novosibirsk'e taşınmadan önce Alma-Ata'da çalışan ve tarihi coğrafyada uzmanlaşmış Eski Uygurlarla ilgili Tang kaynaklarında uzman olarak tanınan Dr. A. G. Malyavkin [1983] tarafından *Uigurskiegosudarstva v IX-XII vv* (9. yüzyıldan 12. yüzyıla kadar Uygur devletleri) kitabının yayınlanmasıyla teşvik edildi. Kitap, Uygur Kağanlığı'nın 840'ta yıkılmasından sonra Doğu Türkistan'a göç eden Türk boylarının Uygurlar olmadığı fikrini doğrulamaya çalışıyor; daha ziyade, Eski Uygur unsuru, modern Uygur halkının oluşumunda en küçüğüydü. Böyle bir düşünce Türk halkları arasında, özellikle de Yedisu'da bıraktıkları izler ve bölgedeki yerli kökenlerini iddia eden Uygur milliyetçisi argümanı nedeniyle Eski Uygur tarihinin büyük önem taşıdığı Kazak tarihçiler arasında popüler hale gelmiştir. Sonuç olarak, Kazak aydınlarının Eski Uygurların tarihine olan ilgisi ve modern Uygur halkıyla olan bağları, Orta Asya'nın ortaçağ tarihi üzerine Kazak literatüründe sıklıkla

gösterilen bölgesel milliyetçiliğe bağlıdır. Hatta bazı Kazak bilginleri bir Uygur Kağanlığı olduğu iddiasını reddediyor ve böyle bir devlet olarak kabul edilen şeyin aslında sadece “Türklerin birleşik kağanlığı” olduğunu göstermeye çalışıyor [Karjaubai 2002]. Bu nedenle, Kazakistan tarihi üzerine yapılan akademik araştırmalar Eski Türk döneminin (*drevnetyurkskiidöneminin*) bir parçası olarak Uygur Kağanlığı’ nı ele alırken, modern tarih ders kitapları bundan bahsetmekten kaçınır, ancak on dokuzuncu yüzyılın sonunda Yedisu’ya olan Uygur göçünün bir tanımını yapmaktan da asla geri kalmaz.

Başka bir tartışmalı konu ise Çin’de kabul edilen Uygur kökenlerini içeren çok sayıda hipoteze yol açan, net bir geçmişi olmayan ilk Müslüman Türk Hanedanı Karahanlılar’ın etnik özellikleriyle ilgilidir. Böyle bir fikir, bir kraliyet klanı olabilecek bir Türk kabilesi olan Yağma’nın Tokuz-Oğuz (Uygur) kökenli olduğunu söyleyen Müslüman kaynaklarına dayanmaktadır. Hanedanın toprakları tüm Doğu Türkistan, Semirech’e ve bugün tüm Orta Asya Cumhuriyetlerini ve SUÖB’i içeren Mavarannahr’ı kapsadığından, her Orta Asya Türk halkının Karahanlılar üzerinde kendi iddiası vardır. Karahanlı tarihiyle ilgili bu çekişme çoğunlukla, zamanın iki tanınmış Türk ünlüsü, şair Yusuf Has Hacip (Balasaguni) ve dilbilimci MakhmudKaşgari (her ikisi de 11. yüzyıldan) arasındaydı. Yusuf Has Hacip’in (Balasaguni) Issyk-kul (Kırgızistan’da bir göl) yakınlarında doğduğuna inanıldığından Karahanlı tarihi Kırgız tarihi için daha da hassas bir konudur. Ayrıca Kırgız milliyetçi ideolojisini güçlü bir şekilde simgeleyen bir olay olan Yenisey Kırgızları tarafından Eski Uygurların yenilgiye uğratılması ve devletlerinin yıkılması nedeniyle Kırgız tarihçiliğinde Eski ve Modern Uygurların özdeşliğine itiraz edilmemesi de dikkat çekici bir noktadır.

Sovyet Uygur Kültürünün Yayılması/Gelişmesi

Uygur kültürünün gelişmesine yönelik kurumsal destek, Sovyet hükümetleri tarafından, ulusal komünist politikanın zaferini sergilemek gibi ideolojik bir amaç için sağlandı. Benzer bir görev, Sovyet rejimi altında Uygur kültürünün gelişmesini sağlama görevi verilen Uygur araştırmaları alanına da verildi. 1930’larda ve 1940’larda Sincan’ın eski bir Sovyet danışmanı olan MashurRoziyev’in kaleme aldığı *Yanqlivashtintughulghanuyghurhălqi* (Uygur Halkı Dirildi) [1968] bu bağlamda oldukça semboliktir. Uygurca, daha sonra 1982’de Rusça olarak yayımlandı. M.Khamraev’in *Rastsvetuigurskoikul’tury* (Uygur kültürünün çiçek açması) [1967a] gibi kitaplar, Uygurların sadece Sovyetler Birliği’nde kültürlerini canlandırabildiklerini ve geliştirebildiklerini göstermek için yazılmıştır. Sovyetler ayrıca, M. Kabirov’un *OcherkiistoriiuigurovSovetskogoKazakistana* (Sovyet Kazakistan Uygurlarının Tarihi Üzerine Denemeler) adlı eserini üreten SSCB’deki Uygurların sosyal ve kültürel

başarıları üzerine araştırmaları da teşvik etti [1975]. Sovyet Uygurlarıyla ilgili diğer araştırmalar, M. Erzin'in Uygur basınının tarihini [1980] ve G. Baratova'nın [1994] Semirech'e Uygurlarının sosyoekonomik yapısını içerir.

Uygur Etnografyası

Orta Asya'daki Uygurlar üzerine etnografik araştırmalar genellikle ya tarihsel etnografya (yani tarihi kaynaklarda görünen etnografik hesapların bir analizi) ya da Sovyet Uygurlarının maddi kültürü ve gelenekleri ile sınırlandırılmıştır. Bu tür odaklar, şu anda Sincan'da saha çalışması yürütmenin imkânsızlığı nedeniyle doğaldır. Ancak, Kazakistan'daki Uygur köylerine ilk karmaşık sefer 1947'de Moskova ve Leningrad'dan bilim adamları tarafından yapıldı. Sonraki araştırmalar Uygur kadınları arasındaki sosyal ve aile yaşamını, Uygurların Semirech ve Ferghana Vadisi'ndeki maddi kültürünü inceledi. 1965 yılında *Narody Vostochnoi Azii* (Doğu Asya Ulusları) ve 1968'de *Narody Tsentral'noi Azii i Kazakistan'da* (Orta Asya ve Kazakistan Ulusları) ortaya çıkan Uygur etnik tarihi, maddi kültür, aile ilişkileri, kültür ve sanat bölümleriyle sonuçlandı. Benzer keşifler Uygur Araştırmaları Bölümü tarafından 1960'larda Kazakistan'daki Alma-Ata ve Taldy-Kurgan Bölgesi'ne (bugünkü Almatı Bölgesini oluşturan), 1960-70'lerde Kırgızistan'daki Osh Bölgesi'ne ve Özbekistan'daki Andican Bölgesi'ne yapılmıştır. Saha çalışması, hem Uygurlar hakkında bir dizi makale hem de R. Karimova'nın geleneksel Uygur sanat zanaatları üzerine yazdığı kitap için önemli bir kaynak ortaya çıkardı [2005].

On dokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda Doğu Türkistan'a giden Rus seyyahların anlatıları, Uygurlar hakkında etnografik bilgiler hakkında hacimli ve değerli bilgiler içerir ve G. Iskhakov [1975] gibi Sovyet bilginleri tarafından da yaygın olarak kullanılmıştır. Rusya'nın Doğu Türkistan'ı keşfetmesinin tarihi, S. Klyashtorny ve A. Kolesnikov'un Uygur Araştırmaları Enstitüsü tarafından daha sonradüzenlenmiş versiyonuyla yayınlanan kitabında da [1988] izleri görünür; ve aynı ikiliye, bölgedeki Avrupalı kaşifler hakkında benzer bir çalışmada M. Baskhanov da katıldı [Klyashtorny, Kolesnikov ve Baskhanov 1991]. Her iki çalışmada da en önemli katkı antik ve ortaçağ Doğu Türkistan'a Klyashtorny tarafından yapılmıştır. Orta Asya'da Doğu Türkistan odaklı uluslararası ilişkiler, 1990 yılında Uygur Araştırmaları Enstitüsü'nden bir grup akademisyen tarafından hazırlanan bir cildin de konusuydu [*Izstoriimezhdunarodnykh otnoşenii v Tsentral'noi Azii* 1990].

Genel Tarihler

Söz konusu kurumdaki Uygur tarihçilerinden oluşan bir grup, Uygurların tarihi ve kültürü hakkında bilim adamlarının kendi araştırmalarının sonuçlarını da sunduğu *Materialy po istorii i*

kul'tureuigurskogonaroda (Uygur halkının tarihi ve kültürü üzerine materyaller) [1978] ve *Voprosyistorii i kul'turyuigurov* (Uygurların tarihi ve kültürü ile ilgili sorunlar) [1987] da dâhil birkaç önemli koleksiyon yayınladı.

Uygurların siyasi tarihi üzerine 1980'lerde yapılan araştırma materyalleri, ilk bölümü 1991'de yerel tarihçiler ve Moskova ile Leningard'dan bir grup bilim adamının ortak bir projesi olarak yayınlanan Uygurların genel tarihinin derlenmesinde kullanıldı [*Kratkayaistoriyauigurov*,1991]. Antik çağlardan Moğol çağına kadar olan dönemi kapsar ve Uygur tarihini yeniden inşa etmede geleneksel bir çizgiyi takip ederek kökenlerini İç Asya'nın Türk göçebe halklarına kadar takip eder. Ne yazık ki kitabın ikinci bölümü, Uygur Araştırmaları Enstitüsü'nün kapatılmasından sonra hiç çıkmadı. Uygurların genel bir tarihini derlemek için bireysel bir girişim, başlangıçta Uygur okulları için bir ders kitabı olarak tasarlanan Uygur Tarihi'nde [1995] D. Isiev tarafından üstlenildi.

Sovyet Öncesi Orta Asya'da Uygur Tarihinin Yeniden Yazılması

Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra Orta Asya'da yeni ulus-devletlerin ortaya çıkışına, esas olarak kendi yönetme haklarını meşrulaştırmakla ilgilenen çeşitli hükümetler tarafından desteklenen ulusal tarihlerin gözden geçirilmesi ve yeniden yazılması eşlik etti. Aynı zamanda tarih, büyüyen milliyetçiliğin ihtiyaçlarını karşılamak için bireyler tarafından yeniden yazılmaktaydı. Sovyet döneminde, Sovyet sonrası rejimde, en azından Kazakistan ve Kırgızistan'da, akademik çalışma devlet tarafından sıkı bir şekilde kontrol edilmesine rağmen, yazma ve yayınlama konusunda göreceli özgürlük, esas olarak profesyonel olmayanlar tarafından yazılan popüler tarihlerin ortaya çıkmasına neden oldu. Tarihi yanlış algılamayı gören Paul Gilbert'in belirttiği gibi, geçmişin çok fazla çarpıtılması ve tahrif edilmesiyle milliyetçi bir tarihsel eğilim, tüm Sovyet sonrası ülkelerde ortaya çıkan milliyetçiliğin bir gereğidir ve Uygur yazıları da bir istisna değildir. Orta Asya'daki ulusal tarihleri mitleştiren bu kitaplar arasında, Kasım Masimi'nin Uygur "tarihi" üzerine yazdığı üç kitap vardır; bu kitaplarda, içlerinde G. Churchward'ın 17.000 yıl önce eski bir Uygur İmparatorluğunun var olduğunu düşüncesi de olan Avrasya tarihinde Uygurlar arasında ortaya çıkan tüm efsanelerin ve mitlerin yeniden canlandırılması bulunur. Uygur tarihine ilişkin böylesine bilimsel olmayan bir görüş, genel okuyucular onu gerçek değeriyle kabul etmeye istekli görünse de, birçok bilim insanı tarafından eleştirilmiştir. Orta Asya'daki Uygur tarihinin gözden geçirilmesinin bir başka yönü, Sovyet döneminde yasaklanmış olan konuların nasıl ele alınacağı ile ilgilidir, bunlar arasında (1) 1918'de Muraev komutasındaki Bolşevikler tarafından Yedisu'da Uygurların toplu olarak vurulması; (2) Uygur aydınlarının Sovyet baskısı; ve (3) 1930'larda Sincan'daki yerel

ayaklanmaların bastırılmasında SSCB'nin rolü ve 1940'larda DTC'nin yükseliş ve düşüşüne katılımı. Bu son konu K. Talipov [2002] tarafından incelenmiştir, ancak genel okuyucuya yönelik K. Khodzhamberdi [2001] tarafından yazılan Uigury v rakurseistorii gibi yirminci yüzyıl Uygurlarının tarihi üzerine kitaplar da vardır.

Özbekistan Ve Kırgızistan'da Uygur Çalışmaları

Kazakistan'nın her zaman Uygur çalışmalarının ana merkezi olmasına rağmen, önceki bölümlerde görüldüğü gibi Özbekistan ve Kırgızistan'dan bilim adamları da alana katkıda bulunmuştur. Bu cumhuriyetlerden bilim adamlarının alana katılımı ilk olarak 1940'larda ve 1950'lerde, akademik araştırmaları teşvik eden eğitim ihtiyaçları olduğu zaman, öncelikle Dilbilim, Edebiyat ve Sanat alanlarında Taşkent Devlet Üniversitesi Doğu Fakültesi'ndeki Uygur Bölümü tarafından şart koşulmuştur. O. Mamatakhunov, I. Ismailov, K. Meliev ve S. Rozybakiev gibi daha önce adı geçen bilim adamlarından bazıları da bu bölümde çalışmıştır. Aynı şekilde Cumhuriyet Akademilerinde bu cumhuriyetler arasındaki ilişkilerin tarihi ile ilgilenen özel gruplar, dikkatlerini Orta Asya, Doğu Türkistan ve Çin arasındaki tarihi bağlara odaklamışlardır. Özbekistan Doğu Araştırmaları Enstitüsü'ndeki böyle bir grup, A. Khodzhaev'in [1979] çalışmasında tartışılan Kokand Hanlığı, Doğu Türkistan ve Çing İmparatorluğu arasındaki ilişkiler üzerine bir çalışma yaptı. Doğu Türkistan tarihinin çeşitli yönleri, I. Tukhtiev, A. Aitbayev, E. Ismalilova ve O. Jalilov gibi Özbekistanlı bilim adamları tarafından vurgulanmıştır [Jalilov 2001]. Kırgızistan'da Uygur felsefesi ile ilgili sorunları incelemek üzere bir grup bilim insanı oluşturulmuştur [Narynbaev 1988].

Kazakistan'lı ve diğer bilim adamları arasındaki işbirliği, diğer cumhuriyetlerdeki kurumlarla ortak projelere sponsor olabilecek Uygur Araştırmaları Enstitüsü'nün varlığı sırasında gelişti. Diğer bir örnek de Doğu Türkistan ve Orta Asya tarihi üzerine Çin materyallerinin yayınlanmasıdır [*Kitaiskiedokumenty i materyalypoiistorii Vostochnogo Turkestana, Srednei Azii i Kazakistana XIV-XIX vv.* 1994]. Türkmenistan'daki (Bairam-Ali) Uygur topluluğuna gelince, çok küçük olsa da Uygur çalışmalarına katkıda bulunmak için, temsilcilerinden biri olan MR Mamatov, DA Isiev ile birlikte Bairam-Ali Uygurları'nın tarihi ve çağdaş yaşamı hakkında bir broşür yazdı [Isiev ve Mamatov, 1976].

Sonuç

Sovyet makamları, Orta Asya'daki Uygur araştırmalarını hem pratik hem de ideolojik amaçlarla teşvik etti; Sovyet Uygurlarının kültür merkezi Kazakistan ve başkenti Alma-Ata olduğundan, Rusya ve diğer Orta Asya cumhuriyetlerinde de araştırmalar yapılsa da, Uygur çalışmalarının kurumsal gelişimi Kazakistan'da da gerçekleşmiştir. Yoğun Uygur çalışmaları 1940'larda

başladı ve tarih ve kültürün farklı yönlerini ele alınmıştır. Uygur çalışmalarının zirvesine, 1986-1995 yılları arasında Kazak SSR Bilimler Akademisi'ndeki Uygur Araştırmaları Araştırma Enstitüsü'nün kurulduğu dönemde ulaşıldı ve daha sonra Sovyet hükümeti tarafından Kazak milliyetçi aydınlarının iradesine karşı kurulduğu için oldukça zahmetsizce kapatıldı. Kapatılmasının bir diğer önemli nedeni ise Şanghay İşbirliği Teşkilatı'nın kurulmasından sonra Orta Asya'da son derece etkili hale gelen Çin'in uyguladığı baskıydı.

Sovyet Orta Asya'da yapılan akademik araştırmalar, Çin'in Sincan Uygur Özerk Bölgesi'ndeki alanın gelişimini etkilediğinden, Uygur çalışmaları alanı dilbilim, edebiyat ve tarihte kayda değer başarılar elde etti. Örneğin, SUÖB'deki dil araştırmaları, Kazakistanlı bilim adamları tarafından yayınlanan çalışmalardan güçlü bir şekilde etkilenmiştir. Sovyet Orta Asya'sında yürütülen tarih çalışmaları, Uygur milliyetçi ideolojisinin şekillenmesinde ve SUÖB'deki Uygur tarihi araştırmalarının şekillenmesinde büyük rol oynamıştır.

Orta Asya'da bir zamanlar oldukça gelişmiş olan bu bilim alanındaki mevcut duruma gelince, bu durumu Kazakistan'da devlet desteğini kaybetmiş olarak nitelendirebiliriz ve devletin başlattığı bu alana yönelik vurguya rağmen, Uygur çalışmaları, daha önceki kurumsal işleyişini, esas olarak Uygur Araştırmaları Merkezi'nde ve Kazakistan'daki çeşitli yükseköğretim kurumlarında çalışan Uygur kökenli akademisyenler tarafından yürütülen bireysel projelere dönüştürmeye devam etmektedir. Çalışmalarının sonuçları da yayınlanmaktadır [*Uygurshunasliqboyichätätqiqatlar* 1999, 2000, 2001]. Sovyet döneminde Sovyet Uygur araştırmalarının Sincan bilimini etkilediğini, Sovyet sonrası dönemde Sincan'da yapılan Uygur araştırmalarının Orta Asyalı bilim adamlarının fikir ve yaklaşımlarını önemli ölçüde etkilediğini de belirtmek gerekir. Bunun en iyi örneği, Alma-Ata'da Kiril Uygurca olarak yayınlanan ve Rusça'ya çevrilen TurgunAlmas'ın *Uigury* (Uygurlar) adlı tarihi eserinin popülerliğidir [Almas, 1993].

Kaynakça:

Aktual'nye problemy sovetskogo uigurovedeniya.(1983). Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR.

Aktual'nye problemy sovremennogo uigurovedeniya.(2002). Almaty: Ghylym.

Alakhunov, A. (1977). *Uyghur häliq qoshaqliri.*Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR.

Alibakieva, T. (1988). *On ikki muqam/Dvenadtsat' uigurskikh mukamov.* Alma-Ata: Öner.

Alieva, M. (1975). *Uighurskie skazki.*Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR.

—. (1989). *Zhanry uigurskogo.*Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR.

Almas, T. (1993). *Uigury.* Alma-Ata: n/p.

Arshidinov, B. (2003). *Dastanlar dunyasigha sayahät.* Almuta: Ghylym.

- Arziev, R. (1996). “*Kutadghu Bilik*” vā uning leksika-stilistikiliq alahidilikliri. Alma-Ata: Ghylym.,
- Äsärlär sadasi. (1963). Alma-Ata: Mäktäp.
- Baratov, Sh. (1975). *Uyghur tilining käspii leksikisi (baghvänlik, qoghunchiliq vā gülchilik leksikisi اساسida)*. Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR.
- Baratova, G. (1994). Uigury v Kazakhstane i Srednei Azii v XIX-XX vv. (dinamika chislennosti). In *Izvestiya Natsional’noi Akademii nauk Respubliki Kazakhstan, ser. Obshchestvennykh nauk* 6 (198).
- Barmin, V. A. (1999). *Sintsian v sovetsko-kitaiskikh otnosheniyakh 1914–1949 gg.* Barnaul: Izd-vo BGPU.
- Baskakov, N. A., and V. M. Nasilov. (1939). *Uigursko-russkii slovar’*. Moskova: Gosudarstvennoye izdatelstvo inostran-nykh i natsionalnykh yazykov.
- Bekturganova, B. (2002). “*Uigurskii ekstremizm*” v *Tsentral’noi Azii: mif ili real’nost’?*. Alma-Ata: Complex.
- Bernshtam, A. N. (1947a). Problemy istorii Vostochnogo Turkestana. *Vestnik Drevnei Istorii* 2.
- . (1947b). Uigurskaya epigrafika Semirech’ya. Chast’I. *Epigrafika Vostoka* 1.
- . (1948). Uigurskaya epigrafika Semirech’ya. Chast’II. *Epigrafika Vostoka* 2.
- . (1951). *Uyghur hälqining qädimi vā ottura äsir tarihi qissiliri*. Alma-Ata: ‘Qazaq eli’ jurnalining nāshriyati.
- Borovkov, A. (1935). *Uchebnik uigurskogo*. Leningrad: Izdanie leningradskogo vostochnogo instituta.
- Bughra, Muhammad Imin. (1940). *Sharqi Turkistan tarihi*. Kabul.
- Erzin, M. I. (1980). *Uyghur Sovet matbuatining tarihi*. Alma-Ata: Kazakhstan.
- Gabain, A von. (1961). *Das Uigurische Königreich von Chotcsho. 850–1250* Berlin: Akademie Verlag.
- . (1973). *Das Leben im Uigurischen Königreich von Qoco (850–1250)*. Wiesbaden: Otto Horrossovitz.
- Hazirqi zaman uyghur tili. I qisim. Lexica va fonetika.* (1963). Almuta: Nauka Kazakhskoi SSR.
- Hazirqi zaman uyghur tili. II qisim. Morfologiya vā sintaksis.* (1966). Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR.
- Idayatov, A. (1944). *Sadyr Palvan*. Taşkent.
- . (1978). *Ili Uyghlirining millii-azatliq härikätliri*. Alma-Ata.
- Iliev, A., and G. Sadvakasov. (1963). *Orfograficheskii slovar’ uigurskogo yazyka*. Alma-Ata: Mektep.

- Isiev, D. A. (1978). Nachalo natsional'no-osvoboditelnogo vosstaniya uigurov vo vtoroi polovine XIX v (1864–1866). In *Materialy po istorii i kul'ture uigurskogo naroda*. Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR.
- . (1981). *Uigurskoe gosudarstvo Yättishar (1864–1877)*. Moskova: Nauka.
- . (1995). *Uyghur tarihi*. Alma-Ata: Jazushy.
- Isiev, D. A., and M. R. Mamatov. (1976). *Bairam-Alilik uyghurlarning ötmüshi vä hazirqi hayati*. Almuta: Nauka Kazakhskoi SSR.
- Iskhakov, G. M. (1975). *Etnograficheskoe izuchenie uigurov Vostochnogo Turkestana russkimi puteshestvennikami*. Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR.
- Ismailov, I. A. (1954). “Russko-sovetsko-internatsional'naya leksika v sovremennom uigurskom yazyke”. Ph.D. diss. Tashkent.
- Issledovaniya po uigurskomu yazyku I.*(1965). Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR.
- Issledovaniya po uigurskomu yazyku II.*(1970). Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR.
- Issledovaniya po uigurskomu yazyku III.*(1988). Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR.
- Ivullaeva, Z. (1997). *Uyghur tili sinonimlirining lughiti*. Alma-Ata: Ghylym.
- Iz istorii mezhdunarodnykh otnoshenii v Tsentral'noi Azii.*(1990). Alma-Ata: Ghylym.
- Jalilov, O. (2001). *Ofoq Hoja manoqibi*. Taşkent: Hayot.
- Kabirov, M. N. (1951). *Pereselenie Iliiskikh Uigurov v Semirech'e*. Alma-Ata: Nauka.
- . (1975). *Ocherki istorii uigurov Sovetskogo Kazakhstana*. Alma-Ata: Nauka.
- Kadyrbaev, A. Sh. (1993). *Ocherki istorii srednevekovykh uigurov, dzhalairov, naimanov i kereitov*. Alma-Ata: Rauan.
- Kadyrov, A. K. (1984). *Uigurskii sovetskii teatr*.Alma-Ata: Öner.
- Kaidarov, A. T. (1958). *Parnye slova v sovremennom uigurskom yazyke*. Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR.
- . (1969). *Razvtie sovremennogo uigurskogo yazyka. Chast' 1. Uigurskie dialekty i dialektnaya osnova literaturnogo yazyka*. Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR.
- Kamalov, A. K. (2001). *Drevnie Uigury. VIII-IX vv.* Alma-Ata: Nash mir.
- . (2002). *Tarihi umumi Uyghurstan*. Tahran: Center of Documentation and Archives of the Ministry of Foreign Affairs.
- Karimova, R. (2005). *Traditsionnie khudozhestvennie remesla i promysli uigurov*. Alma-Ata: Daik-Press.
- Karjaubai, S. (2002). *Ob'edinennyi kaganat tyurkov*. Alma-Ata: Foliant.

- Kasymova, D. (1995). "Funktsionirovanie uigurskogo yazyka i formy ego sush- estvovaniya (Sotsio-lingvisticheskoe issledovanie raionov kompaktnogo prozhivaniya uigurov v Kazakhstane)". Ph.D. diss. Alma-Ata.
- Khamraev, A. (2002). *Drevnetyurkskii knizhnyi stikh*. Alma-Ata: Ar-Nar.
- Khamraev, M. (1967a). *Rastsvet uigurskoi kul'tury*. Alma-Ata: Kazakhstan.
- . (1967b). *Osnovy tyurkskogo stikhoslozheniya*. Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR.
- Khodzhaev, A. (1979). *Tsinskaya imperiya, Dzhungariya i Vostochnyi Turkestan*. Moscow: Nauka.
- Khodzhamberdi, K. (2001). *Uigury v rakurse istorii*. Alma-Ata: Vysshaya shkola Kazakhstana.
- Kibirov, A. K. (1949). "Sotsial'no-ekonomicheskii stroi Uigurstana XIII-XIV vv. (po uigurskim yuridicheskim dokumentam)". Ph.D. diss. Frunze.
- Kibirov, Sh., and Yu. Tsunvazo. 1961. *Uigursko-Russkii slovar'*. Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR.
- Kirina, K. (1980). *Kuddus Kujamyarov*. Moscow: Sovetskii kompozitor.
- Kitaiskie dokumenty i materialy po istorii Vostochnogo Turkestana, Srednei Azii i Kazakhstana XIV-XIX vv.* (1994). Alma-Ata: Ghylym.
- Klyashtorny, S. G., and A. A. Kolesnikov. (1988). *Vostochnyi Turkestan glazami russkikh puteshestvennikov*. Alma-Ata: Ghylym.
- Klyashtorny, S. G., A. A. Kolesnikov, and M. K. Baskhanov. (1991). *Vostochnyi Turkestan glazami evropeiskikh puteshestvennikov*. Alma-Ata: Ghylym.
- Kratkaya istoriya uigurov.*(1991). Alma-Ata: Ghylym.
- Kutlukov, M. (1962). O kharaktere i dvizhushikh silakh natsionalno-osvoboditel'nogo dvizheniya narodov Sintziana v 1944–1949 gg. In *Nauchnye raboty i soobsheniya. Otdelenie obshestvennykh nauk AN UzSSR*, Kniga 5. Taškent.
- . (1977). Mongol'skoe gospodstvo v Vostochnom Turkestane. In *Tataro-mongoly v Azii i Evrope*. 2d ed. Moskova: Nauka.
- Makhpirov, V. U. (1997). *Imena dalekikh predkov*. Alma-Ata: Erkin-Too.
- Malov, S. E. (1951). *Pamyatniki drevnetyurkskoi pis'mennosti*. Moskova-Leningrad: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR
- Malovskie chteniya.*(1990). Alma-Ata: Ghylym.
- Malyavkin, A. G. (1983). *Uigurskie gosudarstva v IX-XII vv.* Novosibirsk: Nauka.
- Mamatakhunov, U. (1963). "Zhizn' i tvorchestvo uigurskogo poeta XIX veka Bilala Nazyma". Ph.D. diss. Taškent.
- Masimi, K. (2002). *Istoriya uigurskoi derzhavy VIII-X vv n.e.* Alma-Ata: Ghylym.

- Materialy po istorii i kul'ture uigurskogo naroda.*(1978). Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR.
- Mingulov, N. (1962). Natsionalno-osvoboditel'noe dvizhenie narodov Sintsiana kak sostavnaya chast' obshekitaiskoi revolyutsii (1944–1949). In *Trudy instituta istorii, arkheologii i etnografii im. Ch. Ch. Valikhanova AN KazSSR* (The works of the Institute of History, Archeology and Ethnography named after Ch. Ch. Valikhanov), vol. 15. Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR.
- Mollaudoov, S. (1976). *Bilal Nazymning hayati va ijadi*. Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR.
- . (1990). *XVIII asir uyghur poeziyasi*. Alma-Ata: Nauka.
- Molotova, G. (1994). “Uigurskie narodnye istoricheskie pesni. XIX-nachalo XX vv.”. Ph.D. diss. Alma-Ata.
- Najip, E. N. (1968). *Uigursko-russkii slovar'*. Moskova: Sovetskaya entsiklopediya.
- Narynbaev, A. I. (1988). *Progressivnaya obshestvenno-filosofskaya mysl' uigurov. Vtoraya polovina XIX veka*. Bishkek: Bilim.
- Nasilov, V. M. (1940). *Grammatika uigurskogo yazyka*. Moskova: MGU.
- Novgorodskii, V. M. (1951). *Kitaiskie elementy v uigurskom yazyke*. Moskova: MGU.
- Pyatye Sadvakasovskie chteniya.*(1998).Alma-Ata: Aqyl kitaby.
- Raikhanov, D. (2004). *Mirza Muhammad Haidar. Tarikhi Rashidi.*(2004). Alma-Ata: Nash mir.
- Rakhimov, T. (1956). *Russko-Uigurskii slovar'*. Moskova: Russkii yazyk.
- . (1968). *Natsionalizm i shovinizm—osnova politiki gruppy Mao Tse-duna*. Moskova: Mysl'.
- . (1970). *Kitaiskie elementy v sovremennom uigurskom yazyke*. Moskova: Nauka.
- . (1981). *Sud'by nekhan'skikh narodov KNR*. Moskova: Mysl'.
- Roziev, M. (1968). *Yanglivashtin tughulghan uyghur halqi*. Alma-Ata: Kazakhstan.
- Sabitova, P. (1989). *Ziya Samadi*. Almuta: Mektep.
- Sadvakasov, G. S. (1958). *Uyghur tilidiki birikken isimlar*. Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR.
- . (1970). *Yazyk Uigurov Ferganskoi doliny. Chast' 1*.Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR.
- . (1976). *Yazyk Uigurov Ferganskoi doliny. Chast' 2*.Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR.
- Seifullina, Ch. G. (1953). “Ustoichivye slovosochetaniya v sovremennom uigurskom”. Ph.D. diss. Alma-Ata.
- Shamieva, A., and I. Ähmätov. (1953). *Uyghur tili grammatikisi. I qisim. Fonetika va morfologiya*. Alma-Ata: Oqush pedagogika nashriiti.
- Shamieva, A., and G. Sadvakasov. (1976). *Uyghur tili grammatikisi. Fonetika va morfologiya*. Text- book for the 5th grade. Almuta: Mektep.

Stroi uigurskogo yazyka.(1989). Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR.

Syroezhkin, K. L. (2003). *Mify i real'nost' etnicheskogo separatizma v Kitaye i bezopasnost' v Tsentral'noi Azii.* Alma-Ata: Daik-Press.

Talipov, K. (2002). Masud Sabri i ego idei o tyurkskom edinstve. In *Aktual'niye problemy sovremennogo uigurovedeniya.* Alma-Ata: Ghylym.

Talipov, T. (1968). *Glasnye zvuki uigurskogo i kazakhskogo yazykov.* Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR.

— (1984). *Uyghur tili fonetikasi.* Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR.

Teipov, Z. (1974). *V bor'be za svobodu.* Moskova: Iz-vo vostochnoi literatury.

— (1977). *Shärqi Turkistan yerida.*Alma-Ata: Qazaqstan.

Tikhonov, D. I. (1966). *Khozyaistvo i obshchestvennyi stroy uigurskogo gosudarstva X-XIV vv.* Moscow and Leningrad: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR.

Trofimov, M. I. (1978). *Phoneticheskie prosessy v sloge v sovremennom uigurskom yazyke.* Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR.

Tsunvazo, Yu., and A. Shamieva. (1955). *Russko-uigurskii slovar'.* Alma-Ata: Mektep.

Turgunov, M. (1950). “Pereselenie uigurov taranchei iz Kitaya v Semirech'e.”. Ph.D. diss. Tashkent.

Tursun, N. (1997). *Voprosy etnogeneza uigurov v kitaiskoi istoriografii.* Moskova and Bishkek: Turkistan.

— (1998). *Voprosy politicheskoi istorii uigurov v kitaiskoi istoriografii.* Moscow and Bishkek: Turkistan.

Uyghur ädäbiyitidiki traditsiya vä novatorluq mäsilisigä dair.(1970). Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR.

Uyghur ädäbiyitining qisqichä tarihi.(1983). Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR.

Uyghur häliq eghiz ijadiyiti.(1983). Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR.

Uyghur Sovet ädäbiyitining tarihi.(1986). Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR.

Uyghurshunasliq boyichä tätiqatlar.(1999).Alma-Ata: Fond 21 vek.

— (2000). Alma-Ata: Fond 21 vek.

— (2001). Alma-Ata: Fond 21 vek.

Voprosy istorii i kul'tury uigurov.(1987). Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR.

Yusupov, R. (2004). *Istoricheskie romany Ziya Samadi. Problemy zhanra.* Alma-Ata: Nash mir.

Ziyaev, Kh. (1952). “Vosstanie 1826 goda v Vostochnom Turkestane”. Ph.D. diss. Moskova.

Kaşgarlı Mahmud'un Divan-ı Lügati't Türk Adlı Sözlüğünde Fiillerin Semantik Özellikleri Ve Onların Modern Kırgız Türkçesindeki Fiillerle Karşılaştırılması

Bayaman USMAMBETOV JUNUŞBEKOVIÇ¹

(Çev. Hatice KARAKAYA)²

Öz

Türkçenin dil yadigârlarından olan Divan-ı Lügati't Türk, Kaşgarlı Mahmud tarafından yazılmış ansiklopedi, sözlük vb. niteliklerinde olan önemli bir yapıttır. Bu yapıt hakkında birçok araştırma yapılmış ve hâlâ da yapılmakta olduğu da belirtilmelidir. Türk Edebiyatındaki yerini hâlâ korumakta olan Divan-ı Lügati't Türk' ün tek yazma nüshası var olmakla birlikte İstanbul' daki Millet Kütüphanesinde olduğu da unutulmamalıdır. Rastlantı sonucunda bulunan bu eserin üzerine ilk çalışmayı Kilisli Rifat Bilge yapmış ve dağınık olan parçaları birleştirerek Türk Edebiyatına önemli bir katkıda bulunmuştur. Besim Atalay' ın Türkçeye çevirmesiyle birlikte bu eserin üzerine yapılan çalışmalar silsilesi de başlamıştır. Divan-ı Lügati't Türk; Türkçenin söz varlığını, Türklerin yaşam tarzlarını, örf ve adetlerini, kültürel zenginliklerini bünyesinde bulunduran nadide bir eserdir. Bir dilin söz varlığı; adları, fiilleri, ikilemeleri, atasözlerini ve deyimlerini, edatları ve yabancı kelimeleri kapsayan geniş bir kavramdır. Eserin söz varlığı konusundaki çalışmayı ilk yapan kişi ise Carl Broskelmann' dır. Bu makalede Kaşgarlı Mahmud' un Divan-ı Lügati't Türk adlı eserinde bulunan bazı fiillerin semantik özellikleri incelenecektir. Aynı zamanda etimolojik açıdan gelişim evreleri de analiz edilecektir.

Anahtar Kelimeler: *Kaşgarlı Mahmud' un Divan-ı Lügati't Türk adlı sözlüğü, fiiller, semantik özellikler, etimolojik bakış açısı.*

Semantic Characteristics of Verbs in Kaşgarlı Mahmud's Dictionary of Divan-ı Lügati't Türk and Their Comparison with Verbs in Modern Kyrgyz Turkic

Abstract

Divan-ı Lügati't Türk, which is one of the language heirlooms of Turkish, is an encyclopedia, dictionary, etc. written by Kaşgarlı Mahmud. It is an important work of art. It should be noted that a lot of research has been done on this work and it is still being done. It should not be forgotten that Divan-ı Lügati't Türk, which still preserves its place in Turkish Literature, is in the Millet Library in İstanbul, although there is only one manuscript. Kilisli Rifat Bilge made the first study on this work, which was found by chance, and made an important contribution to Turkish Literature by combining the scattered pieces. With Besim Atalay's translation into Turkish, a series of studies on this work began. Divan-ı Lügati't Türk; It is a rare work that includes the vocabulary of Turkish, the lifestyles of the Turks, their customs and traditions, and their cultural richness. Vocabulary of a language; It is a broad concept that includes nouns, verbs, reduplications, proverbs and idioms, prepositions and foreign words. The first person to work on the vocabulary of the work is Carl Broskelmann. In this article, the semantic features

¹Doç. Dr., , Bişkek, Kırgızistan

²Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Avrasya Araştırmaları Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi, E-posta: krkyahatice@gmail.com ORCID ID: 0000-0002-0706-4408

of some verbs in Kaşgarlı Mahmud's Divan-ı Lügati't Türk will be examined. At the same time, developmental stages will be analyzed in terms of etymology.

Keywords: *The dictionary of Mahmud of Kashgar called Divan-ı Lügati't Türk, verbs, semantic features, etymological point of view.*

Herkesçe bilinen, Kaşgarlı Mahmud' un – Divan-ı Lügati't Türk – (bundan sonra metinde “divan” olarak anılacaktır.)sadece Türkçe konuşan ulusların değil abartısız bir şekilde söylemek gerekirse bütün insanlık için evrensel ölçekte, eşsiz nitelikte yazılı bir anıttır. Bu yapıtın farklı yönleriyle ilgili sorular yıllardır bilim adamları tarafından araştırıldı. Araştırmacılar tarafından yapılan divanın dil özelliklerine yönelik çalışmaların yönü genel dilbilim alanına doğru olmuştur. P.K. Juze (1926,1927,1930);K.Brokelman (1918,1921,1928,1930), O. Pritsak (1950,1953,1955,1959), Yu.Kelli (1971,1972,1973, 1988), R.Dankof (1972,1973,1975,1980), V.A.Zvegintsev (1964),I.V.Stebleva (1965), S. Klyaştorny (1974) ve diğerleri) ve Türki çalışmalar alanında J. Validov (1920), A.Fitrat (1920), A.Z. Validi Togan(1930), S. Ahallı(1958), S.M. Mutallibov (1947, 1957, 1961), A.M. Demircizade (1964), A.K.Kuryşzanov (1972),V.P.Aslanov (1972), B.Aruzbaeva (1972), Kh.G. Nigmatov (1972) ve diğerleri.

Kırgız dilbiliminde divan ile ilgili yapılan çalışmalar yetmişli yıllardan itibaren başlar. (B. Oruzbayeva (1972), B. Osmonalieva (1972), Z. Musabaeva (1975) Divan üzerinde yetmişli yılların başında yapılan bu çalışmalar 2011 yılından itibaren daha da hız kazanmış ve bu yıllardan itibaren divanı birçok farklı yönden ele alan çalışmalar ortaya konmuştur.(G. Zhamankulova (2011), I. Sultanaliyev (2012, 2015), T. Tokoev (2015).

Divanda fiiller doğrudan A.M.Şerbak (Şerbak, 1962), B.Aruzbayevay(Aruzbayeva, 1972), N.Z.Gadjıyeva ve B.A.Sirebrennikava(Gadjıyeva ve Sirebrennikava,1986), D.N.Nasilova(Nasilav,2007) 'nın çalışmalarıyla doğrudan incelenmiştir. En son çalışmalardan birisi T. Tokoyev'in “*Kaşgarlı Mahmut'un Divan-ı Lügati't Türk Adlı Sözlüğündeki Yapısal ve Anlamsal Fiil Grupları*” isimli monografi çalışmasıdır»(Takayev ve Siminava, 2015,s.47). Aynı yazarın «divan» nın çeviri versiyonuna sahip olduğu ve bunun da Kırgız Türkçesinin yeni bir uğraşı alanı olduğu belirtilmelidir.

Ayrıca bu makalede, «Divan»' da geçen fiillerin Kırgız Türkçesindeki fiiller ile ilişkisi üzerinde durulacaktır. Bu fiillerin arkaik kullanımları hakkında bilgiler verilecektir.

Eski Türk dilinde, **yap-** kelimesi "örtmek, kapatmak" anlamına geliyordu ve farklı bağlamlarda ve anlamlarda oda kullanılıyordu. Örneğin 1. ‘*yapmak*’: **Er Tom yaptı.**- Adam bir duvar, bir ev yaptı.2. *Örtmek(kaplamak)*: **Sü keldi yer yapı çarar çar .** – Su geldi ve her yeri kapladı, ‘*kapatmak*’-**Er çapuk yaptı.** Adam kapıyı kapattı.3. « *uygulamak, yapıştırmak, fırınlamak*»

İglar ötmök yaptı. Kadın pide yapmış(tandır duvarında). «ekmek pişirmek»(Mahmud Kaşgari, 2011 ,s.457) **cap** fiili Kırgız Türkçesinde ise şu anlamlarda kullanılmıştır:1. « örtmek, kapatmak, kaplamak, kapamak» **Cazgı maldı capsa, calı kalat, calı kalbasa canı kalat.(Atasözü).** Eğer baharın (yani sıska) sığır kapatılırsa, (alt çene) yağı kalır, yağ kalmazsa, (böylece) canı kalır; « kapamak»; **Üy cap.** Evi kapatmak. « kapatmak »: **Eşik cap-** Kapıyı kapamak; « gizlemek, örtmek »; **Caap-caşır-** iyi gizlemek-kapamak, saklamak ; «pişirmek»: **capkan nan-** pişmiş ekmek. 2. «tümüyle kaplamak»: **Cara capkan-** yaralarla kaplı; 3. «kapatmak»: kapatılmış (hapiste); 4. «Yüklemek, devirmek »: **cabasal-** yüklemek, devirmek; **künöönün bardığın maga captı-** bütün suçu bana yüklediler; 5. «vermek»: **sarpay captı-** kürk verdi. 6. «iftira etmek»: **calaa cabuu,** yanlış suçlamada bulunmak; 7. «susmak»: **caagıdı cap-** sus. Eski Türk dilinde "eşu" kelimesi « kapatmak» anlamına gelir ve modern Kırgız Türkçesinde « kapı » anlamına gelen "eşik" kelimesi ondan oluşmuştur (Seydakmatav, 1988, s.272).

Yor fiili, modern Kırgız Türkçesinde maddi, nesnel anlamı olan bir kelime olarak kullanılmaz. O halde, onun etimolojik anlamını saptamak için bir kaç örnek verelim; **yagaçka yip yorgaşdı-cıgaçka cip oroştı-** ip ağaca sarılmış. Eski Türk Dilinde *yormo* kelimesi, Modern Kırgız Türkçesinde **cörgöm** anlamına gelmektedir. "Akciğerlerden ve mideden gelen yiyecekler (kesilmiş şeritler ve iç içe geçmiş bağırsaklar)"; **yorgay** –"kıvırcık bitki", yorgak – "örtmek(kaplamak)"; **yordançi:** 1. "sarmalamak, sarmaşık", 2."kıvrım, sarım"; **yördönçi-** «sargı», «sarma», **yogurkandı-** «dolamak» vs. Örneğin, *er yogurkança yurkandı-* **er cuurkanga orondu-**adam battaniyeye (örttü) sarıldı. Modern Kırgız Türkçesinde, **cuurkan** "battaniye" anlamına gelir. Yukarıdaki örnekler, Eski Türk Dilinde **yor** kelimesinin Modern Kırgız Türkçesinde "dolamak", "sarmak" anlamına geldiğini göstermektedir. (Oro-oro). Bunun gibi karakteristik çokanlamlılık ve *ker* kelimesi bir kaç anlamda kullanılmıştır: 1. "açmak (uzatmak)": *er yip kerdi-* **er cipti tarttı.** 2. "gitmek": *Bek yol kerdi*(Mahmud Kaşgari, 2015, s.157). **Bek cönödü-** Bek gitti. Modern Kırgız Türkçesinde bu kelime "doğrultmak", "açılmak", "uzatmak" anlamlarına gelmektedir: *Arkan kerdim-*İpi uzattım, **boy ker-** 1. Endam düzeltmek.2. aktarma "gösteriş yapmak", "kibirli bakmak"; **kere cut-** o zamana kadar yutmak(sıvı), nefes yetene kadar tutmak. 2. istor: bir insanı çarmıha germek(katı bir ceza, bazen ölümle sonuçlanabilir.) Kırgız dilinde **kergiç** kelimesi bir şey için uygunlaştırma anlamına gelir; **kergiç cip** - bebek beşiğinde bir tür ağ oluşturan bir bağlama; **kerege** - yurtun silindirik kısmının ahşap kafesi; **Kerme** - halat bağlama direği (iki yurt arasına gerilmiş) (Yudahin, 1965, s.215). **Şıpur** fiili ise Kırgız Türkçesinde «süpürge», «süpürmek» anlamına gelir, divanda *supurgu* şeklinde bir araya gelmiştir. Modern Kırgız Türkçesinde fonetik olarak **şıpurğı**

(«süpürge») şeklinde uyarlanmış ve kullanılmıştır. **Şıpr** kelimesinin iki anlamı vardır: 1. «süpürmek», «temizlemek»: **üy şıpr**- evi süpür; **üyüdü tikpes jerdı şıprba** – (atasözü) – (keçe)evi kurmayacağıın yeri süpürme; **şıprıp çoğult**- bir yığın halinde süpürün; 2. “küremek(ellerle)”: **kolu menen buudaydı şıprat**- elleriyle buğdayı küredir. **Şıpr** kelimesinden **şıprıgı** («süpürge»), kelimesi oluşturulmuştur. Ayrıca bu kelime süpürge yapmak için kullanılan yumuşak dokulu bir bitkinin de adıdır. “Divan’da” aynı anlamda kullanılmış *yemle* fiiline rastlanılmıştır. *Ol evin yemletti*- **Al üyün şıprıttı**-O evinin süpürülmesini emretti (Mahmud Kaşgari, 2013, s.573) Modern Kırgız Türkçesinde bu fiile rastlanılmaz.

Eski Türk Dilinde *kıs* fiili *kıs/kıs/küs/kıs* şeklinde bir araya gelir ve «sıkmak, sıkıştırmak, basmak» anlamlarına gelir: *Koyun erig azanıp kıstı*- **Eşik erdin bütün kıstı**- Adam ayağını kapıya sıkıştırdı. Bu anlamlara ek olarak «eksiltmek» anlamı da kullanılmaktadır: *Ol oñor kısmak kısıruşdı*- **Al maga üzöngü kıskartıştı**- O bana üzeniyi kısaltmama yardım etti. Ve son olarak «bağlamak», «zincire vurmak» anlamında da kullanılır: *Ol atag küsiürdü*- **Al attın aldınkı buttarın bayladı (tuşadı)**- Atın ön ayaklarını bağladı(doladı).Kısmak kelimesi «dügüm», «ilmik» anlamlarına da gelmektedir (Mahmud Kaşgari, 2011, s.815) Kısmak-dizgine sıkıştırılmış geniş kemer (Mahmud Kaşgari, 2011, s.815). **Kusrug tuşaç** -Atın ön ayaklarını bağlamak için zincir (Mahmud Kaşgari, 2011, s.815) Bütün bu kelime şekilleri *kıs* kökünden gelmektedir. **Çag** fiiline gelirsek eğer modern Kırgız Türkçesinde «oymak»(kıvılcım, ateş) anlamına gelmektedir. Örneğin, Eski Türk Dilinde, *Ol çakma çaktı*- O çakmaktaşı oydu (ateş). 2. aktarma “bildirmek, ihbar etmek”: *Ol sözüg anıñ çulagga çagdı*- O ona konuşmalar hakkında bilgi verdi (Mahmud Kaşgari, 2013, s.31) Kırgız Türkçesinde bu kelimenin beş anlamı vardır: 1. “kemirmek, çiğnemek(içini çıkarmak için)”: **Semiçke çak**- Çekirdek kemirmek; 2. “kırmak”: **caŋgak çak** – ceviz kırmak; 3. “sokmak, ısırma”: **anı cılan çaktı**- Onu yılan soktu; 4. “oymak”: *ot çak*-ateş yakmak, *şirenke çak* –kibrit yak. Aktarma. “gammazlamak, şikâyet etmek”: **Meni saga çaktı**- Beni sana şikâyet etti (Yudahin, 1965, s. 836) “Divanda” *çak* kelimesinden oluşturulan kelime şekilleri: *çagug*, *çagıla*- “kamçı, kırbaç”(Ol maña çagug çermaşdı- bana kamçı örmeme yardım etti.) ve *çakuk* “çekiç” (Mahmud Kaşgari, 2013, s.459).

Eski Türk dilinde ‘ba’ fiili “bağlamak” anlamına gelir (Drivniturkskiy slavar, 1969, s.76). Ba fiilini -g/- ekiyle birleştirme yoluyla *bag//bak//buk//bug* kelime şekilleri oluşturulur ve bu kelimeler «bağlama, bağlı» anlamlarına gelmektedir. *Bug* fiili yukarıdaki anlamından başka (torbayı bağlamak için ip) mecazi anlamda « çuval, torba » anlamına gelmektedir. **Bag** Eski Türk dilinde de bağlamak anlamında kullanılmıştır ve **bur** şekline de rastlanmaktadır: «*Ol yançuk agzı burdı*» - O torbayı bağladı (Mahmud Kaşgari, 2013, s.13). Bu dil durumlarının dışında «Divan’da» da **bayla**(bağlamak) fiiline **çig** şeklinde de rastlanmaktadır: «*Ol turak çigdı* –

Al tügün bayladı – O düğümü bağladı (Mahmud Kaşgari, 2015, s.27); biçimlendirme : “Ol menig birle tukun takuşadı – Al meni menen cip baylaştı– O (bana) ipi bağlamama yardım etti (Mahmud Kaşgari, 2015, s.171); ve son kelime şekli olarak :“*er burunduk butlukka taktı*”–
çılırdı sarı darakka bayladı – Adam dizgini sarı ağaca bağladı (Mahmud Kaşgari, 2015, s.31). Modern Kırgız Türkçesinde **bayla-** anlamına gelen Rus Dili’ne çevrilince 1.“örmek, bağlamak, bağlanmak” anlamlarına gelmektedir: Örneğin; **moynunan baylagan it uuga carabayt (pogovorka)-** boynundan bağlanmış bir köpek avlanmak için uygun değildir; *boo bayla-* hayvanı bağlamak; örmek; Süt sağımına özgü olan kısırakları, tay sürüsünden ayırın; 2.«eğitmek(at)» *at bayla*, **ilikülük bayla-** atı eğitmek, yarışa hazırlamak: **Sarı-Arkam caylagan soñ, külügün baylagan(folk.)** O at yarışına sayısız miktarda at hazırlamak için Sarı-Arka’ a uçtu. 3. «önüne yem koymak»; Baylagan koy:1. Önüne yem koyun ve şişmanlasın vs.(Yudahin K.K., 1965, s.836).

Yukarıdaki örnekler, morfolojik olarak oluşturulan bazı fiillerin dilbilgisine özgü anlamlarla, bazılarının ise morfolojik yolla oluştuğunu, kelimelerin köklerinin semantik olarak belirlendiğini göstermektedir. Fakat belirtmelidir ki, modern Kırgız Türkçesinde, bağımsızlığını kaybeden kökler de vardır, yani bunların adı *ölü kökler*dir. Bu tür kelimelerin kökleri veya onlardan türetilen bazı sözcük formları başlangıçta dilde paralel olarak kullanılmıştır ancak dil pratiğinde, ikincisinin (türetilmiş formların) hâkimiyeti ile bağlantılı olarak, fiil kökleri gittikçe kullanılmayan kelimelerin kategorisine geçmiştir. Yani, bu tür kelimelerin ilk biçimleri leksik manalarını yitirmişler ve bunun bir sonucu olarak onlar türetilmiş kelime formlarında kalmışlardır. Sadece dış ses kabuklarını değil, aynı zamanda günümüze kadar orijinal anlamlarını koruyan bireysel fiillere gelince, bağımsız bir dil aracı olarak gelişirler ve yeni türetilmiş kelime formlarının temeli olarak hizmet ederler.

KAYNAKÇA

- Aruzbayeva B.(1972) Slavar Mahmuda Kaşgara Kak İstoçnik dilya İzüçeniya Leksiki Kırgızskava Yazıka vı İstoriçeskam Plane (Tekst)/ B.Ö. Aruzbayeva// Savetskaya Turkologiya, Bakü, No:1, s.46
- Drivniturevskiy slavar(1969), (Tekst)- L: Nauki
- Gadjiyeva N.Z. Sirebrennikav B.A. Sravinitel’na(1986)- İstiroçeskaya Gramatika Turkskih Yazıkov, (Tekst)/ N.Z. Gadjiyeva, B.A. Sirebrennikav- M: <Nauka>
- Mahmud Kaşgari(2011),Slavar Turkskih Yazıkov> (Tekst)/ Privod Na Kırgızskiy: T.Takayev, K. K. Kaşmakov,I, Bişkek
- Mahmud Kaşgari(2013),Slavar Turkskih Yazıkov> (Tekst)/ Privod Na Kırgızskiy: T.Takayev, K. K. Kaşmakov,II, Bişkek

- Mahmud Kaşğari(2015),Slavar Turkskih Yazıkov> (Tekst)/ Privod Na Kırgızskiy: T.Takayev, K. K. Kaşmakov,III, Bişkek
- Nasilav, D.N.(2007),Divan Mahmuda Kaşğarskava i Sravitel’na- İstoriçeskaya Gramatika Turkskih Yazıkov(Tekst)/ D.N. Nasilav// Mejdunarodnaya Kanfirentsaya “Kaşğarlık Mahmud jana Türk Düynösünün Tili, Adabiyatı jana Tarıhı.// D.R. Nasilav- Bişkek, ,s.22-24
- Nigmatav H.G.(1970) O Glagolnıh Karniyah Tipa SGS i ST pa Materialam”Slavarya Mahmuda Kaşğarskava (Tekst)/ H.G. Nigmatav// Savetskaya Turkologiya Bakü, 1970, No:3,s 34-44
- Seydakmatav K.(1988) Kratkiy Etimologiçeskiy slavar Kırgızskava Yazıka (Tekst)/ K. Seydakmatav- Frunze “ilim”
- Şerbak A.M.(1961) Gramatiçeskiy oçirk yazıka Turkskih Tekstav 10-13 Veka iz Vastoçnava Turkistana, M.-L.
- Takayev T. Siminava C.A. (2015) Struktura- Semantiçeskiye Gruppi glagolav vı slavari Mahmuda Kaşğari- Barskani “ Divanu Lügat at-Turk” (Tekst)/ T. Takayev, J.A. Siminava- Bişkek, “Adem Basma”
- Yudahin K.K.(1965) Kırgızka- Russkiy slavar, (Tekst) / A.M. Şerbak- İzd.< Savetskaya Entsiklopediya>, M.

Tipolojik Olarak İki Farklı Dil Tarafından Paylaşılan Bir Görünü İşaretleme Yapısı

Shinji IDO¹

(Çev. Ebru DİLBAS)²

Öz

Tacikçe, en çok Tacikistan ve Özbekistan'da Tacikler tarafından konuşulan İranî bir dildir. Ayrıca Farsça ve Dari gibi İranî dillerle genetik olarak yakından ilişkili Güney-Batı İranî dilidir. Tacikler Özbek Türkleri ile yüzyıllardır birlikte yaşamaktadırlar ve bunun sonucunda da dilsel açıdan birbirlerini etkilemişlerdir. Bu makalede Tacikçede *-a şudan* yapısının iki kullanımı anlatılmıştır. Bu yapı hem edilgenlik hem de tamamlanma görünüşü işaretleme hizmet etmektedir. Tacikçede *-a şudan* yapısının ilk kullanımı olan edilgen yapı, bir fiilin fiilimsi formunun yardımcı fiil *şudan* 'olmak' ile birleştirilmesiyle oluşur. İkinci kullanımı olan tamamlanma görünüş işaretleme yapısına bakıldığında Özbek Türkçesi ve Tacikçe arasında ortak noktalar bulunduğu saptanmıştır. Tacikçede *-a şudan* tamamlanma görünüş işaretleme yapısının ortaya çıkmasında Özbek Türkçesiyle bir dil temasının etkili olduğu görülmektedir. Ancak Buhara Tacikçesinde durum her zaman böyle değildir. Buhara, Tacikçe-Özbek Türkçesi iki dilliliğinin en fazla olduğu şehirlerden birisidir. Buhara Tacikçesinde *-a şudan* yapısının iki kullanımından yalnızca birinin belirgin yaygınlığı gözlemlenmektedir. *-a şudan*'ın edilgen yapı olarak kullanımı görülmemektedir. *-a şudan* Buhara Tacikçesinde tamamlanma görünüş işaretleme yapısı olarak kullanılmaktadır. Özbek Türkçesinde görünüş işaretleme yapısı (*i) b bo'lmoq*'a karşılık gelen Buhara Tacikçesindeki *-a şudan* yapısının yaygınlığı Tacikçe-Özbek Türkçesi iki dilliliğine atfedilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tacikçe, Özbek Türkçesi, Buhara Tacikçesi, Tamamlanma görünüşü işaretleme yapısı, Edilgen ses, *-a şudan*

An Aspect Marking Construction Shared by Two Typologically Different Languages

Abstract

Tajik is an Iranian language spoken mainly by Tajiks in Tajikistan and Uzbekistan. It is also a South-West Iranian language genetically closely related to Iranian languages such as Persian and Dari. Tajiks have lived together with Uzbek Turks for centuries, and as a result, they have influenced each other linguistically. In this article, two usages of *-a şudan* structure in Tajik are explained. This structure serves to mark both passivity and the aspect of completion. In this article, two usages of *-a şudan* structure in Tajik are explained. This structure serves to mark both passivity and the appearance of completion. The first use of the *-a şudan* structure in Tajik, the passive form is formed by combining the gerund form of a verb with the auxiliary verb *şudan* 'to be'. When we look at the structure of the completion aspect marker, which is its second use, it has been determined that there are common points between Uzbek Turkish and Tajik. It is seen that a language contact with Uzbek Turkish is effective in the emergence of the *-a şudan* completion aspect marker in Tajik. However, this is not always the case in Bukhara

¹Nagoya University.

²Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili Bilim Dalı Doktora Öğrencisi, e-posta: ebrudilbass@gmail.com ORCID: 0000-0003-0124-4675.

Tajik. Bukhara is one of the cities where Tajik-Uzbek Turkish is the most bilingual. In Bukhara Tajik, only one of the two uses of the *-a şudan* structure is evident. The use of *-a şudan* as a passive structure is not seen. *-a şudan* is used as a completion aspect marker in Bukhara Tajik. The prevalence of *-a şudan* in Bukhara Tajik, which corresponds to the aspect marker (*i*)*b bo'lmoq* in Uzbek Turkish, is attributed to Tajik-Uzbek bilingualism.

Key Words: *Tajik, Uzbek Turkish, Bukharan Tajik, Completive aspect marker, Passive voice, -a şudan*

1. Giriş

İranî bir dil olan Tacikçede çok sayıda dilsel özelliğin, Tacikçenin yüzyıllardır temas hâlinde olduğu Türk dili olan Özbekçenin etkisi altında ortaya çıktığı veya kaldığı düşünülmektedir. Bu makalede Tacikçedeki bir dilsel özelliğe odaklanacağım ve Tacikçe ile Özbekçe arasındaki dil temasının uzun süreli bir sonucu olarak ortaya çıktığını göstermeye çalışacağım. Bu özelliği aşağıdaki bölümlerde anlatacağım, daha sonra özelliğin temas kaynaklı olduğunu gösterme girişimimi destekleyen veriler sunacağım.

2. Veri

İranî konuşurlar ve Türk konuşurlar yüzyıllardır Orta Asya'da birbirleriyle yoğun temas içinde olmuştur.³ Tacikçe ve Özbekçe bu İranî-Türk ortak yaşamında birlikte var olan dilleri temsil eden iki dildir. Özbekçe, Çağataycanın⁴ edebî halefi ve Özbekistan Cumhuriyeti'nin resmî dili⁵ olan bir Türk dilidir. Öte yandan Tacikçe, Farsça ve Dari⁶ gibi İranî dillerle genetik olarak yakından ilişkili bir Güney-Batı İranî dilidir. Tacikçe konuşurların çoğu Tacikistan ve Özbekistan'dadır⁷; ikincisi Semerkant ve Buhara içinde özellikle Tacikçe konuşurlar tarafından yoğun bir şekilde doldurulur. Tacikçe ve Özbekçe konuşurlar tarafından aynı coğrafi alanın birlikte yaşanılmışlığı, Tacikçe-Özbekçe iki dilliliğini bu alanın çoğunda kural hâline getirmiştir. Dahası, Tacikçede bu iki dilliliğin neden olduğu görülen dil değişikliği hâlâ devam ediyor, bu da Tacikçe-Özbekçe iki dilliliğini çok değerli bir araştırma konusu hâline getiriyor. Bu nedenle Tacikçe-Özbekçe iki dilliliğinin Tacik lehçesinde olduğu kadar Özbek lehçesinde⁸ de büyük ilgi görmesi şaşırtıcı değildir. Özbekçe ile temas hâlinde olan Tacik lehçeleri üzerine

³ 10. yüzyılda Orta Asya'da muhtemelen Karluk adında Türk dili konuşan bir topluluk zaten mevcuttu.

⁴ Bu terimin bilgi belirsizliği üzerine tartışmalar için Caferoğlu (1984: 199), Eckmann (1988: vii-xvi) ve Boeschoten ve Vandamme'ye (1998: 166-169) bakın. 14. yüzyılın sonu ile 19. yüzyılın ikinci yarısı arasında kullanılan edebî dile atıfta bulunmak için '*Chaghatay*' (*chig'atoy tili*) değil, 'Eski Özbek Edebî Dili' (*eski o'zbek adabiy tili*) kullanan Tursonov ve ark.(1995: 104) bakınız.

⁵ *Davlat tili* 'devlet dili' terimi bazı metinlerde kullanılır, örneğin anayasa hukuku ve Abdurahmonov'da (1996: 5).

⁶ Tacikçe ve Farsçanın tek bir dilin iki lehçesi mi yoksa iki ayrı dil mi olarak kabul edileceği konusunun siyasi tarafları var, bu makalede benim endişem yok.

⁷ Akiner'e göre (1989: 103), Ekim 1924'te Orta Asya Cumhuriyetlerinin Ulusal Sınırlandırması gerçekleştiğinde Taciklerin yüzde 35,8'i Özbek SSCB'sindeydi. Sınırlandırmadan kaynaklanan Sovyet Cumhuriyetlerinin etnik yapısındaki ve dilsel karakterindeki değişikliklerin açıklaması için Lewis'e (1972: Bölüm 5) bakın.

⁸ Özbek lehçe uzmanı Shoabdurahmonov (1971: 391), "Özbek lehçeleri ile aralarında Tacikçe olan farklı sistemlere sahip diller arasındaki" etkileşimin "sadece Özbekçe dil bilimiyle ilgili olmadığını, genel dil bilimine ait önemli bir teorik konu" olduğunu belirtir.

yapılan araştırmalar, özellikle kendisi Tacik dil biliminde⁹ çok önemli bir araştırma alanı olan Tacik diyalektolojisinde¹⁰ yoğun olmuştur. Bu dikkat, Rastorgueva'nın Tacik lehçeleriyle ilgili karşılaştırmalı çalışmasına (1964: 129-142) yansımıştır burada on üç sayfa (Tacikçe-Özbekçe) iki dilliliğin¹¹ etkilerini gösterdiğini düşündüğü Tacikçe lehçe morfolojisi analizine ayrılmıştır. Bu makaledeki verilerin çoğu, yirminci yüzyılın ikinci yarısında Tacik ve Özbek dil bilimciler tarafından üretilen bu tür diyalektolojik çalışmalardan alınmıştır. Bu çalışmanın odak noktası Özbekçe/Türkçenin Tacikçe üzerindeki etkisinden ziyade tam tersi olduğu için Tacik dil bilimcilerin diyalektolojik çalışmalarını ana veri kaynağı olarak kullanıyorum. Ayrıca kişisel e-postalardan derlenen kendi küçük Buhara Tacikçesi kitaplığını, saha notlarımı, yazdığım Buhara Tacikçesi konuşmasını ve genç bir Buharalı¹² tarafından tutulan bir günlüğü kullanıyorum. Bu makalenin hemen hemen tüm verileri, Çust ve Kasansay lehçelerinin yanı sıra Buhara-Semerkant lehçeleri gibi çoğu 'Özbekleştirilmiş' lehçelerin sınıflandırıldığı kuzey Tacik lehçeleri¹³ grubundandır.

3. Terminoloji

Bir önceki bölümde 'Özbekçe etkisi' ile 'Türkçe etkisi' arasında ayırım yapmadım -Bu makalede bu iki ifadeyi eş anlamlı olarak kullanıyorum çünkü 1) durumların çoğunda, modern Tacikçe üzerindeki Türkçe etkileri Özbekçenin (veya doğrudan ya da dolaylı öncüllerinin) Tacikçe üzerindeki etkilerine eşit olabilir ve 2) Tacikçede (görünüşte) Türkçe olan özelliklerin Özbekçeye özgü olmadığı, genel olarak Türk dillerinde yaygın olduğu durumlar vardır. Bu

⁹Modern Tacik dil bilimi, Tacik aydınları ve yazarları arasında İrani dilinin veya lehçelerinin edebî Tacikçenin temeli olması gereken hararetili bir tartışmanın yaşanmadan önceki (ve bu dönemde) ilk yıllarında (örneğin Raximim 1930' da birçok makale), Taciklerin standardizasyonuna (ayrıntılı bir tartışma için Asimova 1982'ye bakınız) ve pedagojisine hizmet etti. şaşırtıcı olmayan bir şekilde diyalektoloji, Tacik dil bilimcilerin araştırmalarının özellikle yoğun olduğu bir alandır. Bu yoğun araştırma sonucunda Lazard'ın (1970: 73) 1970'te belirttiği gibi, "Tacikçe lehçeleri Fars bölgesinin geri kalanında konuşulanlardan çok daha iyi bilinmektedir ve bunların çok azı keşfedilmemiştir"

¹⁰ Bu yoğunluk, edebî Tacikçenin, konuşurları Tacikçe ve Özbekçe iki dilli olan Buhara-Semerkant lehçelerine dayanması üzerine atfedilebilir. Melex (1968:22), edebî Tacikçe ve Ğizduvon lehçesi (Buhara-Semerkant lehçesi) arasındaki fonetik, morfolojik ve sözlü benzeşmelere işaret ediyor. (Ğizduvon, Tacikistan'ın standardizasyon döneminde Tacikistan akademisinde baskın bir konumda bulunan Sadriddin Ayni'nin doğum yeridir).

¹¹ Özbekçe ile ilişkili görünen edebî Tacik ve Tacik lehçelerindeki dilsel özelliklerin (öyküntüler dâhil) listeleri, Doerfer (1967) ve Tursunova'nın (1979) Qullar ve Ğulomon analizindeki Özbeklerle ilgili bölümlerde de mevcuttur. (Qullar ve Ğulomon, Tacikçe ve Özbekçe iki dil bilen Sadriddin Ayni'nin Özbekçe ve Tacikçe yazdığđ romanla aynıdır.) Tacikçe sözlüğünde bol miktarda bulunan Özbekçe/Türkçe kelimelerin bir numaralandırması Doerfer'de (1967) bulunabilir. Özbekçe içinde Tacikçe/Farsça (ve Arapça) kelimelerin listesi için okuyucu Sapoev ve Avezmetov'un (1996) Özbekçe içinde Arapça ve Farsça kelime sözlüğüne atıfta bulunulmaktadır.

¹² Buhara Tacikçesinin bir yazı sistemi olmadığından, ana dili konuşurlar tarafından yazılan Buhara Tacikçesi, ana dili konuşurlar ve günlükler arasındaki e-posta yazışmaları gibi çok kısıtlı kayıtlarda bulunabilir, ancak bunlar çok sık Özbekçe yazılsa da Tacikçenin aksine yazılı bir dil olarak iyi bilirlir. Yazılı kuzey Tacik lehçeleri bazen aralarındaki sözlüksel ve fonolojik farklılıklara rağmen Buhara ve Semerkant'tan (örneğin Özbekistan Çevrimiçi Forumu) gelen Tacik konuşurlar arasında bir iletişim aracı görevi görmektedir.

¹³ Tacik lehçelerinin farklı sınıflandırmaları P. E. Kuznetsov (1915' te), M. S. Andreev (1930' da) ve V. S. Rastorgueva (1952 ve 1960' ta) tarafından önerilmiştir. Rastorgueva'nın sınıflandırmasına uygun olarak burada 'Kuzey grubu' terimini kullanıyorum.

makale esas olarak Özbekçede Tacikçe arasındaki dil teması ile ilgili olduğundan Tacikçe terimi Özbekçeden çok az etki gösteren Tacik lehçeleri hariç, Özbekçe ile temas hâlinde olan edebî Tacikçe ve Kuzey Tacikçe lehçelerine atıfta bulunularak kullanılacaktır.

4. Ön Tartışma

Curnow (2001:422) şöyle yazıyor:

“A ve B dillerinin A ve B'nin belirli özellikleri paylaştığı, temas hâlinde olduğu göz önüne alındığında bu özelliklerin bir dilden diğerine aktarıldığı görülebilir. A ile temas hâlinde olmayan ve A ve B'nin paylaşılan özelliklerine sahip olmayan V adlı başka bir B lehçesi varsa, bu özelliklerin A'dan B'ye aktarıldığı oldukça kesin görünmektedir. Ne yazık ki bu mutlaka doğru değildir ve kapsamlı tarihsel kayıtlar olmadan doğru olup olmadığını bilmenin bir yolu yoktur.” ve bu iddiayı destekleyen örnekler sunar. Bu örnekler üzerinde yaptığı analizlere dayanarak 'durumların çoğunda önerilen temas kaynaklı değişikliklerin alternatif analizlere sahip olup olmadığının farkında değiliz' sonucuna varır (ibid: 423). Bu iddiaya katılmaya kesinlikle meyilliyim, bu yüzden bu makalenin ilerleyen bölümlerinde tartışacağım belirli özelliğin temas kaynaklı dil değişikliğinin bir ürünü olduğu iddiasını doğrulamak için mümkün olduğunca fazla kanıt sunacağım. Aslında, Tacik lehçesinde Tacikçede sezgisel olarak Özbekçeden ödünç alındığı düşünülen dilsel bir özelliğin Özbekçe kökeni üzerinde tartışıldığı iyi bilinen bir örnek vardır. Andijon ilindekiler gibi birçok kuzey Tacik lehçesi, Muruvvatov'dan alınan aşağıdaki örneklerde örneklendirilen bir iyelik yapısına sahiptir (1970: 274, kısa açıklamalar ve çeviriler benimdir):

(1) <i>Axmad-a</i>	<i>kitob-aš</i>	<i>dada-m-a</i>	<i>kord-aš</i>
Ahmet-a	kitap-3tkl	baba-1tkl-a	bıçak-3tkl
‘Ahmet’in kitabı’		‘babamın bıçağı’	

Özbekçe karşılıklarıyla birebir morfolojik benzeşmelerin olduğu görülmektedir:

(2) <i>Axmad-ning</i>	<i>kitob-i</i>	<i>dada-m-ning</i>	<i>pichog’-i</i>
Ahmet-tamlayan	kitap-3tkl	baba-1tkl-tamlayan	bıçak-3tkl
‘Ahmet’in kitabı’		‘babamın bıçağı’	

Muruvvatov, Türkçe-Özbekçe iyelik yapısının Tacikçe yorumu olarak kabul eden görüşün (sahip-a sahiplenilen-şahıs eki¹⁴) (1), 9. yüzyıl Farsça şiirinde¹⁵ aşağıdaki gibi örneklerin

¹⁴ Ya da Tacik gramerciler tarafından 'şahıs eki' olarak tercih edilebilecek *bandakjonišin* 'enklitik zamir'.

¹⁵ Muruvvatov'un sözlerinde "9. yüzyılın şiir dilinde".

olmasıyla çürütüldüğünü söyler. (Tacikçe örnekleri içindeki *-a* bu örneklerde *-ro*'nun diyalektal eş değeridir.):

(3) <i>Rūdaki-ro</i>	<i>ğazal-aš</i>	<i>Rūdaki-ro</i>	<i>suxan-aš</i>
Rudaki-ro	gazel-3tkl	Rudaki-ro	söz-3tkl
'Rudaki'nin gazeli'		'Rudaki'nin sözü/konuşması'	

Bu tür örneklerin varlığı, Tacikçe iyelik yapısının (1) Özbekçe kökenli olduğunu varsayan eş zamanlı ve sezgisel olarak tatmin edici analizi yeniden değerlendirmeye sevk eder. İyelik yapısının (1) Özbekçe kökenli teorisini hafife almazsak kökeni varsayıma ve yoruma açık olacaktır, bu yapı dil temasının bir sonucu olarak ortaya çıkmamış olabilir, ancak Özbekçe ile temasından önce Tacikçede (yani Orta Asya İrani) var olmuş olabilir. Eğer durum böyle olsaydı Tacikçenin Özbekçe ile teması olmadan neredeyse bin yıl hayatta kalıp kalamayacağı sorusu da ortaya çıkacaktı.

Kısacası, dil değişikliği veya eksikliği genellikle sezgisel olarak makul açıklamalara meydan okur ve (bir) özellik(ler)in bir dilde ortaya çıkmasının veya saklanmasının temas kaynaklı olup olmadığını doğrulamak zordur. Bu, çeşitli verilerin güçlü bir şekilde temas kaynaklı olduğunu öne sürdüğü dil değişikliğinin var olması da reddedilemez. Hemen sonraki bölümde, Tacikçede bu tür durumlardan birini temsil ettiğini düşündüğüm bir dil değişikliği durumunu anlatıyorum. Tarif ettiğim durum, bir zarf fiil ve 'olmak' fiilinin Tacikçe eş değeri olan *-a šudan* yapısının bir görünüş kullanımını içerir. Tacikçede *-a šudan*'ın bir görünüş işaretleyicisi olarak kullanılmasının ortaya çıkmasında dil temasının etkili olduğu teorisini destekleyen kanıt parçaları sunacağım.

5. Tacikçe *-a šudan*

İlk olarak, Barakaeva'nın (1968) Tacikçe-İngilizce sözlüğündeki *-a šudan* girişinden aşağıdaki alıntıya bakın:

fe''l. ėr. [...] sohta šudan olmak⁺ inşa etmek, (yapı) yapmak

šudan'ın girişi, sonuncusu *šudan*'ın yardımcı fiil veya *feli ėridihanda* (girişte *fe''l ėr.* olarak kısaltılır) olarak bazı kullanımlarını örnekleyen üç makale içerir. Kullanım örneği aşağıda yorumlanmıştır:

(4) <i>soxt-a</i>	<i>šudan</i>
yap.zarf fiil	ol.mastar
'yapılmak'	

Burada gözlemlenebileceği gibi Tacikçede edilgen yapı, bir fiilin fiilimsi formunun yardımcı fiil *šudan* 'olmak'¹⁶ ile birleştirilmesiyle oluşur. Şimdi Rahimī ve Uspenskaya'nın (1954: 462) yardımcı fiil olarak *šudan* için ek bir makaleye sahip olan sözlüğünü inceleyelim. Bu girişten aşağıdaki kullanım örneğini inceleyin (*Šud- šudan* fiilinin geçmiş zaman köküdür):

(5) <i>man</i>	<i>xond-a</i>	<i>šud-am</i>
ben	oku.zarf fiil	olmak-1tkl
'ben okumayı bitirdim (bir şey)'		

Burada *šudan* yardımcı fiili, tamamlanma görünüşü işaretlemek için kullanılır. Bu nedenle *-a šudan* yapısı Tacikçede hem edilgenlik hem de tamamlanma görünüşü işaretlemeye hizmet eder (ancak ikincisi, kuralcı dil bilgisi ve sözlüklerde¹⁷ ikincil önem verilmiş gibi görünmektedir). Bu iki kullanımdan ikincisi, aşağıda tartışılacağı gibi büyük olasılıkla Tacikçenin Özbekçe ile temasıyla ilişkilidir.

Aslında, tamamlanma görünüşü literatürde Tacikçenin Özbekçe ile ortak yönlerinden biri olarak genellikle tamamlanma görünüşü işaretleyicisi olarak (zarf fiil + 'olmak') yapısının Tacikçenin Özbekçeden ödünç aldığı varsayımıyla listelenmiştir.

Araştırmacıları bu varsayımı yapmaya itenleri aşağıda inceleyelim. Aşağıda da görülebileceği gibi Özbekçe ve Tacikçenin tamamlanma görünüş işaretleyicileri arasındaki ortak noktaları görmek zor değildir, hatta Rastorgueva'dan (1964: 134, kısa açıklamalar ve çeviri benimdir) alınan aşağıdaki örnek çiftine sıradan bir bakış bile araştırmacıları Tacikçe ve Özbekçedeki tamamlanma görünüş işaretleyicilerini birbirleriyle ilişkilendirmeye neyin teşvik ettiğini ortaya koymaktadır:

(6) Tacikçe (lehçe) <i>man in kitob-at-a</i>	<i>xond-a</i>	<i>šud-am</i>
ben bu kitap-2.tkl-belirtme	oku.zarf fiil	olmak-1tkl

¹⁶ Bu Farsça edilgen yapısına karşılık gelir: *-e šodan*. Şahinoğlu (1997: 254) bazen *šodan* yerine *a:madan* 'gelmek, olmak' ve *gardi:dan/gaetan* 'dönmek, çevirmek (dönmek)' kullanıldığını yazar. Ayrıca *Tari'xi Bayhaqi*'deki edilgen yapı örnekleri için Zehnī'ye (1987: 213) bakınız.

¹⁷ Barakaeva'nın sözlüğünde bu özel kullanım için bir girişin bulunmaması, *-a šudan* tamamlanma görünüş işaretlemenin nispeten gereken dikkatin az bir yansıması olabilir. Aslında Arzumanov (1951), Niëzmuhammadov ve ark. (1955), Arzumanov ve Sanginov (1988) gibi bir dizi ders kitabı ve gramerde *-tamamlanma görünüş işaretleyicisi* olarak *-a šudan* bahsedilmemektedir. Rustamov ve Ğafforov 'un (1985) kapsamlı gramerinde bir bölüm (ibid: 195-196) *-a šudan* pasifleştirmeye ayrılmıştır, oysa *-a šudan* görünüş işaretleyicisi sadece tesadüfen geçmektedir (ibid: 199). Sözlüklerde ve gramerlerde *-a šudan* yapısı çoğunlukla pasifleştiricidir *-pasifleştirmeye*, tamamlanma görünüş işaretlemesine göre öncelik verilmiş gibi görünmesi boşuna değildir. Haber bültenlerinden derlediğim küçük bir korpusta (32.445 kelime) *šudan* fiilinin 500 oluşumu vardır. Bu 500 *šudans*'dan 115'i yardımcıdır ve bu 115 yardımcı *šudans*'ın neredeyse tamamı pasifleştirmeye hizmet eder.

‘bu kitabını okumayı bitirdim’

Uzbek	<i>men bu kitob-ing-ni</i>	<i>o'qi-b</i>	<i>bo'l-di-m</i>
	ben bu kitap-2tkl-belirtme	oku.zarf fiil	olmak-geçmiş-1tkl

‘bu kitabını okumayı bitirdim’

Bu iki cümle birbiriyle neredeyse mükemmel morfolojik benzeşme gösteriyor. Hucend-Koni Bodom lehçelerinden bunun gibi bazı örnekler Rastorgueva'da da bulunabilir (1956: 95-96). Yukarıdaki örneklerden çıkarılan tamamlanma görünüşü işaretleyicileri aşağıda gösterilmiştir:

(7) Tacik -a *šud-* (ya da bunun şimdiki zaman kökü *šav-*)

Uzbek *-(i)b bo'l-*

zarf fiil olmak

Tacikçe ve Özbekçe tamamlanma görünüşü işaretleme yapıları arasındaki benzeşmeyi bu örnek çiftinde açıkça görebiliyoruz. Bunun gibi bariz bir benzeşme, doğal olarak *-a šudan* işaretleyen Tacikçe görünüşün ortaya çıkmasında veya en azından korunmasında Özbekçe etkisinin olduğunu varsaymaya teşvik eder. Bu morfolojik benzeşme o zaman dil temasının *-a šudan* görünüş işaretlemesi ile ilişkisi için bir kanıttır.

-a šudan görünüş işaretleyicisinin temas kaynaklı doğasına ilişkin ikinci kanıt, görünüş işaretlemesinde eş değer Özbekçe fiiliyle yazışmada kullanılan tek fiil olmamasıdır – hem edebî Tacikçe hem de (Kuzey) Tacik lehçelerinin açıklayıcı gramerlerinde görünüş işaretleme yardımcı fiiller olarak listelenen fiillerin çoğunluğu Özbekçe görünüş işaretleme yardımcı fiilleri ile uyum içindedir.

Görünüş işaretleme (zarf fiil + yardımcı fiil) yapımında kullanılan fiiller aşağıdaki gibidir:

(8) *-a šudan* (zarf fiil + ‘olmak’) görünüş: tamamlanma

-a istodan (zarf fiil + ‘durmak’) görünüş: devamlılık

-a šiştan (zarf fiil + ‘oturmak’) görünüş: süreklilik

-a raftan (zarf fiil + ‘gitmek/ayrılmak’) görünüş: bitiş

(görünüş adları belirsizdir) aynı yapıdaki Özbekçe yardımcı fiillerine karşılık gelir¹⁸:

(9) *-(i)b bo'lmoq* (zarf fiil + ‘olmak’) görünüş: tamamlanma

¹⁸ Zarf fiil fiil *-a/-y*, bu örneklerin bazılarında *-(i)b* yerine de kullanılabilir. Özbekçe yardımcı fiillerinin (*ko'makchi fe'llar*) ayrıntılı bir tanımı Hojiev'de (1975: 373-418) bulunabilir.

-(i)b *turmoq* (zarf fiil + ‘durmak’) görünüş: devamlılık

-(i)b *o’ tirmoq* (zarf fiil + ‘oturmak’) görünüş: süreklilik

-(i)b *ketmoq* (zarf fiil + ‘gitmek/ayrılmak’) görünüş: bitiş

bu Tacikçe fiillerinin yardımcı hâle getirilmesi temas kaynaklı niteliğinin göstergesidir.

–*a šudan* görünüş işaretlemenin temas kaynaklı doğasına ilişkin üçüncü kanıt bir dizi art zamanlı ve diyalektolojik veri sunan Rastorgueva'dan (1964: 131-135) gelir, şimdiki tartışma için en önemlisi Klasik Farsça-Tacikçe¹⁹ edebî dilinde (zarf fiil + yardımcı fiil) yapının bulunmamasıdır. Bu eksiklik doğal olarak Tacikçe/İranî kökenli olmayan bir görünüş (zarf fiil + yardımcı fiil) yapısının ve dolayısıyla Tacikçede bir görünüş işaretleyicisi olarak –*a šudan* kurulmasında Özbekçe etkisini göstermektedir.

Özetle, yardımcı *šudan*'ın iki kullanımdan birinin yani tamamlanma görünüşü işaretlemesinin temas kaynaklı olduğu varsayımı makul görünmektedir. Bir sonraki bölümde, bu varsayımı destekleyen başka bir gerçeği sunacağım.

6. Buhara Tacikçesi –*a šudan*

Özbekistan'da bulunan Buhara şehri, Tacikçe-Özbekçe iki dilliliğinin en belirgin olduğu şehirlerden biridir, Buhara'daki hemen hemen her yerli Tacik konuşur Tacikçe ve Özbekçe dilinde iki dillidir (Rastorgueva vd. 1970: 717). Bu bölümde, yirmili yaşlarda Tacikistan'da örgün eğitimi almamış genç Buharalıların kullandığı Tacik dilinden veriler sunuyorum. Bundan sonra bu dile basitçe Buhara Tacikçesi olarak hitap edeceğim.

Önceki bölümde açıklandığı gibi, Tacikçede –*a šudan* yapısı hem edilgenlik hem de tamamlanma görünüşü işaretlemeye hizmet eder. Ancak Buhara Tacikçesinde durum her zaman böyle görünmüyor. Bu bölümde, Buhara Tacikçesinde –*a šudan* pasifleştirmesinin eksikliğine (veya kıtlığına) işaret eden bazı Buhara Tacikçesi örnekleri sunuyorum.

İlk olarak her birinde –*a šudan* oluşumu olan bazı Buhara Tacikçesi örneklerini inceleyin (*Šav-šudan* fiilinin şimdiki zaman köküdür.):

(10) *xay, har či proekt-a tayor ka(r)d-a šud-am*

¹⁹ (Yeni) Farsça gelişiminin beş aşaması şunlardır: Buhara'nın İranî konuşulan dünyada bir kültür ve yönetim merkezi olduğu Biçimlendirici Dönem (7-10.yüzyıl), Kahramanlık Dönemi (10-12. yüzyıl), Klasik Dönem (13-15. yüzyıl), Klasik Sonrası (15-19. yüzyıl) ve Çağdaş (19. yüzyıldan günümüze)

ünlem her ne proje-belirtme hazırla.zarf fiil olmak.1tkl

‘güzel, her neyse, projeyi (hazırlamayı bitirdim) hazırladım’

(11) *xond-ašt-en...*²⁰ *se rüz- ba xond- a šav-an*

oku.şimdiki.3çkl üç gün oku.zarf fiil olmak.3çkl

‘(onlar) okuyor(lar) (onu)... üç gün içinde (onu) okumayı bitirsinler.’

Bu karakteristik Buhara Tacikçesi örneklerindeki *-a šudan* yapıları tamamlanma görünüşü işaretler. Yine de dikkat çekici olan Buhara Tacikçesi e-postalarından ve kaydından (35 dakika) derlediğim verilerde *-a šudan* edilgenliğinin hiçbir örneğine rastlamamış olmam olabilir.

Ancak bu *-a šudan*'ın normalde Buhara Tacikçesinde edilgenlik için kullanılmadığından şüphelenmenin tek nedeni değildir. Arzumanov ve Sanginov'un (1988: 197-198) Tacikçe ders kitabından alınan aşağıdaki ifadeleri inceleyin:

(12) *soxt-a šudan*

yap.zarf fiil ol.mastar

‘yapılmak’

(13) *xond-a šudan*

oku.zarf fiil ol.mastar

‘okunmak’

Edilgen ifadedeki bu cümleleri Özbekçe'ye çevirmeleri istenen iki deneğin her ikisi de aşağıdaki çevirileri sağladı:

(14) *yasa-b bo 'l-ish*²¹

yap.zarf fiil olmak-isimleştirme

‘yapmayı bitirmek (bir şey)’

(15) *o 'qi-b bo 'l-ish*

oku.zarf fiil olmak-isimleştirme

²⁰ Bazı bileşenleri yokmuş gibi görünen cümlelere Tacik gramerciler tarafından *jumlahoi nopurra* 'eksik cümleler' denir. Ido (2002a), Jackendoff'un Sözlü Kavramsal Anlambilimi (Jackendoff 1990) çerçevesini kullanarak bazı bilim adamlarının silme ve düşme yanlısı olarak analiz edebilecekleri bu tür cümleleri anlamsal bir bakış açısıyla açıklamaya çalışır.

²¹ *Bo'l-* fiilinin mastarı olan *bo'lmoq* yerine *bo'lish*'in kullanılmasının nedeni muhtemelen (1) fiilin mastarı formunun Tacikçede nominal olarak kullanıldığı ve (2) *-(i)sh*'nin Özbekçede çok yaygın bir isimleştirici olduğu gerçekleriyle ilgili.

‘okumayı bitirmek (bir şey)’

-a *şudan*'ın bu örneklerde Buharalı kaynak kişiler tarafından tamamlanma görünüşü işaretleyicisi olarak yorumlandığına dikkat edin. Saha çalışmalarım sırasında ikisi de 29 yaşında olan kaynak kişilerin hiçbiri, *şudan* yapısı için edilgen bir yorum sağlamadı. Ayrıca, diğer iki deneğin farklı vesilelerle ana dillerinde aşağıdaki Özbekçe cümlesini (pasif ifadeyle) nasıl söyledikleri sorulduğunda sağladıkları çeviriyi de inceleyin:

(16) *kitob o'qi-l-di*

kitap oku.pasif.geçmiş.3tkl

‘kitap okundu’

Her ikisi de yirmili yaşlarının ortalarında olan kaynak kişiler, ilk olarak hemen ve çok uzun bir düşünmeden de sonra yukarıdaki Buhara Tacikçesi eş değeri olarak aşağıdaki cümleyi sağladılar:

(17) *kitob xond-agi*

kitap oku.sıfat fiil

‘(birisi) kitap okumuş’

pasif seste olmayan. Belki de unutulmamalıdır ki kaynak kişiler bu Buhara Tacikçesi çevirisini pasif ifadede olmadığına tam farkında olarak sağlamıştır, bu yüzden uzun süre düşündüler, ana dillerinde edilgen bir yapı kurmaya çalıştılar.

Böylece Tacikçe ve Özbekçedeki edilgen ifade Buhara Tacikçesi konuşurlarının çevirilerine aktarılmadı ya da aktarılmadı. Yukarıda sunulan verilere dayanarak yardımcı fiil olarak *şudan*'ın öncelikle Tacikçe (genellikle Özbekçe veya/ve Rusça²²) dışında (bir) dil(ler)de eğitim görmüş genç Buharalılar tarafından konuşulan Buhara Tacikçesinde bir görünüş işaretleyicisi olduğunu makul miktarda kesin olarak belirtebiliriz.

Buhara, Tacikçe-Özbekçe iki dilliliğinin en çok telaffuz edildiği şehirlerden biridir. Dilsel olarak yoğun Tacikçe-Özbekçe dil teması ve vatandaşlarının çoğunun edebî Tacikçeyle genel temas eksikliği ile karakterizedir. O zaman Buhara Tacikçesindeki Özbekçe görünüş işaretleyicisi (*i)b bo'lmoq'a* karşılık gelen –a *şudan* işaretlemenin yaygınlığını Buhara'daki geniş yayılmış uzun vadeli Tacikçe-Özbekçe iki dilliliğine atfetmek mantıklı görünüyor.

²² Buhara yeni şehirde olan bir Türk lisesi var ancak Türkçe sınırlı sayıda konuda eğitim aracıdır. Tacikçe-orta eğitim Buhara'da var, ancak bir rapora göre (EurasiaNet 2001/08/20), Özbekistan'da Tacikçe-orta eğitim artışta değildir.

Bu atif gerçekten uygunsu olması muhtemel görüldüğü gibi bu bölümde sunulan veriler Tacikçede *-a şudan* görünüş işaretleme kullanımının Tacikçe-Özbekçe iki dilliliğinin neden olduğu varsayımının olabirliğini artırır. Bu bölümdeki tartışma *-a şudan*'ın görünüş kullanımının temas kaynaklı olduğu varsayımını destekleyen başka bir kanıt parçası olarak hizmet eder.

Bununla birlikte yirmili yaşlarının ortalarında, ablası Tacikistan'da eğitim gören genç bir Buharalının *-a şudan* pasifleştirmenin varlığından tamamen haberdar olduğu ve genel olarak Buhara Tacikçesinde *-a şudan* pasifleşmesinin yaygınlaşmasında ısrar ettiği belirtilmelidir. Bu gerçek, Buhara Tacikçesinde *-a şudan* görünüş işaretleyicisi yaygınlığının kapsamını belirlemek için geniş çaplı bir anket çağrısında bulunuyor. Ancak böyle bir anketin yokluğunda mevcut makale için mevcut verileri analiz etmekle yetiniyorum.

7. Sonuç

Bu makalede, Tacikçedeki *-a şudan* yapısının iki kullanımını, iki kullanımdan birinin belirgin yaygınlığının gözlemlendiği Buhara Tacikçesine atıfta bulunarak anlattım ve tartıştım.

-a şudan'ın tamamlanma görünüş işaretleyicisi olarak kullanılmasının Tacikçe ve Özbekçe arasındaki dil temasından kaynaklanmasının oldukça kesin olduğu savunulmuştur. Ayrıca temas kaynaklı kullanımın görünüşte diğer kullanımın, yani pasifleştirmenin pahasına etkin olduğu Buhara Tacikçesinden gelen verileri de inceledik. Tacikçe, o zaman mevcut bir yardımcı fiilin kullanımının aynı fiilin temas kaynaklı yardımcı hâle getirilmesinden güçlü bir şekilde etkilendiği ilginç bir dil değişikliği durumu sunabilir.

Okuyucuya, *-a şudan* pasifleştirmenin sadece Tacikçede değil Farsça²³ ve Dari²⁴ gibi diğer Güney-Batı İranî dillerde de var olan bir İranî yapısı olduğu hatırlatılırken önceki bölümlerde gördüğümüz gibi büyük olasılıkla Özbekçe/Türkçe etkisi²⁵ altında *-a şudan* tamamlanma görünüş işaretleyicisi ortaya çıkmıştır.

Tacik olmayan bazı eğitimli genç Buharalıların dilinde *-a şudan* işaretlemesinin belirgin yaygınlığı, bilişsel açıdan da ilginçtir çünkü Tacikçede *-a şudan*'ın görünüşte farklı kullanımlarının Tacikçe fiil *şudan* tarafından mı veya/ve Özbekçe fiil *bo'lmoq*'un görüntü

²³ Bununla birlikte, Farsçadaki edilgenlikle ilgili olarak Phillot (1919: 285 Moyne 1974: 249'da alıntlandı) şöyle yazar: "(bu) genel kural, önlenebilirse onu kullanmamaktır". Chodzko (1852: 59 Ido 2002b: 58'de alıntlandı) ayrıca okuma yazma bilmeyen bir konuşurun edilgenliği anlamakta güçlük çekebilir. Megerdooimian (2000: 29) ayrıca şöyle yazar: "yazılı ve gazetecilik metinlerinde daha yaygındır"

²⁴ Erken Yeni Farsçada da vardı.

²⁵ Burada kasıtlı olarak 'Özbekçe kökenli' teriminden kaçınıyorum, çünkü Johanson'un (1998: 336) yazdığı gibi, "Yeni Farsçanın en eski formunun Türkçeden etkilendiğinden şüphelenmek için bile nedenler var".

şeması özellikleri tarafından mı motive edilip edilmediği konusunu gündeme getirmektedir. Bu makalede açıklanan Buhara Tacikçesi durumu, Tacikçe *şudan*'ın 'olmak' ve Özbekçe *bo'lmoq*'un 'olmak' görüntü şeması özelliklerinin iki dilli Tacikçe-Özbekçe konuşurların bilişinde nasıl kullanıldığına dair bir fikir sunabilir.

Kaynakça

- Abdorahmonov, G'ani. 1996. O'zbek tili grammatikasi: Sintaksis. Toshkent: O'qituvchi.
- Aikhenvald, Alexandra Yurievna. / Dixon, Robert M. W. eds. 2001. Areal diffusion and genetic inheritance: problems in comparative linguistics. Oxford: Oxford University Press.
- Akiner, Shirin. 1989. Uzbekistan: Republic of many tongues. IN Kirkwood, Michael II. ed. 1989. 100-122.
- Arzumanov, Stepan D. 1951. Zaboni tojikī. Stalinabad: Tadžikgosizdat.
- Arzumanov, Stepan. / Sanginov, Axmadjon. 1988. Zaboni tojikī. Dušanbe: Maorif.
- Asimova, Başorat Sajfitdinovna. 1982. Jazykovoe stroitel'stvo v tadžikistane (1920-1940 gg.). Dušanbe: Doniř.
- Barakaeva, G. B. ed. 1968. Luğati muxtasari tojikī-anglisī. Dušanbe: Universiteti Davlatii Tojikiston ba nomi V. I. Lenin.
- Boeschoten, Hendrik / Vandamme, Marc. 1998. Chaghatay. IN Johanson, Lars / Csató, Éva Ágnes. eds. 1998. 166-178.
- Caferoğlu, Ahmet. 1984. Türk Dili Tarihi II 3. Baskı. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Chodzko (Xodzko), Alexander. 1852. Grammaire persane ou principes de l'iranien moderne, accompagnées de fac-similés pour servir de modèle d'écriture et de style pour la correspondance diplomatique et familière. Paris. (2nd Edition published in 1883 as Grammaire de la langue persane, 2ème édition, augmentée de textes persans inédits et d'un glossaire. Paris: Maisonneuve & Cie.)
- Curnow, Timothy Jowan. 2001. What language features can be 'borrowed'? IN Aikhenvald, A. Y. / Dixon, R. M. W. eds. 2001. 412-436.
- Doerfer, Gerhard. 1967. Türkische Lehnwörter im Tadschikischen. Wiesbaden: Kommissionsverlag Franz Steiner GmbH.
- Eckmann, János. 1988. Çağatayca El Kitabı. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- EurasiaNet. 20 August 2001. Not enough Tajik-language educational establishments in Uzbekistan - Iran radio. <<http://www.eurasianet.org/resource/uzbekistan/hypermail/200108/0017.html>>.
- Ğafforov, Razzoq. / Juraev, Ğ. eds. 1970. Mas'alahoı şevaşinosii tojik (Jildi 1). Dušanbe: Doniř.

- Halimov, S. 1974. Sadriddin Aynī va ba"ze mas"alahoī inkišofi zaboni adabii tojik. Dušanbe: Irfon.
- Hojiev, A. P. 1975. Fe"l. IN Kollektiv. 1975. 365-527.
- Ido, Shinji 2002a. An Analysis of 'Incomplete Sentences' in Agglutinative Languages: With some reference to LCS (Lexical Conceptual Semantics). Paper presented at the departmental seminar of SEAMELS, University of Sydney. 28 May 2002.
- Ido, Shinji. 2002b. Şimdiki Buharalı Gençlerin Tacikçesinin Sözdizimsel ve Şekilbilgisel Özellikleri. İlmî Araştırmalar, 13, spring. 51-65.
- Jackendoff, Ray. 1990. Semantic Structures. Cambridge, MA: MIT Press.
- Johanson, Lars. 1998. Code-copying in Irano-Turkic. Language Sciences, 20, 3. 325-337.
- Johanson, Lars / Csató, Éva Ágnes. eds. 1998. The Turkic Languages. London; New York: Routledge.
- Kirkwood, Michael II. ed. 1989. Language planning in the Soviet Union. London: The Macmillan Press.
- Kollektiv. 1975. O'zbek tili grammatikasi (I tom: Morfologiya). Toshkent: Fan.
- Lazard, Gilbert. 1970. Persian and Tajik. IN Seboek, Thomas A. ed. 1970. 64-96.
- Lewis, Glyn. 1972. Multilingualism in the Soviet Union: Aspects of language policy and its implementation. The Hague; Paris: Mouton.
- Megerdooian, Karine. 2000. Persian computational morphology: A unification-based approach (Memoranda in computer and cognitive science MCCS-00-320). Las Cruces: New Mexico State University Computing Research Laboratory.
- Melex, N. A. 1968. Gişduvanskij govor tadžikskogo jazyka (Avtoref. kand. diss.). Leningrad.
- Moyne, John A. 1974. The so-called passive in Persian. Foundation of Language, 12. 249-267.
- Muruvvatov, J. 1970. Doir ba munosibati zaboni tojikī va ūzbekī (Dar asosi materialī ševahoi tojikoni viloyati Andijon). IN Ğafforov, R. / Juraev, Ğ. eds. 1970. 258-274.
- Niēzmuhammadov, B. / Niēzī, Ş. / Buzurgzoda, L. 1955. Grammatikai zaboni tojikī (Qismi I). Stalinobod: Naşriēti Davlatii Tojikiston.
- Niēzmuhammadov, B. / Niēzī, Ş. 1955. Grammatikai zaboni tojikī (Qismi II). Stalinobod: Naşriēti Davlatii Tojikiston.
- Phillot, Douglass Craven. 1919. Higher Persian Grammar for the Use of the Calcutta University, showing differences between Afghan and modern Persian with notes to rhetoric. Calcutta: The University Press.
- Rahimī, M. V. / Uspenskaya, L. V. eds. 1954. Luğati tojōkī-rusī. Moskva: Naşriyoti davlatii luğathoi xorijī va millī.

- Rastorgueva, Vera Sergeevna. 1956. Očerki po tadžikskoj dialektologii Vypusk 3: Leninabadsko-kanibadamskaja grupa severnyx tadžikskix govorov. Moskva: Izdatel'stvo adademii nauk SSSR.
- Rastorgueva, Vera Sergeevna. 1964. Opyt sravnitel'nogo izučeniya tadžikskix govorov. Moskva: Nauka.
- Rastorgueva, Vera Sergeevna. / Bakaev, C. X. / Isaev, M. I. / Kerimova, A. A. / Pirejko, L. A. 1970. Different Types of Bilingualism among Iranaiian Peoples of the USSR. International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences (7th, 1964, Moskva). Moskva: Nauka. 715-721.
- Raxim-mim (Rahim Hašim Mim) ed. 1930. O tadžikskom literaturnom jazyke. Stalinabad: Tažgiz.
- Rustamov, Šarofiddin / Ğafforov, Razzoq ed. 1985. Grammatikai zaboni adabii hozirai tojik Jildi I: Fonetika va morfologiya. Dušanbe: Doniš.
- Sapoev, Rustam / Avezmetov, Serali eds. 1996. O'zbek tilidagi arabcha va forscha so'zlar lug'ati. Toshkent: O'qituvchi.
- Seboek, Thomas A. ed. 1970. Current Issues in Linguistics, volume 6: Linguistics in South West Asia and North Africa. The Hague; Paris: Mouton.
- Shoabdurahmonov, Shonazar. 1971. O'zbek shevalari va ularni o'rganish haqida umumiy malumot. IN Shoabdurahmonov, Shonazar ed. 1971. 386-407.
- Shoabdurahmonov, Shonazar ed. 1971. O'zbek xalq shevalari lug'ati. Toshkent: Fan.
- Şahinoğlu, M. Nazif. 1997. Farsça Grameri. İstanbul: Kitabevi.
- Tursunov, Ulug' / O'rinboev, Bozor / Aliev, Abdug'ani 1995. O'zbek adabiy tili tarixi. Toshkent: O'qituvchi.
- Tursunova, Husniya. 1979. Tadqiqi muqoisavii frazeologizmhoi paralleli zabonhoi tojikī va ūzbekī (dar asosi asari S. Aynī "Ĝulomon"- "Qullar"). Dušanbe: Doniš.
- Windfuhr, Gernot L. 1979. Persian Grammar: History and State of its Study. The Hague, Paris, New York: Mouton Publishers.
- Zehnī, T. (Zexni, Turakul). 1987. Az ta'rixi leksikai zaboni tojikī. Dušan

**Марям Эшмухаммедова (2021). Сулаймон Бақирғанийнинг Асарлари
Киритилган Қўлёзмалар Каталоги. Тошкент: Тошкент Давлат
Шарқшунослик Университети. Baskı adedi: 100. Ebat: 14,5x20. 76 s.**

Märyäm Eşmuhämmedova (2021). **Suläymân Bäqırğäniyning Äsärleri Kiritilgän
Qolyäzmälär Katalogi.** Taşkent: Taşkent Dävlät Şärqşunâslik Universiteti. Baskı adedi: 100.
Ebat: 14,5x20. 76 s.

Selahittin TOLKUN¹

Klasik Doğu Türk şiirinin özellikle de dinî-tasavvufî alanındaki en büyük kolunu Ahmed Yesevî ve izdeşleri oluşturmaktadır. Bu topluluğun Ahmed Yesevî'den sonraki en büyük temsilcisinin ise Süleyman Bakırganî veya Türkiye'de tanınan adıyla Hakîm Ata olduğu alan araştırmacılarca kabul edilmektedir (Sever, 2018, s. 5; Hasanov 2015).

Bilindiği gibi elyazmaları kimi zaman tek bir şahsa ait olabileceği gibi değişik şahıslara ait eserlerin birlikte ciltlenmiş hâli de olabilmektedir. Öte yandan cönkler örneğinde olduğu gibi değişik

kişilere ait şiirler birtakım mecmualarda toplanabilmektedir. Dolayısıyla bir şahsa, özellikle şairlere ait eserlerin yerinin tespiti bu noktada oldukça sıkıntılı olabilmektedir.

Tanıttığımız *Suläymân Bäqırğäniyning Äsärleri Kiritilgän Qolyäzmälär Katalogi* (Süleyman Bakırganî'nin Eserlerinin Bulunduğu Elyazmaları Kataloğu) Märyäm Eşmuhämmedova tarafından yayıma hazırlanmıştır. *Taşkent Devlet Şarkiyat Üniversitesi* (Toshkent Davlat Sharqshunoslik Universiteti) öğretim üyesi olan araştırmacı, klasik filoloji ve edebiyat

¹ Prof. Dr., Anadolu Üniversitesi, e-posta: stolkun@anadolu.edu.tr / orcid: 0000-0002-0603-7010.

kaynakları uzmanıdır. Eşmuhammedova'nın Ahmed Yesevî ve Süleyman Bakırganî'nin hikmetlerinin bulunduğu yazmaları tespit konusunda ayrıca aşağıdaki çalışmaları bulunmaktadır (Eshmuhammedova, 2020).

- (2003). “Девони Ҳикмат” Қўлёзмалари. Тошкент.
- (2010). *Аҳмад Яссавий Ҳикматлари Қиритилган Қўлёзмалар Каталоги*. Тошкент.
- (2016). “Яссавий Мактаби Шоирлари”, *Ўзбекистонда хорижий тиллар* (Илмий-Методик электрон журнал) [№ 4 \(12\) / 2016](https://journal.fledu.uz/uz/yassavij-maktabi-shoirlari/), s. 176-183.
- (2020). Сулаймон Бақирғаний, *Milli Kùltùr Araştırmaları Dergisi*, Cilt 4, Sayı 2, s. 121-129.

Kitabın iç kapak sayfasındaki “İşbu risalenin müellifi Süleyman Bakırganî'nin hikmetlerinin yer aldığı 80'den fazla elyazmasının tavsifini katalog tarzından sunmaktadır. Kitapla, doktora namzetleri, yüksek eğitim öğrencileri, aynı zamanda kaynak ve metin inceleme sahasıyla ilgilenenler hedeflenmiştir.” notuyla bu çalışmanın ilk elde kimlere yönelik olduğu açıklanmıştır (s. 2). Yine aynı sayfada biz bu çalışmanın *Taşkent Devlet Şarkiyat Üniversitesi*'nin 25 Mart 2021 tarihli oturumunun 8. beyannamesiyle yayımın tavsiye edildiğini öğreniyoruz (s. 2).

Kitapta içindekiler kısmı bulunmamaktadır. Ancak bizim tespitimize göre kitap şu bölümlerden oluşmaktadır.

- Mukaddime (s. 3-10),
- Özbekistan Cumhuriyeti Fenler Akademisi'nin Ebu Reyhan Bîrûnî adındaki Şarkiyat Enstitüsünde saklanmakta olan Süleyman Bakırganî eserlerinin yer aldığı elyazmaları (11-35),
- Özbekistan RFŞİ Dublet bölümünde saklanmakta olan Kul Süleyman eserlerinin yer aldığı elyazmaları (36-39)
- Özbekistan Cumhuriyeti Fenler Akademisi Ebu Reyhan Bîrûnî adındaki Şarkiyat Enstitüsü'nün Hamid Süleymanov bölümünde saklanmakta olan Süleyman Bakırganî eserlerinin yer aldığı elyazmaları (s. 40-61)
- Elyazmalarında Kul Süleyman'ın mevcut eserleri (s. 62-75)
- Kitabın künye bilgileri (s. 76)

Mukaddime kısmında katalog çalışmalarının önemi ve mevcut kataloglarda kimi zaman bilgi yanlışlarının bulunduğu da somut örneklerle gösterilmiştir. Buradaki bilgilerden Süleyman Bakırganî'nin elyazmalarının Özbekistan Cumhuriyeti Fenler Akademisi Ebu Reyhan Bîrûnî adındaki Şarkiyat Enstitüsü'nde bulunduğu öğrenmekteyiz. Araştırmacının belirttiğine göre, bu yazmaları dikkatli incelediklerinde yazmaların içeriklerinin oldukça farklı olduğu görülmüştür. Mesela 8405 envanter numaralı yazmada Kul Süleyman'ın yüzden fazla hikmeti yanında Şems Özgendî ve Kul Şerif ile mahlassız şiirler karışık olarak bulunmaktadır. Buna karşılık 5354 envanter numarasıyla kayıtlı divan yazmasında ise aslında Kul Süleyman'a ait tek bir eserin bulunmadığının görüldüğü belirtilmektedir. Aynı şekilde 12056 envanter numaralı yazma ise tamamen başka bir eserdir (s. 4).

Kitabın mukaddime kısmında önemli bir bilgi olarak Yesevîlik mektebinin şu yeni şairlerinin tespit edildiği söylenmektedir: Bunlar arasında *Kul Selim, Miskan Kâsım, Kul Zâhidî, Hudâyâd, Miskin Eyüb, Dervîş Ali, Alauddin, Kul Tufeylî, Kul Haydar, Nurî, Ni'metullah, Kul Kemâlî, Zelilî, Kul Muhammed, Kul Ziyâî, Kul Hayâlî, Tâlib, Celâlî (Celaliddin), Devâî, Kul Fâzılî, Îşân Muhlis, Kul Mücrim-i râh, Şeydâî, Muhammedkuli, Ahmed (Yessevî dışında), Hecrî, Kul Yâdgâr, Abdureşid Kul Özgendî, Bahâuddin, Âşık Yusuf, Kul Seyyidî, Îşân Hocakuli, Huzurî, Fahrî Kul, Kul Kemâlî, Kul Seyfuddin, Kabâtî ve Îşân Sâlih Andicânî, Kul Âciz, Fahrî Kul, Hoca Ahmed* ve başkaları sayılabilir (s.5).

Kitapta ele alınan yazmalarda şairin adının *Kul Süleyman, Dâvudoğlı Süleyman, Hakim, Süleyman, Süleyman Asî, Kul Hakim, Hakim Süleyman, Hakim Hâce Süleyman* ve *Hakim Hâce* olarak geçtiği belirtilmektedir (s. 9)

Süleyman Bakırganî'nin şiirlerinin yer aldığı bölümde elyazmalarının bulunduğu adres bilgileri yanında her şiirin ilk beyti verilmektedir. Burada ilk bölümü örnek olarak Türkiye Türkçesine çevirisi ile sunuyoruz (s. 11) .

Özbekistan Cumhuriyeti Fenler Akademisi'nin Ebu Reyhan Bîrûnî adındaki Şarkiyat Enstitüsünde saklanmakta olan Süleyman Bakırganî eserlerinin yer aldığı elyazmaları

Bunlar 8811, 9927, 7153, 7031 ve 11440 envanter rakamlarıyla saklanan elyazmalarıdır.

1. Adi nüshalardan biri. Kul Süleyman (1b-72b, 158a-158b) ve Ahmed Yesevî'nin (73b-158b) eserlerinin yer aldığı divan.

Metin, Şark kağıdına nesta'lik hattıyla siyah mürekkeple yazılmış ve iki sütün on üç yol olarak yerleştirilmiş. *Pâygirler* (ç.n. reddade) vardır.

Birinci şiirin başlanışı (1b)

الحمد لله العالمين رحمن ايديم
اوز لطقيدىن عطا قىلدى ايمان بزكا

Kul Süleyman'ın şiirlerinin sonuncusu (158b)

ايركلى اير قادر اول بيلور هر نه ديسا اول قيلور
موندن سونكرا نه بولور هيچ كيم انى بيلمسا

Kolofon:

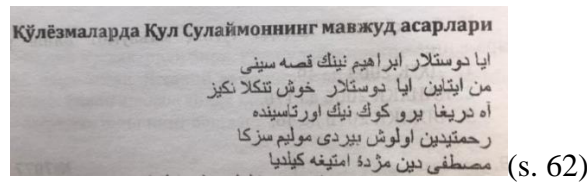
تمت الكتاب بعون الملك الوهاب
شد بتوفيق خدای لا ینام

Elyazmanın kimi varaklarındaki yazı dağılmış.

Hattat Molla Recebbay. Elyazma 1311/1893 yılında istinsah edilmiş.

İlk karton mukavva, koyu yeşil renk. 158 varak. 22x15.

Kitabın sonlarına doğru yer alan “Elyazmalarında Kul Süleyman'ın mevcut eserleri” (s. 62-75) bölümünde Bakırğanî'nin şiirlerinin ilk mısraları Arap alfabesiyle sunulmaktadır. Aşağıda bu bölümden bir kısmı verilmektedir.

Bir risale hacmindeki bu katalog özellikle Süleyman Bakırğanî üzerine çalışanlar için başvuracakları kaynaklar hakkında vazgeçilmez bir başvuru çalışması niteliğindedir.

KAYNAKÇA

Eshmuamedova, M. (2020). Сулаймон Бақирғаный, *Milli Kültür Araştırmaları Dergisi*, Cilt4, Sayı2, 121-129.

Hasanov, N. (2015). “Hâkim Ata, Süleyman Bakırğan”. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*.
<http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/hakim-ata-suleyman-bakirgan> 11.09.2021.

Kara, M. (1997). “Hakîm Ata”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 15. cilt. s. 183-184.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/hakim-ata> 11.09.2021.

Sever, M. (2018). *Bakırğan Kitabı*. Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi. ISBN: 978-9944-237-68-0. <https://www.ayu.edu.tr/yayinlar/bakirgan.pdf> 11.09.2021

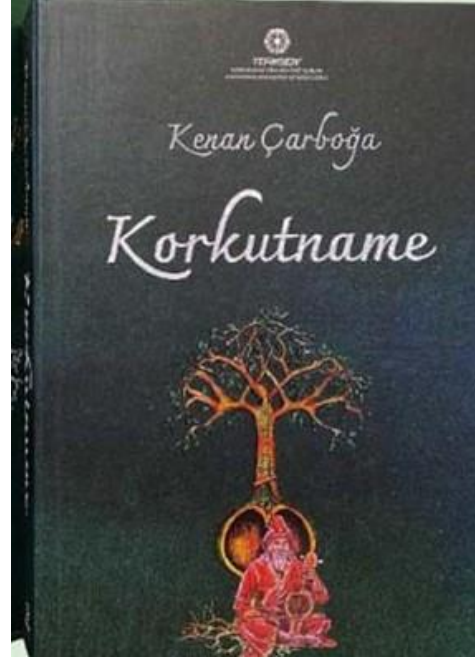
Korkutname

Çarboğa K. (2021), Korkutname, Türksoy, 647 syf.

Hatice KARAKAYA¹

Geçmiş, tarih.
Gelecek, sır.
Gün, armağandır.

Mitler, efsaneler ve destanlar bir milletin bağrından kopmuş, milleti temsil eden güzide parçalardır. Ait olduğu toplumun dünya görüşü hakkında bilgi sahibi olunabildiği gibi tarihleri hakkında da birtakım bilgilere ulaşılmaktadır. Mitoloji (Mit Bilimi) milletlerin hafızası, destanlar ise masallaşmış tarihleridir. Her milletin varoluş mücadelesi, kurtuluşu, göçleri gibi sancılı süreçleri olurken bazen de çoşkularını yansıtan destansı kahramanlık ve zaferini de içeren tecrübeleri olmuştur. Bunların efsaneleşmesi ve destana dönüşmesi için uzun bir zamana ihtiyaç vardır.

Bahaeddin Ögel'e göre (Akt. Bayram, 2016, s. 43) *Türk Mitolojisi, Türk Milliyet Şuuru' nun bir aynası gibidir. Aynı zamanda Mitoloji bir milletin fikir ve düşünce tarihidir. Bir milletin meydana gelmesi için binlerce yıl ister.* Destanlar ise toplumun hayal gücüyle yaratılmış, temelinde tarihi vakaların teşekkülü ve efsanelerin varlığı ile vuku bulmuş ürünlerdir. Sözlü edebiyatın mahsulü olan destanlar; sadece tarihsel olguları

¹ Yüksek Lisans Öğrencisi, Erciyes Üniversitesi (Türkiye-Kayseri), E-posta: krkyahatice@gmail.com / ORCID ID:0000-0002-0706-4408.

kurmaca gerçeklikle vermez, toplumun psikolojisi konusunda da bir takım ipuçları verir. XI. Yüzyılda destanların yerini almaya başlayan Halk Hikâyesi kavramı ise yine destanlar gibi oluşmaktadır. Halk hikâyeleri, biçim, üslup ve konu babında olan bir takım nüanslar sonucunda destandan ayrılmaktadır. Dede Korkut Hikâyeleri de Halk Hikâyesi olup bu konudaki en önemli eserdir.

Alman bilim adamı *Friedrich*² tarafından 1815’ te keşfedilen Dede Korkut Kitabı, hem Türk kültür tarihi için hem de İslamiyet öncesi Türk yaşamı ile İslamî dönem arasında geçişleri de gözlemleyebildiğimiz önemli bir eserdir. Bu kitabın üzerine Muharrem Ergin, Orhan Şaik Gökyay gibi birçok bilim insanı tarafından araştırmalar yapılmıştır. Dede Korkut’un üç nüshası bulunmaktadır. Dede Korkut destanlarının bu zamana kadar bilinen ilk nüshası Dresden Nüshası (1815) olup diğeri Vatikan Nüshası (1952)’dir. Son nüshası ise yakın zamanda keşfedilmiş olan Türkistan Nüshası (2019)’dır.

Dede Korkut Kitabı’nın tam adı ***Kitab-ı Dedem Korkud Ala Lisan-ı Taife-i Oğuzan***’dır. Bu çalışmada Dede Korkut hikâyelerini manzumlaşmış şekliyle yeniden düzenleyen Kenan Çarboğa³’ nın *Korkutname* adlı eseri ele alınacaktır.

Destanlar manzum eserlerdir. Ancak Dede Korkut Halk Hikâyeleri manzum ve mensur olarak nakledilmiştir. Sözlü edebiyatın en nadide parçalarından biri olan bu destansı hikâyeler 16. Yüzyıl da yazıya geçirildiği düşünülmektedir. Bu eser İslamiyet’e geçişteki sancılı dönemin ürünüdür. Dede Korkut’ un önemini Mehmet Fuat Köprülü şu sözleriyle vurgulamıştır (*Akt. Sakaoglu, 1998, s. 213*); “*Bütün Türk edebiyatını terazinin bir gözüne, Dede Korkut’u diğer*

² 1 Heinrich Friedrich von Diez (1751-1817) e ait bir makalede ilk kez bahsedilmiştir.

³ Sivas Üniversitesi Türk Dünyası Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Başkanı ve şairdir.

özüne koysanız, yine Dede Korkut ağır basar. Dede Korkut Hikâyeleri yeni bulunan nüshayla birlikte toplamda 13 hikâyeden oluşmaktadır. Bunlar:

1. Dirse Han Oğlu Boğaç Han Destanı
2. Salur Kazan' ın Evinin Yağmalanması Destanı
3. Kam Püre Oğlu Bamsı Beyrek Destanı
4. Kazan Bey' in Oğlu Uruz Bey' in Esir Düştüğü Destanı
5. Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Destanı
6. Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Destanı
7. Kazılık Koca Oğlu Yigenek Destanı
8. Basat' ın Depegöz'ü Öldürdüğü Destanı
9. Begil Oğlu Emren'in Destanı
10. Uşun Koca Oğlu Segrek' in Destanı
11. Salur Kazan' ın Oğlu Uruz' un Tutsaklıktan Çıkarıldığı Destan
12. İç Oğuza Taş Oğuz Asi Olup Beyrek'in Öldüğü Destan
13. Salur Kazan' ın Ejderhayı Öldürmesi Destanı

Resim 1: Sayfa 602

Çalışmanın asıl konusunu teşkil eden *Korkutname* adlı eser, hece ölçüsüyle yazılmış beyit, dördlük ve bentlere yer verilmiş bir eserdir. Dili yalın ve açıktır. Kafiye ve redif gibi unsurlardan yararlanarak şiirin ahengini oluşturmuş, asonans ve aliterasyonlarla da bu ahengi kuvvetlendirmiştir. Genel manada hece sayılarında bir bütünlük olmamasıyla birlikte bu düzensizlik okuyucuyu tek düzelikten kurtarmıştır. Ancak 8' li hece ölçüsüyle verilen bir parçadan sonra aniden 15 hece sayılı bir parçaya geçilmesi okuru zorlamakta olduğu da belirtilmelidir. *Korkutname*'de Dede Korkut

Hikâyelerinden on iki tanesi ele alınmıştır. Kitaptaki başlıklar şu şekildedir:

1. *Dirse Han Oğlu Boğaç Han Boyu* (s.19-61)
2. *Salur Kazan' ın Evinin Yağmalandığı Boyu* (s.61-117)

3. *Kam Büre Bey Oğlu Bamsı Beyrek Boyu (s.117-253)*
4. *Kazan Bey'in Oğlu Uruz' un Tutsak Olduğu Boyu (s.253-325)*
5. *Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu (s.325-355)*
6. *Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Boyu (s. 355-419)*
7. *Kazılık Koca Oğlu Yegenek Boyu (s.419- 445)*
8. *Basat'in Tepegöz' ü Öldürdüğü Boyu (s. 445-487)*
9. *Begil oğlu Emren'in Boyu (s.487-523)*
10. *Uşun Koca oğlu Seğrek Boyu (s. 523-563)*
11. *Salur Kazan'ın Tutsak Olup Oğlu Uruz' un Çıkardığı Boyu (s. 563- 603)*
12. *İç Oğuz Dış Oğuz Asi Olup Beyrek' in Öldüğü Boyu (s. 603-634)*

Söz konusu kitap, Doç. Dr. Bilal Çakıcı' nın editörlüğünde hazırlanmış olup içerisine çeşitli ressamların resimlerine yer verilmesiyle de renk katılmıştır. Ressamların Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, Türkiye ve Başkurdistan' dan oldukları da belirtilmelidir. Bu ressamların Dede Korkut etrafında birleşmeleri bile Türk Dünyası için bir birlik mesajıdır.

TÜRKSOY tarafından yayımlanan bu kitap, 647 sayfa olan hacimli bir eserdir. Kapağında

Resim 2: Sayfa 438

hayat ağacı altında oturan, elinde kopuz olan Dede Korkut resmi bulunmaktadır.

İlk başta içindekiler bölümü verilmiştir. İçindekiler bölümünden sonra Sunuş yazıları verilmiş olup bu yazılar Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanı Mehmet Nuri Ersoy ve TÜRKSOY genel sekreteri Düsen Kaseinov tarafından yazılmıştır. Sunuş yazılarından sonra Önsöz verilmiş olup Dede Korkut' un Türk Dünyası için önemi hatırlatılmıştır. Sunuş yazılarıyla da gerek şaire destek verilmiş gerekse de bu kitabın değeri gözler önüne serilmiştir. Önsöz'den sonra Mukaddime bölümü başlamıştır (s.1-19). Mukaddimenin önsöz anlamına gelmekte olduğu da belirtilmelidir. Bu bölümle

hikâyelere zemin hazırlanmıştır. Bu bölümde kitaba adı verilen Dede Korkut/ Korkut Ata tanıtılmıştır. Mukaddime “Rahman ve Rahim olan/ Yaradan'ın adıyla/ “Ol!” emriyle âlemi /

Var edenin adıyla (Çarboğa, 2021, s. 1)” diye başlamaktadır. Ve bu bölüm, kadın tiplerinin değerlendirilmesiyle de son bulunmuştur (Bekki, 2015, s. 7).

Muharrem Ergin’ e göre Mukaddime bölümü kitaba sonradan eklenmiştir. Bölümde doğrudan Dede Korkut tanıtılmış ve Dede Korkut, hikâyelerin sonunda çıkıp soy soylayıp boy boylayandır. Oğuzların sorunlarına çözüm bulan yegâne kişidir.

Muharrem Ergin ‘ in Dede Korkut Kitabında verilen Duha Koca Oğlu Delü Dumrul Destanı şu şekilde başlamaktadır (Ergin, 2009, s. 11):

“Oğuzda Duha Koca Oğlu Delü Dumrul adlı bir yiğit bir kuru çayın üzerine bir köprü yaptırıp geçenden otuz üç akçe, geçmeyenden döve döve kırk akçe almış. Bunu benimle kim

savaşabilir şeklinde bir kabadayılık ve zorbalık olarak yapar, yiğitlikle şanınun Rum’ a, Şam’ a gitmesini istemiş.”

Korkutname ‘ de Duha Koca oğlu Deli Dumrul Boyu şu şekilde başlamaktadır (Çarboğa, 2021, s. 325)

“Bir zamanlar Oğuz'da Beyler, hanlar Oğuz'da Tek bir beden gibiydi Cümle canlar Oğuz'da...

Resim 3 : Sayfa 324

*Erleri kurt bakışlı
Kızıl şimşek çakışlı
Kızı Ceylan sekişli
Soylu kanlar Oğuz'da...*

*Duha Koca denilen bir beyin oğlu vardı
Deli Dumrul derlerdi, gönlüne dünyada dardı*

*Bir köprü kurdurmuştu kuru çayın üstüne
Haraç keser olmuştu düşmanına, dostuna,*

*Köprüsünden geçenden otuz üç akçe gelir
Geçmeyenden döverek zorla kırk akçe alır...”*

Kitapta toplam 12 hikâyeye yer verilmiş olup bunlar tamamen nazım üslubuyla kaleme alınıp destan geleneği yaşatılmıştır. *Korkutname*' de Boğaç Han, Deli Dumrul, Yegenek, Beyrek, Uruz, Kan Turalı gibi Oğuz beylerinin yaşadıkları olaylar şairane üslupla anlatılmıştır. Çarboğa, milli ölçümüz olan heceyi başarılı bir şekilde şiirlere uygulamış olup geleneği devam ettirmiştir.

Sonuç

Türk değerlerinin ortak miraslarından olan Dede Korkut, gerçek manada Türk gelenek-göreneklerini yansıtmaktadır. Çarboğa, Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığınca Somut Olmayan Kültürel Miras Taşıyıcısı olarak kabul edilebilir. Çarboğa' nın halk şairi kimliğinin konuşturulduğu *Korkutname* kitabı, gerek üslup gerekse de milli değerleri yansıtması ve koruyup hatırlatması babında önemli bir eserdir. Orijinal metinde nazım-nesir karışık olan bu parçaları Çarboğa, hece ölçüsünü kullanarak tamamen şiir olarak yeniden yorumlamıştır. Ulusal değerlerin taşıyıcısı niteliğinde olan şairin bu eseri son derece başarılıdır.

Kaynakça

- Bayram, D. (2016). *Felsefeyi Anadolu'da Yeniden Yurtlandırmak - Dede Korkut Hikâyelerinin Felsefi*. Çorum: Hitit Üniversitesi.
- Bekki, S. (2015). Dedem Korkut Kitabının Mukaddimesi ile Boylar Arasındaki Organik Bağ. *Milli Folklor Dergisi*, 27(107), 5-13.
- Çarboğa, K. (2021). *Korkutname*. Ankara: Türksoy.
- Ergin, M. (2009). *Dede Korkut Kitabı I- Giriş- Metin- Tıpkıbasım-*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Sakaoğlu, S. (1998). *Dede Korkut Kitabı I-II (İncelemeler, Derlemeler, Aktarmalar)*. Konya: Selçuk Üniversitesi Yaşatma ve Geliştirme Vakfı Yayınları.

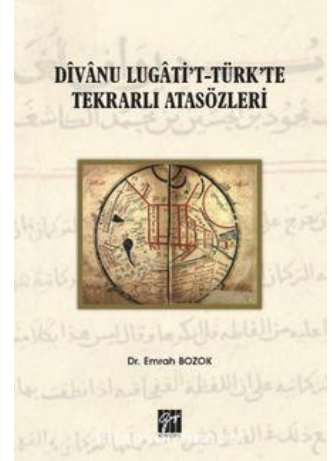
Dîvânu Lugâti't-Türk'te Tekrarlı Atasözleri

Bozok, Emrah (2021). Dîvânu Lugâti't-Türk'te Tekrarlı Atasözleri,

Ankara: Gazi Kitabevi, 181 s., ISBN 978-625-7588-29-4

Şahin YILDIZ¹

Türk dili araştırmalarının seyrini değiştiren *Dîvânu Lugâti't-Türk*², Türkçenin bilinen ilk sözlüğüdür. Kaşgarlı Mahmud tarafından Araplara Türkçeyi öğretmek amacı ile kaleme alınmıştır. Sözlüksel değerinin yanında Türkçenin lehçeleri ve Türk halk edebiyatı ürünleri hakkında verdiği bilgiler esere ayrı bir önem kazandırmaktadır. Kaşgarlı Mahmud, madde başlarının anlaşılabilirliğini arttırmak için şiirler ve atasözleri ile örnekleme yoluna gitmiştir. Bu şiirler ve atasözleri bağımsız araştırmalara konu olacak bir yekûn oluşturmuşlardır. Bu yazının konusunu da Emrah Bozok'un DLT'de geçen tekrarlı atasözlerini konu alan *Dîvânu Lugâti't-Türk'te Tekrarlı Atasözleri* adlı çalışması oluşturmaktadır.

DLT'de yer alan atasözleri ile ilgili çalışmalar, 1918 yılında Abdülahad Nûri tarafından yapılan ancak daha sonraki yıllarda basımı gerçekleşen *Atalar Sözü* isimli çalışma ile başlamıştır (Atlı, 2019: 2245). Bu yayından sonra günümüze kadar konu ile ilgili birçok çalışma yapılmıştır. Bunlara 2021 yılında Bozok'un yaptığı çalışma ile bir yenisi daha eklenmiştir.

¹ Arş. Gör., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, E-posta: shnyildiz47@gmail.com / ORCID: 0000-0001-7020-2597.

² Bundan sonra eser adı, DLT olarak kısaltılarak verilecektir. Ancak yapılan çalışmaların veya çalışmaların alt bölümlerinin isimleri söz konusu olduğunda eser adı kısaltılmadan *Dîvânu Lugâti't-Türk* olarak verilecektir.

Bozok'un çalışması, adından anlaşılacağı üzere DLT'de yer alan atasözlerinin tamamından ziyade tekrarlı olanları konu edinmektedir. Eser *Giriş* (s.1-15), *Dîvânu Lugâti't-Türk'te Tekrarlı Atasözleri* (s.17-150), *Değerlendirme ve Sonuç* (s.155-166) olmak üzere üç ana bölümde şekillenmiştir. Eserde yararlanılan kaynaklar (s.169-172) verildikten sonra *Dîvânu Lugâti't-Türk'te Tekrarlı Atasözleri ve Muhtemel Asıl Şekilleri* (s.173-178) üzerinde durulmuş ve çalışmada tekrarlı atasözlerine verilen numaralardan yola çıkılarak *Dizin* (179-181) bölümü oluşturulmuştur.

Ön Söz kısmında çalışmanın kısa bir özeti verilmiştir. Buna göre; Kaşgarlı Mahmud DLT'de madde başlarını somutlamak, açıklamak ve madde başının dilde kullanımını göstermek için atasözlerinden yararlanmıştır. Bu atasözleri, zaman zaman tekrar etmiş tekrar ederken de bazen aynı şekilde bazen de deşikelerle³ kullanılmıştır. Bozok'un çalışması tekrar eden atasözleri üzerine yapılmıştır. Çalışmada deşikelerin eş zamanlı olarak ele alındığı ve atasözünün asıl şeklinin tespit edilmeye çalışıldığı belirtilmiştir. Deşikelerin ses bilgisi, şekil bilgisi, sözcük ve söz dizimi açılarından tasnif edildiği ve bunlardan hareketle sonuç oluşturulduğu aktarıldıktan sonra tekrarlı atasözlerinin numaralandığı ve bu numaralandırmadan hareketle çalışmanın sonunda bir dizin oluşturulduğu ifade edilmiştir.

Giriş kısmında alt başlıklarla çalışmanın temeli oluşturulmaya çalışılmıştır. Alt başlıkların ilki olan *Dîvânu Lugâti't-Türk ve Atasözleri* (s.1) kısmında DLT hakkında tanıtıcı bilgiler verilmiş ve eserin Türklerin dili, tarihi ve kültürü açısından ne denli önemli olduğu vurgulanmıştır. 'Fil-mesel, fi:meselin' ibareleriyle Türkçe sözcüklerin Arapça açıklamalarından sonra atasözlerine yer verildiği belirtilmiştir. Ayrıca DLT'de araştırmacılara göre 250-320 arasında deşik sayıda atasözü olduğu söylenmiştir. *Dîvânu Lugâti't-Türk'teki Atasözleri Üzerine Çalışmalar* (s.3) başlığı altında ilki Carl Brockelmann'ın 1922 yılında yaptığı *Alturkestanische Volksweisheit* ve sonuncusu Ahmet Bican Erclasun'un 2020 yılında yaptığı *Dîvânu Lugâti't-Türk'teki Şiirler ve Atasözleri* olmak üzere yüz yıla yaklaşan süreçte yapılmış olan 37 çalışmanın künyesi kronolojik olarak verilmiştir. *Atasözü Kavramı ve Tekrarlı Kullanımların Görülme Sebepleri* (s.6) başlığı altında atasözü kavramı üzerinde durulmuş, Türk atasözlerinin ilk görüldüğü eserlerden bahsedilmiştir. Burada ayrıca Sagıp Atlı ve Ahmet Bican Erclasun'un çalışmalarından hareketle araştırmacıların DLT'de yer alan atasözlerinin sayılarıyla ilgili görüşleri tablo üzerinde gösterilmiştir. *Amaç ve Yöntem* (s.10) başlığında ise araştırmacıların DLT'deki atasözleri sayısını farklı göstermesinin sebebinin tekrarlı yapılar olduğu, daha önce yapılan çalışmalarda kısmen değinilen tekrarlı atasözlerinin bir bütün olarak ele alınmadığı,

³ Deşik sözcüğü Bozok tarafından *varyant* karşılığında kullanılmıştır.

çalışmanın bu yapılar üzerinde bütün olarak durmak üzere DLT’de yer alan atasözleri üzerinde yapılan çalışmalarda tekrarlı yapılardan kaynaklı hataların giderilmesi amacıyla yapıldığı belirtilmiştir. *Yazı ve Harf Çevirimi* (s.15) bölümünde çalışmada kullanılan bazı işaretler ve transkripsiyon harfleri üzerinde durulmuştur. *Giriş* bölümünün son alt başlığı olan *Kısaltmalar* (s.15) altında çalışmada kullanılan kısaltmalar ve bunların açılımı verilmiştir.

Çalışmanın *birinci bölümünde Dîvânu Lugâti’t-Türk’te Tekrarlı Atasözleri* (s.17-150) ele alınmıştır. Bu bölümde DLT’de yer alan, bazen aynı bazen de değişikliklerle görülen 43 atasözü üzerinde durulmuştur. Bu yapılırken şu yol izlenmiştir: öncelikle atasözünün DLT’deki Arap harfli formu verilmiştir. Daha sonra DLT’nin orijinal metnindeki yer bilgisi parantez içerisinde verildikten sonra atasözünün harf çevirimi yapılmıştır. Sonrasında atasözünün değişiklikleri için de aynı yol takip edilmiş olup değişiklikler verildikten sonra yapılmış olan çalışmalarda araştırmacıların ilgili atasözü hakkındaki yorumları üzerinde durulmuştur. Bozok, değişiklikleri de göz önünde bulundurarak daha sonra atasözünün metin ve Türk kültürü bağlamında değerlendirmesini yapar. Değişiklerdeki farklılıkları eş ve art zamanlı olarak ele alan araştırmacı, atasözünün asıl şeklinin nasıl olması gerektiği ile ilgili çıkarımlarda bulunur. Nihayetinde ilgili atasözünün Türkçenin çağdaş lehçelerinde nasıl yaşadığını belirtir. Bu sistem, diğer atasözleri için de benzer işleyişle devam eder.

Çalışmanın *ikinci bölümünde* ilk bölümden hareketle *Değerlendirme ve Sonuç* (s.155-168) bölümü tesis edilmiştir. *Değerlendirme* (s.155) kısmında tekrarlı atasözleri şekil ve yapı bakımından değerlendirmeye tabi tutulmuştur. *Tekrarlı Atasözlerinin Şekil Yönünden Durumu* (s.155) başlığı altında tekrarlı atasözlerinin DLT’de veriliş şekli, atasözleri verilirken kullanılan ifadeler ve semboller, tekrarlı atasözlerinin bazen eserde ikinci satırda tamamlandığı nadiren de sonraki sayfada tamamlandığı ve bunların yazımında çeşitli düzeltme ve sonradan müdahaleler olduğu hususlarına değinilmiştir. *Tekrarlı Atasözlerinin Yapı Bakımından Durumu* (s.156) başlığı altında ise Bozok, Ercilasun’un atasözlerindeki yüklem sayısına göre önermiş olduğu *tek kanatlı* ve *çift kanatlı* (2020: 58) terimlerinden hareketle tekrarlı atasözlerinin kanat sayısı üzerinde durmuştur. Buna göre tekrarlı atasözlerinin 23 tanesinin bir yüklemlili yani tek kanatlı olduğu, 21 tanesinin ise iki yüklemlili yani iki kanatlı olduğu tespit edilmiştir. Araştırmacı, Ercilasun tarafından önerilen terimlere ilave olarak *parçalı kanatlı* ve *değişken kanatlı* terimlerini önermiştir. Buna göre iki kanatlı atasözlerinin bazılarının tek kanadı tekrar ettiği için parçalı kanatlı atasözleri terimi tercih edilmiştir. Ayrıca atasözünün bir kanadı sabit iken diğer kanadının değiştiği durumlar için de değişken kanatlı atasözleri terimi kullanılmıştır. Bu bölümde tekrarlı atasözlerinin hece sayıları üzerinde de durulmuştur. Bölüm sonunda tekrarlı

atasözleri; bire bir tekrar edilen, parçalı-kısaltılmış, karma-parçalı yapıda, değişken kanatlı, iki kez, üç kez ve dört kez tekrar edilen atasözleri olmak üzere tasnif edilmiştir.

Sonuç (s.166-168) bölümünde atasözlerinin DLT’de kullanılma sebepleri üzerinde durulmuştur. Buna göre ileri dil unsurları olan atasözleri, Türklerin kuvvetli söz söyleme geleneklerinin bir parçası ve eskiye olan saygılarının da bir göstergesidir. Ayrıca DLT’nin Türk olmayan birisine ithaf edilmesi de eserde atasözlerinin tekrarlı olmasının sebeplerindedir. Çünkü Araplara Türkçeyi öğretme amacı taşıyan DLT, madde başlarını okuyucunun zihninde somutlaştırmak ve anlatılanları inandırıcı kılmak için atasözlerinden yararlanmıştır. Nitekim bu sözler ikna edici ve akılda kalıcıdır. Bu bölümde tekrarlı atasözlerinin eserdeki kullanımı üzerinde de durulmuş ve bunların 9 tanesinin bire bir tekrar ettiği, 4 tanesinin parçalı-kısaltılmış, 2 tanesinin karma-parçalı, 4 tanesinin ise değişken kanatlı olduğu belirtilmiştir. Ayrıca tekrarlı atasözlerinin tekrar sayısı ile ilgili çıkarımlarda bulunulmuştur. DLT’de 2 kez tekrar eden 32; 3 kez tekrar edilen 5; 4 kez tekrar edilen 1 atasözü tespit edilmiştir. Bu tekrarlar bazen bire bir bazen de değişikler halinde görülmüştür. Bu durum, ilgili atasözlerinin toplumda kullanılma sıklığı ve bu sıklığa bağlı olarak görülen çeşitlenmelerin delili sayılmıştır. Tekrar edilen atasözlerinin Orhun ve Eski Uygur Türkçesi metinlerinde görülmesi bu sözlerin eskilikleri açısından işaret olarak kabul edilmiştir. Buna göre tekrarlı atasözlerinin DLT’de tekrar sayısı ve eskilikleri arasında bir ilişki söz konusudur. Bundan hareketle 4 kez tekrar eden atasözünün daha eskicil olduğu, bunu 3 kez tekrar eden atasözlerinin takip ettiği ve iki kez tekrar eden atasözlerinin de muhtemel olarak bu kronolojik sırayı takip ettiği ifade edilmiştir. *Sonuç* bölümünün sonunda tekrarlı atasözlerinin kullanılmasının tesadüfi olmadığı ve bu atasözlerinin toplumsal hayatla ilintili olarak tekrar ettiği vurgulanır. Buna göre bu sözler, gelecek neslin sosyal açıdan daha sağlıklı olması kaygısının ürünü olarak ortaya çıkmışlardır. Ayrıca Kaşgarlı Mahmud’un Türk boyları arasında dolaşarak eserini oluşturması tekrarlı atasözlerinin sadece DLT özelinde değil Türk boyları arasında da sıklıkla ve tekraren kullanıldığını göstermektedir.

Kaynaklar (s.169-172) bölümünde özelde DLT genelde ise Türk atasözleri üzerine çalışma yapacak araştırmacıların bakması gereken ve Bozok’un çalışmasında yararlandığı çalışmaların künyesi verilmiştir.

Kaynaklar kısmından sonra *Dîvânu Lugâti’t-Türk’te Tekrarlı Atasözleri ve Muhtemel Asıl Şekilleri* (s.173-178) başlıklı bölümde DLT’de tekrar eden 43 atasözü numaralandırılarak verilmiştir. Her bir atasözü deşikeleri ile verildikten sonra yanında DLT’nin orijinal metninde geçtiği yer parantez içerisinde belirtilmiştir. Sonrasında ise ilgili atasözünün muhtemel asıl

şekli verilmiştir. *Dizin* (s.179-181) bölümünde ise Bozok'un tekrarlı atasözleri için takip ettiği numaralandırmadan hareketle bu atasözlerinde yer alan sözcüklerin alfabetik dizini oluşturulmuştur. Çalışmanın son sayfasında ise Bozok'un *Özgeçmiş* (s.182) bilgisi yer alır.

Değerlendirme

Dr. Emrah Bozok tarafından hazırlanan *Dîvânu Lugâti't-Türk'te Tekrarlı Atasözleri* adlı çalışma, DLT'de yer alan atasözleri ile ilgili yapılan diğer çalışmalardan farklı olarak tüm atasözlerini değil tekrarlı olanları konu edinmiştir. Bu farklılık, eserin özgünlüğünü göstermek bakımından kayda değerdir. Ayrıca atasözleri üzerinden DLT ve Türk halk kültürü ile ilgili yapılan yorumlar esere değer katmıştır. Tükenmez bir hazine olan DLT'yi farklı bir boyutta ele alan Dr. Emrah Bozok'u tebrik ediyor, çalışmasının Türkoloji için faydalı olmasını temenni ediyoruz.

Kaynakça

- Atlı, S. (2019). "Dîvânu Lugâti't-Türk'teki Atasözleri Üzerine Yapılan Bir Çalışma: Abdülahad Nûrî ve 'Atalar Sözü'", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c.8., s.3, ss.2243-2279.
- Bozok, E. (2021). *Dîvânu Lugâti't-Türk'te Tekrarlı Atasözleri*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- Ercilasun, A. B. (2020). *Dîvânu Lugâti't-Türk'teki Şiirler ve Atasözleri*, İstanbul: Bilge Kültür-Sanat Yayınları.

Hermeneutics of the Turkish Folk Poem “I Got Cold” in Hamedan Narration

Yousef Gholami Safar¹

Abstract

In this article, a work of Turkish literature and folklore called “I got cold” and the symbols used in it have been interpreted with a hermeneutical approach based on the narrative of the Hamedaners. The theme of the poem includes the history of human life from the point of view of the ancient worldview, which is also the basis of world thoughts. Accordingly, human deviates by following the temptations of Satan and try to return to their former position after repenting of their sin. Here, the poem is examined according to the events mentioned in the poem in five different scenes. The poem begins with the collection of apple fruit in the mountains, the season of which is the beginning of fall and cold, ends with the singing of the nightingale and the recitation of the word of Allah by everyone in the spring. According to the ancient worldview, a complete cycle of creation is divided into four periods of three millennia (12 thousand years). Every season of the year is the symbol of a period of three thousand years. The poem begins in the third period of creation, which coincides with the autumn season, the apple harvest season, the time of temptations, and the kingdom of Satan. After the fight and earnest effort, the devil is defeated, and the poem ends with the reading of the nightingale and the word of God, the new creation, and the season of spring.

Key Words: : *The Poem of "I got cold", Folk literature, Hamedan, Hermeneutic approach.*

Hamedan'da Söylenen Türk Halk Şiiri "Üşüdüm Üşüdüm"ün Yorumu

Öz

Bu makalede, “Üşüdüm ha üşüdüm” adlı bir Türk edebiyatı ve folkloru eseri ve içinde kullanılan semboller, Hamedanlıların anlatımından hareketle hermenötik bir yaklaşımla yorumlanmıştır. Şiirin teması, dünya düşüncesinin de temeli olan kadim dünya görüşü perspektifinden insan yaşamının tarihini içerir. Buna göre insan şeytanın ayartmalarına uyararak sapar ve günahından tövbe ettikten sonra eski konumuna dönmeye çalışır. Burada şiir, beş farklı sahnede şiirde bahsedilen olaylara göre incelenmektedir. Şiir, mevsimi güz ve soğuk başlangıcı olan dağlarda elma meyvesinin toplanmasıyla başlar, ilkbaharda bülbülün şakıması ve Allah'ın kelamının herkes tarafından okunmasıyla sona erer. Antik dünya görüşüne göre, tam bir yaratılış döngüsü, üç bin yıllık (12 bin yıl) dört döneme ayrılır. Yılın her mevsimi üç bin yıllık bir dönemin simgesidir. Şiir, sonbahar mevsimi, elma hasat mevsimi, ayartma zamanı ve Şeytan'ın krallığına denk gelen üçüncü yaratılış döneminde başlar. Dövüşten ve ciddi çabadan sonra şeytan yenilir ve şiir bülbülün okunması ve Tanrı'nın sözü, yeni yaratılış ve bahar mevsimi ile sona erer.

Anahtar Kelimeler: *Halk edebiyatı, Hamadan, Hermeneutik yaklaşım.*

1. Faculty member of Payame Noor University. IRI, E-posta: gholamisafar2014@gmail.com / orcid: 0000-0002-6492-948x.

Introduction

The poem "I got cold" is one of the Turkish folk songs that can be claimed to be almost common among most of the Turkic-speaking peoples in the lands of Iran, Azerbaijan, and Anatolia with closely related narratives. This poem, which is part of children's games today and is also mentioned in the level of children's folk literature, like other elements of oral literature has been passed down from generation to generation throughout history and has been influenced by historical, geographical, and social conditions. This poem is taught to children in the context of families and the form of lullabies or games. In an age when today's attractive mass television and media did not play a role in filling people's leisure time, such songs played an important role. Even though such poems seem invalid in the minds of some, it must be said that what has reached the present age cannot be meaningless and useless, they contain an element of truth. If they were not like that, they could not find their way into the minds of the masses of the people (Raisnia, 1998: 11). The prevalence of the poem with different narratives among the Turkic-speaking peoples in a wide geographical area with a different system of government is a fact that indicates the very long history of this system. Different tribes separated from each other and migrated to different areas throughout history, along with other elements of oral literature, transferred it to new settlements, and over time and in social, living, and geographical conditions have led to the creation of relatively different narratives. Poems such as "I got cold" can realistically depict the thoughts, ideas, and spirits of past peoples more than history. According to Sadegh Hedayat, folk songs, sings and legends represent the artistic spirit of the nation. These are the inner voice of any nation and can only be obtained from anonymous illiterate people (Hedayat, 1939, p. 22).

Introducing the SMOMPK collection, which has been published in Russian by the Caucasus Teaching Authority since 1881, Aynur Hoseinova points out that the first written collection of the poem was made by E. Kalashvin from the Gabriel region, which was published in 1894 in issue 18 (Hoseinova, 2018). Although many people have reported the poem "I got cold" in their research, no independent research has been done on this subject. Most of these researches have been done for other purposes, such as the history of literature, various literary forms, folklore, etc., and they have also referred to this poem briefly. Also, most of these studies have classified the poem among children's folklore and cited it as an example of local games. The type of expression of the poem is simple and fits in the form of children's minds to memorize and their language to express. Due to its simplicity and composition in children's games, this poem has been classified in research in children's folklore collections. Azad Nabiyeu divides children folklore into three categories:

- 1- Samples made by adults for children.
2. Samples made by adults have become childish over time.
- 3- Samples made by children themselves (Aliyev, 2014, p. 302).

The length of the poem and the topics mentioned in it clearly show that not only was the poem not made by the children themselves but the creator or creators did not do it to entertain the children. The poem is an example that was created and implemented by adults at a certain stage of development in the process of understanding life and becomes normal for them over time as a result of their conscious activity and social, political, and physiological evolution. Then, by losing its origin, like the examples that are in the condition of the body, mind, and wisdom of children, it has become childish thoughts.

Analyzing the poetry of "I got cold", it seems that the main theme of the system is the concept of "effort". A disciple who talks about her/his bitter past and tries to overcome her/his difficulties by following her/his mentor and reaching the final destination (truth) with her/his relatives. The poem is full of symbols that can be mysterious to humans today. Poetry speaks as mythically as it does the facts in people's lives. The poem begins with the metaphor of "I got cold and I got cold" and ends with the reading of the words of God after passing through the various curtains (effort). Some of these scenes tell the real-life that some people may experience. Some scenes also speak of myth and make a mysterious poem. To explain these scenes as well as the mysteries that exist in metaphors, semiotic and hermeneutic interpretation techniques have been used in this article.

Hermeneutics is the art and philosophy of interpretation and is used in various fields in the modern period. Hermeneutics means interpretation to achieve meaning. Paul Ricoeur considers hermeneutics as the theory of the act of understanding in its relations with the interpretation of texts and introduces it as a technique of explaining symbols (Ghanbari, 1998). It can be understood by interpreting a text and speech that has not been understood by reading and listening (Mojtahed Shabestari, 1997, p. 13). This approach implies that, firstly, it is not possible to provide a precise definition, and secondly, there is no final point that we can make. According to Martin Toprak, a text is written, expressed in language, and language always provides a suitable structure for multi-meaning. The point to be considered here is how this very meaningful structure can be understood by readers and commentators, especially in texts that need to be interpreted. This situation, which arises from the polysemy of language, leads to the fact that a text can have more than one interpretation. Therefore, the diversity of interpretations of the text stems from looking at it from different perspectives and creating separate contexts.

However, all these different interpretations are interpretations of the same text. Because hermeneutically, instead of right or wrong interpretation, one can speak of "unbelievable" or "impossible" interpretations (Toprak, 2003, p. 11-12). Hariri Akbari writes, quoting Gadamer, that the word hermeneutics is extremely simple and that "I do not need the last word" does not work for me. That is, the conversation/ communication action is ongoing and can never end. Cognition and understanding of any phenomenon or any subject is the main purpose of hermeneutics and an attempt is made to recognize the meanings behind human and social phenomena (Hariri Akbari, 2001).

According to Schleiermacher, who defines hermeneutics as "the art of understanding", since this expression refers to both the past and the future at the same time, the task of hermeneutics is endless. The reason for this attitude of Schleiermacher, who always recommends that the concept of the author be excluded from the existence of commentators, is as follows:

There is a process of alienation between the author and the commentator due to reasons such as the change in the meaning of words over time, the different characters of the ages, and the change of world views. Hermeneutics aims to overcome the misunderstanding caused by this naturally occurring alienation process in a controlled methodical manner. Accordingly, understanding is avoiding misunderstanding. (Tatar, 2018, p. 33).

Hermeneutics seeks to reach the realm of references by explaining an abstract concept, even if it is a mental one. Interpretation of a text helps that text to enter people's lives and the text itself survives. The text participates in the semantic world of the interpreter like an actor. Modern hermeneutics, unlike classical hermeneutics, which distinguishes between "understanding" and "interpretation," accepts the interpreter's understanding of the text as the interpreter's use and coherence with language, the conceptual world, worldview, and even his own life. To interpret, we first interpret words literally. Symbols, images, and metaphors are used as tools, especially in the transmission of implicit, abstract, and metaphysical truths.

Therefore, the issue of this research after study and exploration will still have room for research and investigation. Because it is not possible to express the final point in research and what is said is not the last word. This research can be continued so that the secrets contained in it can be well understood.

The poem "I got cold"

This folk piece is made in the form of people's living conditions throughout history and not a specific period and reflects the characteristics of people and their aspirations throughout history. The poet's poem, as well as the date and geography of its composition, like many folk songs,

is not known, and on the other hand, it is wrong to attribute it to the general public (Zarrinkoob, 2000, p. 246-244). However, with subtle precision, one can understand the poet's doctrinal identity. In the middle of the poem, the poet's doctrinal identity is identified. In this way, the poet is a disciple who seeks the truth and believes that its secret is in Baba's hands. Regarding the date of making the piece, although like other works of folk culture, the exact date can not be determined, according to Ramadan Ghaffarli, it would be meaningful to say that the origin of such poems dates back to a very ancient time and seems to have been made with a specific purpose (Hosseinova, 2018). According to the same clue obtained about the poet's doctrinal identity, the approximate time of making the piece dates back to the 11th to 13th centuries AD. During this period, mystics and Sufis emerged who called themselves Baba and operated throughout the lands of Iran, Azerbaijan, Anatolia, and even Afghanistan and some parts of Central Asia. Of course, the identity of the poet's ethnic group has already been clarified where he says he traded with Tat. Determining the place of construction of the poem is as difficult as the time of its construction. Although the two places of Gilan and Shirvan are mentioned in various narrations of the poem, especially the Iranian narrations, it does not mean that they are the places of composing the poem or are adjacent to the origin of the creation of this public work. Rather, these places themselves may have been placed in the system as a metaphor.

The poem "I got cold" is in the weight of seven syllables and often both stanzas are rhyming with each other. The stanzas is arranged in a chain and one of the words used in the previous stanza are often used at the beginning of a later stanza. Although this rule in different narratives this poem does not always continue and sometimes this method is not observed in the middle of the poem, but it is revived. This change can be attributed to forgetting parts of the text of the poem or interfering with other poems.

In this study, different narratives were collected from the Republic of Azerbaijan and parts of Anatolia, as well as the provinces of East Azerbaijan, West Azerbaijan, Ardabil, Zanjan, Hamedan, Markazi, Qom, and Qazvin, which have been posted on various websites and blogs.

Despite their differences, these narrations are more similar and because of this wide similarity, as well as having the same structure and form, it is considered as a poem. In this research, while pointing out some differences, to facilitate the work, the Hamedan narrative as an example is placed on the agenda and analyzed. In the narration of Hamedan, the poem "I got cold" can be divided into 5 scenes. Table 1 shows these five curtains.

Table 1: The Poem of "I Got Cold" According to the Turkish Narration of Hamedan

Scenes	Azerbaijani Turkish version in Hamedan dialect	English translation of the poem
First	Üşüdüm ha üşüdüm Dağdan alma düşürdüm Almacığım aldılar Mənə zülüm saldılar Mən zülümdən bezaram Yeddy quyu qazaram	I got cold and I got cold too I gathered apples from the mountain They took my apple (my little apple) They oppressed me I am hate from oppression I dig seven wells
Second	Yeddy quyu beş keçi Hani bunun erkəki Beş keçi verdim Tat'a Tat mənə dari verdi	Seven wells and five goats Where is the male goat? I gave five goats to Tat Tat gave me millet
Tired	Darini səpdim quşla Quş mənə qənəd verdi Qənədləndim uçmağa Həq qapısın açmağa Həq qapısı kilitdir Kilit Babam belində Babam şirvan yolunda Şirvan yolu sər be sər İçində ahoo gəzər	I sprinkled the millet for the bird The bird gave me wings I flew with wings/ I flew to heaven To open the gate of truth The gate of truth is locked The key is in my Baba's waist My Baba is on the way to Shirvan All the way to Shirvan The gazelle walks there
Forth	Ahoo doğur bir oğlan Adın qoyur Süleyman Süleyman gedir oduna Qarği batır buduna Qarği dəgil qəmişdi Beş barmağım gümüşdür	Gazelle gives birth to a son She puts his name Solomon Solomon goes to gather firewood The reed sinks into his thigh It is not Qarği (small reed/flute/arrow), it is Qamiş (big reed/ reed pen) My five fingers are silver
Fifth	Gümüşçülər iş toxur Yanında bülbül oxur Sənin böyük qardaşın Mənim kiçük qardaşım Allah kələmin oxur	The silversmiths weave carpets The nightingale sings next to him Your big brother My little brother Reads the Words of God

The symbolic meaning of poetry in the form of interpretation

Every poem has a substance and a face. The form of the poem includes its weight and melody and its substance is the meaning and theme that conveys the basis of the poem (Zarrinkoob, 2000, p. 49). In hermeneutics, we go beyond the known and apparent meaning and reach tacit, abstract and metaphysical truths by interpreting symbols and metaphors.

Considering the verbs used in different shutters, in terms of time, they are related to the present and past tenses. The beginning of the poem is with the past tense, but in the very first scene, the poet states in the present tense that he hates oppression. But the performance of the present tense begins in the middle of the third scene, where the poet admits that the gate of truth is closed and the key is in Baba's hands. This point is in fact the determinant of the poet's doctrinal identity and the time when the piece was made.

Table 2: Symbols used and mystical images and time of events in poetry

Scenes	Azerbaijani Turkish version in Hamedan dialect	English translation of the poem	Times
First	Trembling Picking apples To be oppressed	Being tempted Forbidden fruit Tyranny of the devil	Past /Apple harvest season/ beginning of autumn/ devil domination
	Drilling seven wells	Repent	present
Second	Having seven wells and five goats at the same time	Serious effort to return	Past / Socializing with others on earth
	Goat and millet exchange	Interact with others to return	
Tired	Catching wings from a bird Fly to paradise and opening the gate of truth	The role of mediators of the world of darkness and light Equipped to walk the path of truth	Past / Using resources to return and ascend / The language of myth
	Closing the gate of truth, being its key in Baba's waist	Baba's role as a spiritual leader	Present / Following the mentor / Taking a tempting path
	Goeing Baba to Shirvan, the path full of deer	Being full the path of truth from dangerous temptations	
Forth	Deer child bring and naming the son Gathering firewood	Generations continuity Life light	Present / Life in enlightenment / Devil defeat
	Fifth	Five silver fingers	

Carpet weaving	Art in writing, weaving and music	Intertwining / Spring / New Creation / Spiritual Cohesion
Nightingale Singing	Love and romance	
Reading the words of God together	Overcoming dangers, being on the right path, intellectual cohesion	

The first scene:

The poet begins the poem by describing events related to his past. Trembling from the cold, which occurs frequently during apple picking in the mountain, is the first event in the system. The system begins with the cold vibration that occurs frequently during apple picking in the mountains. The concept of mountain is an important element in the literature of different ethnic groups. In Greek mythology, "Gaia" was the primary element of the dynasty of the gods who, when Hera joined Zeus, offered some golden apples as a wedding gift to god of species (Grimal, 2012, p. 392). In fact, the concept of "Gaia" is the embodiment of the character of the earth and the first goddess of the earth. According to scholars, the term "Qaya" in Turkish, which means rock, is the primary element of the dynasty of the gods. In the time of the goddesses, people threw themselves from the cliffs and precipices of the mountains to fly to the gods in order to reach the goddesses in the sky with great belief and great excitement. The presence of sacred mountains such as Olympus, the Himalayas, Sinai, Ararat, Alborz, etc. around the world shows

Çalışmada elde edilen verilerin ve bulguların anlatıldığı ana bölümdür. Times New Roman, 12 punto, 1,5 satır aralığı, paragraflarda girinti yapılmamalı, paragraflar öncesinde ve sonrasında 6 nk boşluk bırakılmalıdır. Çalışmada elde edilen verilerin ve bulguların anlatıldığı ana bölümdür. Times New Roman, 12 punto, 1,5 satır aralığı, paragraflarda girinti yapılmamalı, paragraflar öncesinde ve sonrasında 6 nk boşluk bırakılmalıdır. Çalışmada elde edilen verilerin ve bulguların anlatıldığı ana bölümdür. Times New Roman, 12 punto, 1,5 satır aralığı, paragraflarda girinti yapılmamalı, paragraflar öncesinde ve sonrasında 6 nk boşluk bırakılmalıdır. Çalışmada elde edilen verilerin ve bulguların anlatıldığı ana bölümdür. Times New Roman, 12 punto, 1,5 satır aralığı, paragraflarda girinti yapılmamalı, paragraflar öncesinde ve sonrasında 6 nk boşluk bırakılmalıdır.

the sanctity of the mountains in the view of many tribes in ancient times. The value of the concept of mountain in different religions is also related to a prophet or a saint. The Holy Quran in various verses, while describing the capabilities and characteristics of the mountains (Surah

An-Nahl, verses 81 and 68) and stating their role in the stability of the earth (Surah An-Naba, verse 7), despite their apparent stability it points to the mountains moving (Surah An-Naml, verse 88) and introduces the sacred mountains that played a role in the lives of the great prophets. Noah's ark anchored at the foot of Judy mountain, Moses was raised on the mountain, and God appeared on the mountain and revealed the ray of his creatures. The mountain of Noor hosts the last prophet of God and the first message of revelation is received in the heart of this mountain.

The word "Dagh" in Turkish, which is synonymous with the concept of mountain, is made up of the root "ta" or "da", which means to climb or rise. N. Y. Mar sees a correlation between the word Tanrı (God) and Dagh (mountain) and that correlation is in the same root as "ta" or "da" (Muharramli, 2017, p. 184). According to Ramadan Ghaffarli, the mountain is the relationship between man and God and creates interest between them. A person who loves God goes to the mountains and sees it close to God in terms of space. In this situation, the mountain is a way to the heavens, which is considered the place of God (Ghaffarli, 2013, p. 3).

If the root of the term "alma" is the word "al", in the literal sense it means an object or a golden and red fruit, which in the term is equivalent to an apple fruit. The apple is a symbol of love and sexuality in worldly art and culture of different ethnic groups, which can be caused by the exhibiting of sexual organs as a result of eating the forbidden fruit. Therefore, it has been used in the literature of different ethnic groups in the sense of lovemaking. Fertility of infertile women thanks to the apples received from holy people (old white beard, Sayyid, grandfather or Baba, dervish) throwing an apple from the bride's head before entering the room of the bride, likening two people with the same face to an apple cut in half is an example that in Turkic literature and culture, the apple has been used as a symbol of love and birth. The reason for using the apple as a symbol of love is related to the forbidden fruit that is eaten in heaven. In some interpretations of the divine religions, the apple is the forbidden fruit that Adam is forbidden to eat in heaven. Therefore, before the apple is a symbol of love, it is a symbol of fall and descent. The poet speaks of a descent that results from eating an apple, a descent that puts him in the dark. The meaning of "Almajiq", which is a combination of the word "Alma" and the suffix "Jig", apparently means small apple. Ahmadova (2015) takes another look at the meaning of the word "Almajiq" and interprets it as a part of an apple that gets stuck in the throat of Adam (AS) in Paradise after eating it and violating the covenant of God.

The poet completes the first scene in the present tense. That he hates oppression and darkness and makes the hardest efforts (digging seven wells) to get out of it. Although the well is a dark

and terrible place and it was also used to imprison the wrongdoers, as it is known that Harut and Marut were imprisoned in the Babylonian well by the order of God (Hosseini Fatemi, 2006), It is also a symbol of transition, refinement, isolation, reconstruction and perfection, or of concealment and reappearance. Ali (AS) was recounting his heartaches to the well (Qomi, 1390, p. 515), Yusuf (AS) was imprisoned in the well by his erring brothers .

The number seven also has a special place among different nations. The principles of mystical beliefs for the human body have seven aspects, ranging from the dirtiest to the subtlest degrees, all of which are clothes that the soul moves away from them as it evolves (Delachaux, 1987, p. 173). Seven Climates, Seven Earth Floors, Seven Sky, Seven Doors of Hell, Seven Planets, Number Seven in the Rainbow, The Seven Foods of Nowruz, Chains of Seven Strings, seven types of large tray, Seven Domes, Seven Beauties, Seven Brothers, Seven Fairy, seven nights and days, seven years, Haft Paykar (literary work of Nezami Ganjavi), and many such examples can be seen in the beliefs of different peoples. The number seven in the divine books, including the Qur'an, is also different from other numbers. A clear example is the seven verses of Surah Al-Hamd, which refer to Umm al-Kitab, which indicates that it is comprehensive and precedes other Surah's and is considered equal to the Qur'an . In the Qur'an, we find another symbolic image of the seven, and that is the story of the cave of the seven sleeping (companions of the Cave) who must wake up in the dawn of a new era (Delachaux, 1987, p. 178). In general, in most cultures, the number seven indicates plurality, complete period, and perfection. By stating the digging of seven wells, the poet of the poem seeks to show that she/he has done a great and complete work and a serious effort to free herself/himself from the hands of the devil, which caused her/him to fall into darkness.

The second scene:

In the second scene, the poet goes back to the past and resumes his story from where he was oppressed. The event of this curtain is life on earth and socializing and trading with others (bartering with a foreign people and exchanging five goats with millet). Although in the anthropological view, the goat can be a symbol of the way of life based on animal husbandry (shepherding) (Rouholamini, 2000. P. 31), In mythology, the goat is the embodiment of a dynamic force that overcomes the wickedness of humans and demons. The fighting dialogue of the goat species and the date tree in The Babylonian Tree poem and the victory of the goat in this dialogue show the dynamic power of the goat in mythology (Dadvar and Boban, 2007).

Goat is an animal that is famous for climbing cliffs and precipices and crossing narrow mountain roads. Goat is a symbol of animal husbandry in ancient Turkish literature. The goat

is a good discoverer (has a sense of hearing, sight, smell and taste) and has a very delicate pleasure, choosing its water and grass from the best .

In the second volume of *Mythology*, Ramadan Ghaffarli talks about the importance of animals such as goats in the myths of Azerbaijan and Greece. Based on the findings of Seydav, he quotes in his work called *Yaz Bayrami* that the goat is a messenger of spring and a symbol of greenery and life, and for this reason it plays a role in Nowruz rituals such as "Kosa" and "Takmchi". Goat is related to the sun and is an example of goodness and provides human beings with sustenance (Ghaffarli, 2019, p. 32-25). It is predictable to see the image of a goat in the designs of caves, carved stones, utensils and tools and its presence in ritual and religious relations as well as its representation in the beliefs and imaginations of human beings of that period. In that period, the goat was a symbol of the godhead, life force, creator of energy and guardian of the tree of life, god of rain, symbol of the moon and as a source of rain, victory, increase of yield and fertility (Behnoud, Afzal Tusi and Mousavilar, 2016).

The phrase "five goats" is used in the poem. Although people today use the number five to refer to small quantities or to belittle something, in mythology the number five is used to mean wealth, government, wealth and prosperity. In fact, five is one of the four values of the world (the four elements). Historically, the number five has played a role in calculating fingers and has been important in compound digits (Ghaffarli, 2015: 395). In other words, the number five as the number of fingers has been the ultimate human progress in counting. Symbolically, the combination of five goats and seven wells may be a sign of spiritual beliefs in the form of serious action in the fight against the devil and overcoming sin.

The poet speaks on behalf of an ethnic group that gives a valuable commodity, the five goats, to Tat, and in return takes a valuable commodity, the millet. The word "dari" today in Turkish means millet, which is a symbol of a low-value product. A. Rahimova in his study, shows the root of the word "dari" in "tar" (Rahimov, 1984, p. 67). "Tar" is a root used in ancient Turkish to mean planting (Moharramli, 2017, p. 196). In this sense, "Dari" means agriculture and farming. This seems to be more correct, and the herdsmen traded their knowledge and products with the peasants. "Millet" is actually a symbol of agricultural products, especially grains, which are used in human and bird nutrition.

Trade is done with a foreign ethnic group (Tat). Tat is a word that today is the name of a specific people living in the city of Takestan and in other cities of Qazvin province as well as in Khalkhal, Caucasus and Khorasan. But in the term, Tat is a word that the Turks used for non-Turkish people. Some, such as Ahmad Yashar Ocaq, Tat is a word used by the nomadic Turks

to address sedentary peoples, even Turkic-speaking sedentary. In this sense, Tat is a derogatory term and was used by nomadic people for sedentary people in the sense of sleepy and lazy people (Koprulu, 2005, p. 41-44). The use of the word "Tat" in the poem does not mean humiliation, but at the same time it can convey both of the previous meanings. Tat can include other ethnic groups with whom the poet's ethnic group trades and can also include foreign or co-ethnic sedentary on agricultural livelihoods.

The third scene:

The third scene is told in the language of myth and chronologically still speaks of the past. Sprinkling seeds to the birds and taking wings from them is the beginning of this curtain. In mythology, birds can be considered symbols of gods, heroes, humans and horsemen of the gods. In ancient religious beliefs, birds were able to approach God and were therefore mysterious (Qabiloghlu, 2020, p. 90). In stories, birds are the mediators between the world of light and the world of darkness (Qabiloghlu, 2020, p. 123). In myths and stories, birds are the symbolic symbols of the soul. In other words, the word birds replace the word "souls". The bird is a symbol in the worldly and spiritual order that expresses the inspirations related to the soul or the seat of desire and the place of battle between matter and soul (Loeffler Delachaux, 1987, p. 166-170). In many myths in Turkish folklore, birds were created as a result of human change. In fact, birds were human beings who became birds because of their morality and normality or because of their fear of immoral and cruel human beings.

After receiving "millet" from Tat, the poet of the poem gives it to the bird and takes wings from him. This is a mythical scene in which a bird appears as a helper. In mythology, birds gave their feathers to humans, and in times of difficulty and helplessness, by burning those wings and feathers, the bird came to help (Khandan and Darvishian, 1999, p. 105). In the poem "I got cold", bird gives its wings to humans, not to burn necessary time but to fly. The idea of a human being who can fly has been mentioned in various stories. As in the story of Ashiq Gharib, Gharib, to reach his city from the land of exile, with the help of his mentor, becomes a bird and the journey that took three months takes three days:

I prayed the morning prayer in Aleppo

Noon prayers in Kars

I performed the evening prayer in Tbilisi

My guide gave me wings and I flew and came (Saei, 2001, p. 105).

The term "Ochmaq" was used in Turkish in addition to the act of flight in the sense of paradise, which expresses the ideal place of human beings. The continuation of the poem better expresses the meaning of this concept. After taking the wing from the bird, the poet flew to open the gate of truth or to walk on the path to heaven. At this stage, the poet goes back to the present time, that is, his own time, and talks about the current events until the end of the piece. As a disciple, he states that the gate to truth is closed and that opening requires a special key.

In some narrations, the key to the truth gate is in the neck of the camel and in others, it is in the waist of the poet Baba, who is in the route of Gilan or Shirvan. In the culture of the eastern tribes, camels are among the animals that have a special place. It is mentioned in the Holy Quran as one of the wonders of creation and those who do not pay attention to the creation of the camel are rebuked as a question². Camel of Saleh was a camel that miraculously came out of the heart of the mountain. In the allegory of poets, camels are sometimes used in the symbol of the old guide and the perfect mystic who is aware of all the minutes of behavior (Zarei, Qari and Izadyar, 1998).

The word Baba, which is common in many languages, means father, grandfather, spiritual guide and old man. In Turkish, the words Dada or Dede and Ata are also used as equivalent to the word Baba. In historical sources, the word Baba is seen as a Sufi term, at least since the Seljuk period. After the meeting of Tughral Big of Seljuk with Baba Jafar and Baba Taher in Hamadan and the good prayers of Baba Taher for him and the successive victories of the Sultan in the wars (Mustafavi, 2002, p. 99-98), there are many Majzoobs, Sheikhs and Sufis who have been nicknamed Baba. Baba Taher commented on the title of Baba given to him by the people and stated that it was the result of the people's respect and desire for him:

I was born Taher from the beginning

Hence my name is Babataher (Digital version of Babataher Divan, 1995: 3).

In his research on the term Baba, H. Ismailov mentions that the concept of Baba is synonymous with the words Ata and Dede, and has been used in myths, literature, and mysticism. Accordingly, he considers the term Baba to replace terms such as Ata and Dede. The concept of Ata originally means father and ancestors and was one of the titles of ancient shamans and priests who were referred to as "Qam Ata". In the introduction of the book Dede Qorqud, the person of Dede Qorqud is addressed with the word "Ata" and is then expressed as Dede Qorqud. The concept of Baba, which is one of the ancient beliefs of the Turks, in the Sufi stage is a title

¹ Do they not observe the camel, [to see] how it has been created? (Surah Al-Ghasheyeh)

given to the eunuchs, elders and mentors. They are dressed as dervishes, who open matters and are the head of the religious and are considered saints. In Turkish stories, "Buta" is given to the lovers by the Baba, the magical apples of love are presented by the Baba, Baba helped the heroes and they recite poetry among the tribes (Ismailov, 2004, p. 118-116).

Koprulu also refers to the replacement of Sufi Baba with spiritual fathers during the shamanism and pays special attention to their cover. That the Baba's had made a special covering for themselves, including a flag, a green dress, and a brown hat. The brown hat, which was considered a symbol of the camel's head, was one of the symbols of shamans (Koprulu, 2005, p. 98-96). On this basis, it seems that the narratives that imagine the key in the neck of a camel are more ancient.

Yashar Ahmad Ocaq also talks about the historical and social movement called the Baba'i's. This revolt, which was a social movement with political goals, took place in Anatolia during the Seljuk era in the years 1239-1240. The Baba'i insurgent group was a nomadic Turkic tribe, and as a result of the unfavorable situation resulting from the Mongol invasion and the loss of their property, they came to Anatolia, where they also received an unfavorable reception from the Turks living. Despite the fact that this group had converted to Islam, they also preserved some of the customs related to the shamanic period. The rebels took the name of their group from two sheikhs named Baba Elias and his disciple and caliph Baba Is'haq, who were from Khorasan and from the Turks of Khwarazm and had fled to Anatolia. Although the Baba'i revolt was crushed in 1240 AD, this group had a lot of influence in the Middle East in the fifth century AH (Yashar Ocaq, 2006). The word Baba was later used as a special name in naming people and geographical areas. The word Baba has been used to name many villages, mountains and springs in Iran, Azerbaijan, Turkey and Afghanistan.

In fact, Baba is the old man, the guide, the spiritual guide and the one who has already followed the path of mysticism and is qualified to guide the disciple. Baba in Turkish folk literature was said to be those who educated a person, showed him the way and brought him to wisdom and perfection. In some cases, the wayfarer is imagined not as a human but as a mountain or wind, and they have also taken the titles of Baba. Ramazan Ghaffarli, referring to the following folklore, states that the wind is called Baba because it knows the way, and it is placed in the way of benevolent people who have lost their way, and takes the lost to their destination (Ghaffarli, 2019, p. 8-9):

"O! wind Baba, wind Baba
Sacrifice to you come, Baba

Our harvest remained on the ground

Our collar remained in hand

The route taken by Baba or the camel is the route of Shirvan or Gilan. In the folklore and history of the Azerbaijani Turks, both regions is known as Sufism and Mysticism. Shirvan, for example, which is also mentioned in the Hamedan tradition, is known for its wealth and Shamakhi is considered comparable to Shiraz. Shirvan is the burial place of hundreds of scholars and mystics. Heyat (2011) in his work called *History of Sufism* deals with the fame of Shirvan and its historical role and its elders in the field of Sufism and in introducing these greats It started with people like Ali ibn Mohammad ibn Abdullah Bakuei, nicknamed the Great Shirvani (d. 442 AH) and his brother Hussein, nicknamed the Little Shirvani (d. 467 AH), who were followers of Sheikh Abu Saeid Abu al-Khair in Azerbaijan and Introduces many in the following centuries who turn Shirvan into a famous center of Sufism. In the meantime, he has also paid attention to Sheikh Zahid Gilani, who was raised in Lankaran by Sheikh Jamal al-Din (Heyat, 2011).

Shirvan or Gilan, as Baba's destination, is full of gazelles and in some narrations it is full of monkeys. The considerable difference of Hamedan narration from other narrations starts from here. In the narrations of Ardabil and Tabriz, the key is in the neck of a camel, which is located on the way to Gilan, which is full of monkeys. In these narrations, the children of monkeys start crying when they see the person. This cry indicates that the devil and their offspring are defeated by the one who has walked in the path of truth, and therefore they want to provoke their feelings. In the continuation of the poem, a character named Hassan Big is mentioned in Ordobad. In the narrations of Baku, there is no mention of the closing of the gate of truth and the location of its key, and therefore there is no mention of Gilan or Shirvan. But in the narration of Hamedan, the key to the gate of truth is located in the belt of Baba, which is in the way to Shirvan, which are deer all over it. The use of these symbols is to express the dangers that exist in this direction. In the culture of animal symbols, the deer with beautiful eyes and a pleasant smell has a female symbol and the monkey has an evil symbol. Those who walk in the path of holy places are at risk of tremors all the way. The deer is attractive because of its charismatic look and slender movements. In the literature of different ethnic groups, the deer plays the symbol of the mistress.

The fourth scene

The fourth scene, which recounts new events, continues to speak mythically. This curtain begins with the deer having children. The child of the deer is a boy named Solomon. This does not

refer to the gender of the boy in terms of sexual preference, and the purpose of the poem is to express the ability of this gender to be able to collect firewood. The choice of Solomon as a boy's name can be due to the harmony of poetry and rhyme, or it may also be purposefully chosen. Solomon is a name that can be seen in the naming of many historical hills and castles. This name is an adaptation of the name of the divine prophet who owns the government, and has important characteristics. Wealth, knowledge, wisdom, justice, and moral qualities and talking to all kinds of animals are among those attributes. This name has been used by many poets in different languages. Another point is that immediately after naming, Solomon goes to collect firewood. In this regard, Ramil Aliyev's view can be put forward that in Turkish tribes, male infants were unnamed up to a certain age. Because they do not yet have a prominent place in the population. Only during adolescence and by showing their heroism did they deserve a name and a place among the population (Aliyev, 2014, p. 242). With this in mind, the gazelle son deserves Solomon's name when he can gather firewood.

Firewood has been of special importance in the lives of the ancients because it played a role in heating the house, cooking food, or performing religious rites. Fire and fuel (firewood) are also very important in Turkish stories and folklore. Terms such as "A piece of fire"³, which are still common in the colloquial language of the people, indicate the importance of fire and its fuel source. In the myths of Azerbaijan, the two elements of fire and wind are spiritual and the two elements of water and soil are material. Therefore, the two elements of fire and wind are considered masculine and the two elements of water and soil are considered feminine. In other words, the elements of fire and wind are alive and move the inanimate elements of water and soil (Ghafarli, 2019, p. 78).

While collecting firewood, a small reed (qarği) sinks into Suleiman's thigh. It is further revealed that it was a large reed (qamış). "Qarqi" and "qamış", although both mean reed, have some differences. In addition to their differences in size, they also differ in application. "qarği" is usually used as a reed in music and "qamış" is used as a reed in writing and calligraphy.

After gathering firewood and sinking the reed into Solomon's feet, he points to five silver fingers. These five silver fingers can be associated with both the previous line and the next line. In Turkish folklore, silver is a symbol of purity, transparency and smoothness. For example, in the riddle of "Underground Silver Belt"⁴ refers to water. Five clean fingers can play the reed and sing Ashiqi music, can write, and can also work in art, as they can weave carpets.

1. An allusion to agility

1. Yer altında gümüş kəmər

The fifth scene

In the last scene, the silver fingers are introduced, who are engaged in carpet weaving. According to Delachaux, the weaving of warp, yarn and thread and its tools have a cosmic meaning. They are a symbol of the beginning of love and romance as well as the dawn of the day (Loeffler Delachaux, 1987, p. 197). In the Baku narrative, after opening the gate of truth, there is an immediate reference to weaving a gate which the nightingale sings inside. Of course, weaving a gate can be meaningful in nomadic life.

In Hamedan, in addition to carpet weaving, the term "iş toxur" is also used to refer to the rainbow. It is a popular belief that the rainbow is a seven-color carpet that is woven by Hazrat Fatima. Of course, this is due to the similarity of the name and is taken from a short legend. In this legend, an old woman named Nanah Fatima lived in the heavens. She makes yarn for herself from the clouds and after dyeing, she weaves a beautiful rug. After finishing the work, he spreads his carpet in the sky for the children to enjoy.

Weaving as a symbol of the beginning of love is accompanied by the singing of the nightingale. Nightingale is famous for its pleasant singing. Apparently, it is only the male nightingale that sings once a year, in early spring and during the flowering period, during its mating season. Therefore, in the literature of different ethnic groups, including Turkish literature, the nightingale loves flower and is a displaced person who sings in the evenings and spring mornings. In this literature, the nightingale is a symbol of the human heart that burns and sings from the fire of love.

The end of this curtain, which is also the end of the poem, is the reading of the word of God by the brother of the poet of the poem and the brother of the addressee and listener of the poem, taking into account their age and generational differences. In fact, the poet of the poem, by mentioning the harmony of the word of God by his/her brothers and the brothers of his/her audience, gives the good news of overcoming dangers and being on the path of truth, and expresses a kind of intellectual coherence.

Conclusion

Hermeneutics, which is the art and philosophy of interpretation, has been used to analyze literary texts and has been opened up by various techniques of reading texts. The hermeneutics developed in the "interpretation" and "explanation" of the text make philosophical interpretation possible as an intellectual movement. In this article, one of the Turkish folk songs called "I got cold" and its symbols were interpreted with a hermeneutic approach. The theme of the poem

includes the history of human life from the point of view of the divine worldview, which is also the basis of worldly thoughts. According to it, human beings slip based on temptations, and after repenting of their sin, they try to return to their original position. What we saw was that the metaphors, images, and symbols used in the poem correspond to religious, historical, and mystical references.

According to Mir Ali Seyed Salamat (1376, p. 15), the east is the land of secrets and to enter it, you must have the key to the locks and fasteners. Here the word has its code. Here, according to the events mentioned in the poem, the poem was analyzed in five separate scenes. Despite the fact that the poet of the poem and the time and place of its construction are not known, the poet of the poem is a disciple whose old man is Baba, who is on the path full of temptations of Shirvan. This disciple talks about his bitter past and while hating the darkness, he makes hard efforts to reach the truth. This bitter past is not related to the personal life of a particular person, but to the bitter life of mankind, who, as the caliph of God on earth, trembled as a result of Satan's temptations. The poem begins with trembling during the apple-picking season in the mountains and ends with a nightingale song and, consequently, the reading of God's word by all. Beginning with trembling in the apple harvest season, moving on the path to returning to the ideal life, striving to fly towards the truth, following the wise guide, using all the fingers in the constructive arts such as Ashiqi music, writing and making, and finally integrated access to the word of God is a kind of foundation of universal thought and is the basis of various myths and religions. According to this worldview, a complete cycle of creation is divided into four periods of three thousand years (12 thousand years), each of which is called a Gah or Gat (time). At first, the creation of the Minoan was thoughtless and motionless. The second stage is the beginning of material creation, in which human creation takes place at the end of this time and in the land of eternal light, goodness and health. The third time is time of the struggle. The seventh millennium is the beginning of the devil's attack on humans (Salamat, 1997, p. 1-4). Chronologically, apples are harvested in early autumn and nightingales sing in spring. Since the beginning of autumn, the weather has been cold and humans are gathering their last winter food. Autumn is the symbol of the third time of the year and the domination of the devil. Cold is a symbol of the devil and darkness that humans were preparing to face. The fourth period, which is manifested in winter, includes the final battle with the devil and the final conquest. From the beginning of spring, the climate becomes mild and pleasant and the fire of love is aroused in the hearts of human beings (Salamat, 1997, p. 6).

The end of the poem is described by the nightingale song, which is specific to the spring season. In fact, the poet announces the end of winter and sometimes the fourth, in which the devil is

defeated and another creation takes place again. Spring is the manifestation of the Minoan creation in which man finds the right to life. This Minoan creation is portrayed in a collective and integrated way by reading the word of God.

The bottom line is that according to the hermeneutic approach, what was described was not the final point, and the subject requires further study to critique or supplement the material. The merit of such a study is in recognizing the hidden meanings behind human and social phenomena.

Resources

Ahmadov, B. (2015). Dictionary of etymology. Research, considerations. Baku: Golden Book; <https://www.azleks.az/en/online-dictionary/alma>.

Aliyev, R. (2014). Azerbaijan oral folk literature. Baku: Tahsil Publishing House.

Behnood, M., Afzaltousi, E. & Mousavilar, A. (2016). A Cross-Historical Investigation of Goat Motif Design Evolution (5000 B.C.- The Sassanids Empire). *Jevey-y Honar*, No. 16, 29-41.

Dadvar, A. & Boban, N. (2007). Mythical elements in the Assyrian tree poem; Why is the goat victorious and not the palm tree, No. 32.

Darvishian, A. A. & Khandan, R. (1999). *Iranian Legends and Fairy Tales Encyclopedia*, Vol 02, Tehran: Book and Culture publication.

Delachaux, M. L. (1987). *Le Symbolisme des contes de fées*, Persian translated by Jalal Sattari, first edition, Tehran: Toos Publications.

Ghafarli, R. (2013). *The sun rises in the mountains in the morning*. Baku: Science and Education.

Ghafarli, R. (2015). *Mythology*. I volume, Baku: Science and Education.

Ghafarli, R. (2019). *Mythology*. Volume II. Baku: Science and Education.

Ghanbari, A. (1998). Hermeneutics and its types. *Journal of Political Science*, No. 2.

Grimal, P. (2012). *Culture of Greek and Roman Mythology*, translated by Ahmad Behmanesh, Tehran: University of Tehran Press.

Hamedani, B. (1995). *Divan Babataher*, Mashhad: Ghasemi Publishing, digital version: Ghbook.ir.

- Hariri Akbari, M. (2001). Hermeneutics of Sahandieh. *Social Science Letter*, No. 17, 97-127.
- Hedayat, S. (1939). Folk songs. *Music Magazine*, No. 6: [http:// www. ensani.ir](http://www.ensani.ir)
- Heyat. (2011). *History of Sufism*. Baku: Baku Islamic University Publication.
- Hosseini Fatemi, S. A. (2006). Harut and Marut from reality to myth. *History in the Mirror of Research*, No. 12.
- Huseynova, A. (2018). About Azerbaijani children's songs published in the XVIII issue of SMOMPK collection. *Researches on Azerbaijan oral folk literature*. 52. 126-133.
- Ismayilova, H. (2004). the environment of Ashiq in Göyçə: *Filo. Elm. Doc. Dis. Avtovef*. Baki.
- Köprülü, M. F. (2005). *Studies in the history of Islam and Turkish law*. Ankara: foundation institution.
- Moharramli, B. (2017). *Ancient lexicon of Turkish languages*. Baku: Khazar University Publishing House.
- Mojtahid Shabestari, M. (1996). *Hermeneutics, books and traditions*. Tehran: Tarhe Now Publications.
- Mustafavi, M. T. (2002). *Hegmataneh, historical monuments of Hamedan and a chapter about Abu Ali*, Tehran: Publications of the Association of Cultural Works and Honors.
- Rahimov, A. (1984). The role of M. Kashgarli's "Divan" in the explanation of some root morphemes for the Azerbaijani language. *Issues of Azerbaijani philology*. Second edition. 66-100.
- Reis Nia, R. (1998). *Kor Oghlu in Myth and History*. Tehran: Donya Publications.
- Ruh al-Amiri, M. (2000). *Anthropological research in the Assyrian tree poem in cultural and social manifestations in Persian literature*. Tehran: Agah Publications.
- Qomi, A. (2011). *Montahi-ol-Amal, General Volume*, Edited by Kazem Abedini Motlagh, Tehran: Mobin Andisheh.
- Saei, H. (2001). *Stories of Ashiq; Khastah Qasim and Ashiq Gharib*, Tabriz: Zar Qalam Publications.
- Tatar, B. (2018). *3 Derste hermenötik*. İstanbul: Vadi Yayınları.
- The Holy Quran. *Islamic Encyclopedia Database*: www.ahlolbait.com.
- Toprak, M. (2003). *Hermeneutik (yorum bilgisi) ve edebiyat*. İstanbul: Bulut Yayınları.

- Yashar, O. A. (2006). From the Babai's rebellion to the Ghezelbashism; A brief Overview of the Birth and Development History of Islamic Heterodoxy in Anatolia, Persian translated by Shahab Vali, Quarterly Journal of Islamic History, Year 7, No. 27, 159-182.
- Zarei, M., Qari, M. R. & Izdiar, M. (1998). The Analysis of Mystic Fable of Camel and its Semantic Functin in “Masnavi” and “Hadighe”. Journal of Mysticism in Persian Literature, 126-143.
- Zarrinkoob, A. (2000). Notes and thoughts; From articles, critiques and allusions, compiled by Enayatollah Majidi, Tehran: Sokhan Publications.